

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԵ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԻՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

(Ս.Ուալաբաճի փոխաբեմ)

1

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԺՆ դարի երկրորդ կեսը հայ պատմագրության ամենամոռացված շրջաններից է. այդ հիսնամյակի պատմությունը հնարավոր է շարադրել հիմնականում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ընձեռած նյութերով:

Այդ աշխատանքն առաջին անգամ փորձեց կատարել Միքայել Չամչյանը ԺԸ դարի 80-ական թվականներին: Սակայն, ձեռքի տակ ունենալով 1451—1500 թթ. ընթացքում շարադրված այժմ հայտնի մեկ հազարից ավելի հայերեն հիշատակարաններից միայն մի քանիսը, ինչպես նաև հիմնական ուշադրությունը դարձնելով մահմեդական իշխողների միմյանց դեմ մղած պատերազմների պատմության ու հայ կաթողիկոսների հաջորդականությունը պարզելու հարցերի վրա, Չամչյանը, փաստական որոշ նյութ հավաքելով հանդերձ, չկարողացավ հաջողությամբ լուծել իր առջև դրած խնդիրը (տե՛ս «Պատմություն հայոց», հատոր Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 497—511):

Հաջորդ քայլն այս ուղղությամբ կատարվեց Չամչյանից մեկ դար հետո, բազմավաստակ հայագետ Ղ. Ալիշանի կողմից: 1890 թվականին լույս տեսավ նրա «Այրարատ» ծավալուն աշխատությունը, որի դրվագներից մեկը («Թուրք-մահմեդ տիրապետողքի Հայս ի ԺՆ գարու խորագրով») նվիրված է հենց ժՆ դարի քաղաքական պատմության հարցերին (տե՛ս «Այրարատ», էջ 321—330): Օգտագործելով մի շարք կարևոր հիշատակարաններ, Ալիշանը այդ դրվագում կարողացել է հիմնականում ճիշտ լուծել թուրքմեն տիրապետողների ժամանակագրությունը, որոշ դեպքերում անդրադառնալով նաև նրանց տիրապետության տարիներին տեղի ունեցած քաղաքական կարևոր անցուղարձեղներին: Այնուհանդերձ, այդ շարադրանքը ևս չէր կարող հիմք ծառայել ժՆ դարի երկրորդ հիսնամյակի գիտական պատմության համար, թեկուզ և այն պատճառով, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին այստեղ նվիրված է ընդամենը 3 էջ (6 սյունակ):

ԺՆ դարի պատմության մշակման գծով լուրջ ու արդյունավետ աշխատանք ծավալվեց վերջին տասնամյակում սովետահայ պատմաբանների կողմից: Հանգուցյալ ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» մեծարժեք մենագրության Գ. հատորում, օգտագործելով ապագրությամբ իրեն մատչելի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես նաև ռուս արևելագետներ Վ. Մինորսկու և Ի. Պետրուշևսկու արժեքավոր

ուսումնասիրությունները, ավելի հանգամանորեն քան նախորդները կանգ առավ Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի տիրապետության տակ հեծող հայ ժողովրդի պատմության հարցերի վրա և տվեց այդ շրջանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի կոնսպեկտիվ, բայց ընդհանուր գծերով ճշմարտացի նկարագիրը Ցավոք, ակադ. Հ. Մանանդյանի հիշյալ աշխատության Գ. հատորի բնագիրը հրատարակվեց որոշ հապավումներով (հատկապես իր վերջին մասում), ուստի նրա ժն դարի պատմության շարադրանքը մինչ օրս անմատչելի է ընթերցողներին։ Ակադ. Մանանդյանն իր «Քննական տեսության» Գ. հատորի առաջաբանում դրել է. «Գիտական լրիվ ուսումնասիրությունն այս դարերի պատմության (ի նկատի ունի ԺԱ—ԺԾ դարերը—Լ. Խ.) հնարավոր կլինի, անշուշտ, այն ժամանակ, երբ հրատարակված կլինեն այս ժամանակներին վերաբերվող բոլոր վիժական արձանագրությունները, հայերեն ձեռագրերի... հիշատակարանները, հայ և օտար չհրատարակված սկզբնաղբյուրները ու նյութական կուտուրայի անհայտ մնացած հուշարձանները» (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր III, Երևան, 1952, էջ 9—10)։

Բարեբախտաբար այժմ արդեն այդ աշխատանքի մի զգալի մասը կատարված է։ 1951 թվականին լույս տեսավ Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրություններ (13—18-րդ դդ.)» աշխատության առաջին հատորը, իսկ 1956 թ.— երկրորդը։ 1955 թվականին տողերիս գրողի աշխատությամբ հրատարակվեց «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի առաջին մասը, 1401—1450 թթ. հիշատակարաններով, 1956 թվականին հրատարակվեց նաև «Մատենագրարանի պարսկերեն վավերագրերը» աշխատության առաջին պրակը, ԺԾ—ԺՋ դարերի հրովարտականների բնագրերով և հայերեն ու ռուսերեն թարգմանություններով (կազմող Հ. Փափաղյան) և այլն։ Սույն ժողովածուի հրատարակությամբ, որի մեջ ամփոփված են 1451—1480 թթ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, հնարավորություն է ստեղծվում արդեն, շատ ավելի բազմազան ու բովանդակալից նյութերի հիման վրա, քան մատչելի էր նախորդ ուսումնասիրողներին, անդրադառնալ հայ ժողովրդի պատմության Ժն դարի երկրորդ հիսնամյակի պատմության հարցերին։

Ձեռնարկելով այդ աշխատանքին, Առաջաբանին հատկացված էջերի նեղ սահմաններում, հույս ունենք, որ ոչ միայն կոյուրացիներ ժողովածուի նյութերից օգտվող մասնագետների աշխատանքը, այլև զգալի չափով կնպաստեն հայ ժողովրդի պատմության ծանր ու մղձավանջային, միևնույն ժամանակ և դեպքերով հարուստ ու բովանդակալից այդ ժամանակաշրջանի գիտական մշակման գործին։

Ա

Ժն դարի առաջին հիսնամյակը, ինչպես առիթ ենք ունեցել նշելու «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի առաջին մասի առաջաբանում, փակվեց հայ ժողովրդի համար անբարենպաստ պայմաններում։

Կարա-Կոյունլուների ընդարձակածավալ պետության գահակալ Ջհանշահը 1450 թվականին 60 հազարանոց մի բանակ էր հանել Աղ-Կոյունլուների դեմ։

Ջհանշահի զորքերը, ավարի ու ավերի մատնելով Աղ-Կոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի նահանգները, գրավեցին

նրզնկան, գերեցին Կամախի, Դերջանի, Բաբերդի, Կեզիի և Սատաղի շրջաններից բազմահազար հայերի:

Այս դեպքերի մասին գրանցումներ են կատարել մի շարք հիշատակադիրներ՝ Գրիգոր գրիշը 1451 թվականին՝ նրզնկայում, Դավիթ եպիսկոպոսը 1453 և 1457 թթ. և ուրիշներ: Հատկապես մանրամասն ու կարևոր է Դավիթ եպիսկոպոսի 1457 թ. հիշատակարանը, որի պատմական մասը իրավամբ դիտվել է որպես ժամանակագրություն և հրատարակվել Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրություններ»-ի II հատորում (էջ 210—212):

Ըստ այդ հիշատակարանի, Երզնկայի գրավումից հետո Ջհանշահը Միջագետք է ուղարկում իր նշանավոր զորավարներից Ռուստամ Թարխան-օղլուն, «Եւ անտի,— գրում է Դավիթը,— առաքեաց զոմն զաւրագլուխ ի Միջագետս՝ Թրխան-Աւլլի անուն: Եւ նա եկեալ գերեաց զԹիլգուրան, և աւերեաց զնա, և շարշարեաց զբազում քրիստոնեայս և նահատակեաց» (Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հատոր II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 210: Ստորև այս աղբյուրը վկայակոչում ենք ՄԺ համառոտովյալով):

Այնուհետև Թարխան-օղլին պաշարում է Մերտին քաղաքը և 1451 թ. օգոստոսի 30-ին ապարդյուն գրոհով փորձում է գրավել այն: Վեց օր հետո քաղաքացիներն ապստամբում են իրենց տիրոջ՝ Աղ-Կոյունլու Ջհանգիրի դեմ և քաղաքը հանձնում Կարա-Կոյունլուներին, որոնք սրի են քաշում ու կողոպտում բնակիչներին: Տուժում են հատկապես հայերը. «Եւ կապուտ նշան եղիր ի վերայ քրիստոնէիցն և բազում չարիս արար,— գրում է այդ մասին Դավիթ եպիսկոպոսը,— զոր թէ գրէի մի ըստ միոջէ նա գիրք մի լինէր զինչ ծսայի քաղոսածս, և այլ շատ» (նույն տեղում, էջ 210):

Ջհանգիրի և Թարխան-օղլու միջև փոփոխակի հաջողությամբ մարտեր են տեղի ունենում նաև 1452 և 1453 թվականներին: Կարա-Կոյունլուների զորքերը համարվում են Ջհանշահի Մահմադ-Միրզա որդու զինական ուժերով, սակայն նրանց չի հաջողվում գրավել Ամիդ քաղաքը, ուր կենտրոնացել էր Ջհանգիրն իր հիմնական ուժերով: 1453 թվականի զատկին Կարա-Կոյունլուների ու Ջհանգիրի միջև կնքվում է հաշտություն. Մերդինը վերադարձվում է Ջհանգիրին: Այս ֆայլով Կարա-Կոյունլուները խորացնում են Աղ-Կոյունլու երկու եղբայրների՝ Ջհանգիրի և Ուզուն-Հասանի միջև սկսված գահակալական պայքարն ու երկպառակությունը, բռնելով Ջհանգիրի կողմը: Այնուհետև Կարա-Կոյունլուները հարձակվում են Ուզուն-Հասանի վրա, այս անգամ ևս չունենալով զգալի հաջողություն:

Հինգ տարի տևող և Արևմտյան Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդին ծանր տառապանքներ հասցրած պատերազմն ավարտվում է Կարա-Կոյունլուների համար, նոր տերիտորիաներ զավթելու առումով, ապարդյուն. «Եւ ոչինչ կարաց առնել, կամ զԱրդնի, կամ զԱմիթ, կամ զՄէքտին, այլ դարձաւ յաշխարհ իւր»,— գրում է Դավիթ եպիսկոպոսը Թարխան-օղլու մղած պատերազմի վախճանի մասին (տե՛ս այս ժողովածուի № 38 հիշատակարանը, էջ 31)*: Թշնամի կողմերի միջև հաշտություն է կնքվում («արարին խաղաղութիւն ընդ միմեանս»): Կարա-Կոյունլուները վերադարձնում են նույնիսկ հայկական 4 գյուղերից գերեարած 500 բնակիչներին և այլն (նույն տեղում):

* Ստորև այս ժողովածուի հիշատակարաններից արված քաղվածքներին կից, փակագծերում, տալիս ենք միայն նրանց համարները և էջերը:

Պատերազմի նման վախճանը հազիվ թե հնարավոր լինի բացատրել Կարա-Կոյունլուների թուլությանը: Ամենայն հավանականությամբ Աղ-Կոյունլուների տիրույթների վրա կատարած այս արշավանքի (որին, ի դեպ, Ջհանշահն անձնապես չէր մասնակցում) հիմնական նպատակն էր ապահովել թիկունքը՝ Արևելքում մեծ մասշտաբի նվաճողական պատերազմներ վարելու համար:

Ջհանշահը Թամուրյան Շահռուխի վասալն ու դրածոն էր. ճաշակած լինելով թամուրյանների ռազմական ուժի զորությունը Շահռուխի ու իր եղբոր՝ Սքանդարի միջև տեղի ունեցած երկարատև ու Կարա-Կոյունլուների համար աղետաբեր բախումների ժամանակ, նա անհնազանդության նշաններ ցույց չէր տալիս Շահռուխի կենդանության օրոք:

Դրությունը, սակայն, փոխվեց Շահռուխի մահից (1447 թ.) հետո: Ուլուբեկի կարճատև թագավորության ժամանակ Թամուրյան զահր դարձավ կուվախնձոր, տեղի ունեցան միջդինաստիական տարրեր խմբավորումների ուժեղ բախումներ, որից օգտվեցին քոչվորական ցեղերի ավազանիները՝ երկրի քաղաքական կյանքում իրենց վերապահելով ինքնիշխան դեր: Թամուրյան երբեմնի հզոր պետության ուժերը ջլատվեցին:

Ահա քաղաքական այսպիսի պայմաններում Ջհանշահը որոշեց օգտվել ստեղծված նպաստավոր դրությունից և նվաճողական պատերազմ սկսել Արևելքում:

1452 թվականին, զինական մեծ ուժերով, Ջհանշահը ձմեռեց Ոստանում. «Եկն Ջրհանշայ փաթշահն և ի յՈստան նստաւ բոլոր ձմեռ մի՝ բազում զօրօք», — հայտնում է այդ մասին Գրիգոր գրիչը (հշտկ. № 25, էջ 21): Իսկ 1453 թվականի սկզբներին «Երկու հարիւր հազար հեծելով» Ջհանշահը ներխուժեց թամուրյանների տիրույթները (հշտկ. № 173, էջ 131): Լուրջ դիմադրության չհանդիպելով Կարա-Կոյունլուները նույն թվականին գրավեցին Պարսկական Իրաքը և Ֆարսիստանը, այսինքն ողջ Արևմտյան Իրանը:

Քաղաքական այս անցուղարձերին անդրադարձել են բազմաթիվ հիշատակագիրներ:

Այսպես, 1453 թվականին Վանում Ավետարան ընդօրինակող Վարգան գրիչը հայտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարել է «ի թագաւորութեան Ջհանշահ միրզին, որ յայսմ ամս գնաց ի Պարս՝ ի պատերազմ, և էառ զտունն Խորասանայ» (հշտկ. № 44, էջ 35): Հովհաննես գրիչը նույն թվականին մի Մաշտոց էր ընդօրինակում Վարդգում, «ի յաշխարհակալութիւն Զխանշայ դանին, նշանաւոր տարի, որ զՋաղաթի տեղիքն կալաւ՝ զՇիրազ և զԱսպահան և գայլ քաղաքնին» (հշտկ. № 45, էջ 35):

Սպահանի գրավման մասին մանրամասնություններ է պատմում դեպքերից տարիներ հետո (1462 թ.) մի Հայսամավուրք ստացող ոմն Թումաշահ, Արճեշում շարադրած ընդարձակ ուկարեոր հիշատակարանում: Նա հայտնում է, որ «Ել [Ջրհանշահ փաթշահն] բազում հենիւք և անթիւ զօրօք, և գնացեալ եմուտ ի տունն Իրաղայ (=Իրաք), և զամենեսեան գրաւեաց ընդ ձեռամբ իւրով, և հասեալ ի մեծ քաղաքն Ասպահան, որ է Շօշ քաղաքն... որ էր ամուր և բազմամարդ: Որոց ընդդիմացեալ նմա պատերազմեցան. և յաղթեալ նոցա՝ առ զքաղաքն, և զամենայն զօրսն սրոյ ճարակ տուեալ և ի սուր սուսերի մաշեալ՝ քանդեալ և աւերեալ. և զշուր գետոյն կապեալ ի վերայ քաղաքին, զի որք ի նըղմոմնս և ի ներքնատունս և ի դարանս մտեալ էին և թաքուցեալ՝ ամենե-

քեան ջրասոյզ հեղձամղձով եղեալ սատակեցան. Որ և քաղաքն ամենայն տապալեցաւ ի վերայ նոցա, զի հողաշէն էր» (հշտկ. № 221, էջ 172):

Գրավելով Արեւմտյան Իրանը Ջհանշահը առանձին երկրամասերի իշխանութիւնը հանձնում է իր որդիներին. «Որդիքն [Ջհանշահի] թագաւորեալ նըստան ի Շիրազ և յԱսպահան և ի Քրման», — հայտնում է խաչատուր գրիչը Կտուց անապատում շարադրած իր հիշատակարանում (հշտկ. № 225, էջ 181):

1455 թվականին Ջհանշահն արշավում է Բաղդադ, որտեղ իշխում էր իր եղբորորդիներից մեկը (տե՛ս V. Minorsky, Jihan-shah Qara—qoyunlu and his Poetry (Reprindet from BSOAS, 1954, XVI, 2, p. 294): Բաղդադյան արշավանքի և հետագա քաղաքական անցուղարձեքի մասին փոքր-ինչ ուշացած գրանցումներ է կատարել 1457 թ. Հովհաննես գրիչը Յիպնա վանքում. «Յայսմ ամի,— դրում է նա,— Ջըխանշայ դան էառ ղԲաղդատ, և Կ. (60) պարսկութեան կալան, և ԿՌ. (60.000) ոգի ի սուրն քաշեցին, և ԼՌ. (30.000) ջորեքեռն մալ ի Ղափանն տարան» (հշտկ. № 112, էջ 81):

Բաղդադից դառնալու ճանապարհին Ջհանշահն անցնում է Բաղեշի, Մուշի և Խլաթի շրջաններով և, ի պատասխան Բաղեշի քուրդ ամիրի անհնազանդութեան, ավերածութիւն է գործում նշված վայրերում. վերցնում է մեծ ավար և դերում հայ բնակչութիւնից 1500 հոգի: Այս մասին նույն Հովհաննես գրիչը վերահիշյալ հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ դարձեալ, արբանեակն սատանայի Ջխանշայ դանն երեկ ի վերայ Բաղըշու, Մշու և Ղլաթայ, առ 'աւար արար և տարաւ ՌՇ. (1500) գերի՝ կին և տղայ և սարկաւագ. և զամէն գերի Շ. (500) թամուրի կու ծախին» (հշտկ. № 112, էջ 81):

Զսպելով ապստամբական տրամադրութիւնները Բաղդադում և Բաղեշի քրդական ամիրութեան սահմաններում, Ջհանշահը 1457 թվականին ձեռնարկում է արևելյան երկրորդ խոշոր արշավանքին:

Այս անգամ նա խորանում է դեպի արևելք և գրավում Թամուրյան տիրույթների զգալի մասը՝ Համադանը, Ռեյը, Ղազվինը, Գիլանը, Խորասանը և այլ ժողովուրդ անթիւս. իսկ այնուհետև մտադրվում է գրավել նաև Թամուրյան պետութեան մայրաքաղաք Հերաթը («Եւ կամի երթալ Հրէ»)*:

1458 թվականի հունիս ամսին, պարտութեան մատնելով Թամուրյան գահի հավակնորդ Միրզա-Իբրահիմին, Ջհանշահը մտնում է Հերաթ:

Սակայն նվաճված անժայռածիր երկրները տեղական ժամանակով իրենց ձեռքում պահելու համար Կարա-Կոյունլուները շունեին անհրաժեշտ ուժեր: Շուտով Թամուրյան պետութեան մեջ դադարում են գահակալական կռիւները. սուլթան Աբու-Սաիդը, պարտութեան մատնելով գահի մյուս հավակնորդներին, գրավում է իշխանութիւնը և դեսպաններ առաքելով Ջհանշահի մոտ, պահանջում է նրանից վերադառնալ Ադրբեջան: Ջհանշահին, որն այդ օրերին լուր էր ստացել իր Հասան-Ալի որդու գլխավորութեամբ Ադրբեջանում ծագած ապստամբութեան մասին, այլ բան չէր մնում, քան հաշտութեան դաշինք կնքելով Աբու-Սաիդի հետ՝ հրաժարվել Արևելյան Իրանում կատարած նվաճումներից:

Հասան-Ալին բանտարկված էր Մակվի բերդում: 1458 թվականին նա, ինչպես հաղորդում է Բաղիշեցի մի գրիչ՝ «Ելաւ ի զընտանէն և էառ զԹաւրէզ»

* Սյս և նախորդ արշավանքի ընթացքում Ջհանշահի կատարած նվաճումները թվարկում: գտնում ենք մի շարք հիշատակարաններում: Տե՛ս, օրինակ, հշտկ. № 111, էջ 79, № 118, էջ 86 և այլն:

(հշտկ. № 136, էջ 101), Ապստամբ ամիրդադայի շուրջն են խմբվում Աղ-Կո-
յունյուններին գործակցած լինելու մեղադրանքով Ջհանշահի կողմից բանտարկ-
ված մի շարք ավագանիներ ու զորահրամանատարներ՝ Ղլիճ-Ասլանը, Արապ-
շահը և այլք:

Ղլիճ-Ասլանը 1439—1445 թթ. հիշատակարաններում ու այլ աղբյուրնե-
րում կոչվում է Վանի և Ոստանի «կողմնապետ», իսկ Արապշահը Ջհանշահի
կողմից կարգված էր Երզնկայի կառավարիչ: 1456 թվականին Աղ-Կոյունլու
Ջհանգիրը, կրկին անգամ գծովելով իր Ուլուն-Հասան եղբորից, զինական օգ-
նություն էր խնդրել Ջհանշահից: Վերջինս, ուրախությամբ ընդառաջելով Ջհան-
գիրին, Դավիթ հպիսկոպոսի վկայությամբ՝ «ետ նմա զԵրզնկայ քաղաքն և ասաց
նմա գնալ յԵրզնկայ և ՂԱրապշայ պակն, որ յԵրզնկայ էր, առնուլ ընդ իւր և եր-
թալ պատերազմել ընդ Հասան պակն» (ՄԺ, II, 211):

Արապշահը, սակայն, չենթարկվեց Ջհանշահի կարգադրությանը. նույն
աղբյուրի տվյալներով նա «ոչ իշխեաց դալ պատերազմել ընդ Հասան պակն»
և խույս տալով փնաց Ջհանշահի մոտ: Ջհանգիրը իր Ուայիս-բեկ եղբորն
ուղարկելով Ջհանշահի մոտ՝ գանգատվեց Արապշահից. «Նւ Ճհանշահն,— շա-
րունակում է իր պատմությունը Դավիթ հպիսկոպոսը,— ՂԱրապշահն թալանեց
և զնդանեց, և փոխանակ Արապշահն եկ Ճհանգիրն այլ հեծել» (նույն տեղում):

Նոր առաքված զորքերի հրամանատարներն էին՝ Ռուստամ Թարխան-օղ-
լին, Ալիշաքար բեկն իր որդու հետ և Փիրի-բեկը: Ջհանգիրը Կարա-Կոյունլու-
ներից ստանալով զինական այս օժտնգակությունը, ճակատեց Ուլուն-Հասանի
դեմ, սակայն նրա զորքի մի մասը անցավ Ուլուն-Հասանի կողմը, մյուս մասը
լքեց պատերազմի դաշտը, իսկ Կարա-Կոյունլու զորապետները կրեցին խայ-
տառակ պարտություն: Ռուստամ Թարխան-օղլին գերվեց ու սպանվեց, մյուս-
ները (բացի Փիրի-բեկից) նույնպես գերվեցին ու րանտարկվեցին Ուլուն-Հա-
սանի կողմից: Այս բոլորից հետո միայն Ջհանգիրը հնազանդվեց իր եղբորը և
նրա մոտ «հեծելքաշ» ուղարկեց իր Սուլթան-Համզա որդուն (նույն տեղում,
էջ 211—212): Աղ-Կոյունլու երկու եղբայրների միջև ծագած գահակալական
պայքարը Կարա-Կոյունլուները չկարողացան խորացնել և օգտագործել ի
նպաստ իրենց:

Հասան-Ալին հոր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հենց Ուլուն-Հասա-
նի այս հաղթանակից հետո: Հասան-Ալու ապստամբության ու հարակից դեպ-
քերի մասին ուշագրավ տվյալներ են գրանցված ոստանցի խոջա Արդլ-Ազիզի
կողմից 1459 թվականին ձեռք բերված Ճաշոցի հիշատակարանում, որի սկզբի
մասը, ցավոք, վնասվել ու դարձել է անընթեռնելի. պահպանված մասից ավե-
լորդ շինք համարում մեջ բերել մեզ հետաքրքրող հատվածը. «...Վասն ծովա-
ցեալ մեղաց մերոց,— գրված է այնտեղ,— արձակեցաւ ի յերկաթոյն (խոսքը
Հասան-Ալու Մակվի բերդից ազատվելու մասին է — Լ. Խ.) և բազում աւեր
արար քաղաքաց, և զինչ բռնած կայր հօրն ազատեաց՝ զՂլիճ-Ասլանն և զորդին
իւր (հավանաբար՝ Սեիդ-Ղասում — Լ. Խ.), ՂԱրապշէն և զորդին նորա. և ժո-
ղովեաց առ ինքն, և արար իւր բազում հեծելս: Եւ յետոյ առաքեաց զՂլիճ-Աս-
լանն ի վերայ Վանայ բերդին, զի առջէ զնա, և ոչ կարաց: Եւ ապա խորհուրդ
չար արար վասն երկրիս մերոյ, և արար շատ աւեր և թալան» (հշտկ. № 154,
էջ 117):

Օգտվելով խառնակ այս դրությունից Աղթամարը գրավելու և կողոպտելու
անհաջող փորձ է կատարում քրդական Ռոժիկ ցեղի ավագանիներից մեկը՝

Սեիր-Ալին: Զինված իր հրոսակախմբով, ունենալով երկու լաստանավ, նա 12 օր շարունակ սպասում է կղզու դիմաց-ցամաքում գտնվող Ախավանց գյուղում՝ Աղթամար թափանցելու, «զամենեսեան ի սուր սուաների մաշելու» և «զսրբութիւնս գերի վարելու» մտադրությամբ:

Զաքարիա կաթողիկոսը, սակայն, իր ուժերով պատերազմում է նրա դեմ, գրավում է նրա լաստանավերը և փրկում Աղթամարը կողոպուտից (հշտկ. № 154, էջ 117): Այնուհետև, լուր ստանալով Ջհանշահի վերադարձի մասին, գնում է ընդառաջ, հանդիպում նրան խոյ քաղաքում և պատմում «զաւերումն աշխարհիս»: Ջհանշահը «բազում զօրօք» արշավում է անհնազանդ իր որդու վրա: 1459 թվականին ճնշվում է Հասան-Ալու գլխավորած ապստամբությունը:

Զաքարիա կաթողիկոսի և Ջհանշահի վերոհիշյալ տեսակցությամբ մասին կարևոր տվյալներ են գրանցված իրեն՝ Զաքարիայի նորահայտ մի կոնդակի և արճիշեցի խոջա Թումաշահի արդեն մեզ ծանոթ հիշատակարանի մեջ:

Զաքարիայի կոնդակը օգտագործված է Պետ. Մատենադարանի № 4779 ձեռագրի մեջ որպես պահպանակ և հասել է մեզ թերի վիճակով: Կոնդակն ուղղված է ինչ-որ թեմի բնակչությանը, եկեղեցական տուրքերի հավաքման նպատակով այնտեղ նվիրակներ ուղարկելու առնչությամբ: Սկզբում Զաքարիան ծանուցում է իր հոգևոր հոտին, որ ինքը կարևոր ծառայություններ մատուցած լինելով Ջհանշահին, բարձր պատիվների է արժանացել նրա կողմից և ստացել էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռն ու Գր. Լուսավորչի աջը: Գթբախտաբար կոնդակի հենց այն տողերն են տուժել, որտեղ կաթողիկոսը տվյալներ է դրանցել իր քաղաքական գործունեության մասին: Պահպանված տողերից հանրավոր է լինում պարզել, որ ինչ-որ մարդիկ (հավանաբար Հասան-Ալու գլխավորությունը՝ ապստամբածները), «Կամէին սպանանել զինքն և զիւր մարդիկն»: Զաքարիան, տեղեկանալով այդ վտանգի մասին, ինչ-որ ճանապարհներով կարողացել է խափանել նրանց մտադրությունը: «Մեք էլ,— գրում է նա,— ի մէջ մտաք և ի մեղանէ ԲՃՌ. (200.000) դեկան ելաւ՝ խլըսեցի զիւրեանքն ի մահուանէ: Փատշահն, [որ] տեսաւ ասաց՝ Երբ դու էնց լաւ մարդ ես էջմիածին [և] աջն քեզ» և այլն (էջ 173, տողատակ):

Հայտնի է, որ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի շուրջը լարված պայքար էր ծավալվում հայ եկեղեցական ու աշխարհիկ ֆեոդալների երկու ուժեղ խմբակցությունների միջև: Առաջին խմբակցության մեջ միավորվում էին Այրարատի և Սյունիքի ֆեոդալ-կալվածատերերն ու մեծատոռները, որոնք ձգտում էին տնտեսապես ու քաղաքականապես էջմիածինը ենթարկել իրենց: Մյուս խմբակցությունը, նույն ձգտումներով, հենվում էր Վասպուրականի հայ իշխող դասերի վրա: Թովմա Մեծոփեցու մահվանից հետո (1446 թ.) վասպուրականցիների իդեական ու գործնական դեկավարությունն անցավ Աղթամարի կաթողիկոսների ձեռքը: Սրանք իրենց համարում էին «թագաւորազն, ի թոռանց և ի շառաւիղէ արքային Գագկայ» և ձգտում էին եկեղեցական իրենց ազդեցությունը տարածել բովանդակ Հայաստանի վրա:

Էջմիածնի կաթողիկոսության ու Գր. Լուսավորչի աջի հանձնումը Զաքարիա կաթողիկոսին՝ ժամանակակիցների կողմից, իրավամբ, դիտվեց որպես աղթամարցիների հաղթանակ և ոգեւորությամբ ընդունվեց Վասպուրականի եկեղեցականների ու մեծատոռների շրջաններում:

Արճիշեցի խոջա Թումաշահը իր ընդարձակ հիշատակարանում Զաքարիա

կաթողիկոսի ու Ջհանշահի հարաբերությունների և էջմիածնի աթոռը Ջաֆարիային հանձնելու մասին մանրամասն տվյալներ է հաղորդում:

[Ջհանշահ փաթշահն] զամենայն տունն թաթարաց նըլաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, և դարձեալ եկն ի թախթն իւր՝ ի քաղաքն Շահաստան, որ է Թաւրէզ: Որոյ ընդառաջ գնացեալ մեծ հայրապետն տէր Ջաֆարիայն՝ աթոռակալ սուրբ Խաչին Աղթամարայ, որ էր թագաւորազն՝ ի թոռանց և ի շառաւիղէ արքային Գազկայ՝ բազում ընծայիւք և պատարագաւք: Զոր յոյժ սիրով ընկալաւ զնա արքայն արքայից Ջհանշահ փաթշահն և դշխոյն Բէկում-Խաթունն, և պատուեալ մեծարեցին զնա և ետուն նմա խըլայ և պարգև զաշ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ՝ զսրբոյն Գրիգորի և զպատիւ պատրիարքութեանն: Որոյ... եկեալ յաստուածարեալ և յաստուածանկար սուրբ Գրիգորաշէն և երկնահանգէտ կաթողիկէ սուրբ էջմիածինն... նստաւ ինքնակալ պատրիարգ ընդհանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի (իմա՝ Հայոց), որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց» (հշտկ. № 211, էջ 172—173), նույնը մեջ է բերել իր «Պատմութեան» մեջ նաև Առաքել Դավրիժեցին (տե՛ս 1884 թ. հշակ., էջ 324—325):

1460 թվականին արդեն Ջաֆարիան Աղթամարից տեղափոխվել էր էջմիածին և ճանաչվել շատ թեմերում որպես ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Արճիշեցի ոմն Ստեփանոս 1460 թվականին ձեռք բերած Ավետարանի հիշատակարանում հայտնում է, որ Ջաֆարիան «յայսմ ամի տիրեաց էջմիածինն և Լուսաւորչի սուրբ աշոյն» (հշտկ. № 180, էջ 40), իսկ Հովհաննես գրիշը Աբծկեում ճաշոց է ընդօրինակում «ի հայրապետութեան տեառն Ջաֆարիայի, ընդհանիր Հայոց կաթողիկոսի և պատրիարգ Վաղարշապատու էջմիածնի՝ աթոռակալի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի» (հշտկ. № 177, էջ 135): Այս կարգի տվյալներ գրանցված են նաև այլ հիշատակարաններում:

Ջաֆարիան քաշ գիտակցում էր, որ մահմեդական փառիշահի բարյացակամութեամբ միայն էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը գրավելով հարցը չի փակվելու: Վասպուրականից դուրս հեղինակություն և հենարան ստեղծելու և օրինական կաթողիկոս Գրիգոր Ջալալբեկյանցի ու հակառակորդ խմբակցության մյուս գործիչների նյութած դավերի առաջն առնելու մտադրութեամբ Ջաֆարիան շինարարական աշխատանքներ է ծավալում էջմիածնում և շրջակայքում: Իր անդրանիկ կոնդակներում պարծանքով է շեշտում նա այդ հանգամանքը: Հայտնում է, որ Ջհանշահի մոտ եղած ժամանակ փառիշահն իրեն ասել է հետևյալը. «զինչ հասըլ կայ առ քեզ, որ զինչ աւէր կայ շինես. էս քանի տարի զ[աշ]խարհս կերան ու աւէր պահեցին», «Մեք էլ եկաք,—շարունակում է նա,— շատ վարպետ բռնեցաք, որ զպակասութիւն և զթեր[ութիւն] լընունք ի յԱյրաբատեան գաւառս» և այլն (էջ 173, տողատակ):

Խոսելով Ջաֆարիա կաթողիկոսի գործունեության նեղ անձնական ու խմբակային դրդապատճառների մասին, բնավ չպետք է մոռանալ էջմիածնի ու Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռների միավորման դրական նշանակությունը դարեր շարունակ պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի կյանքում:

Դառնալով ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Ջաֆարիան սկսում է միջամտել նաև երկրի քաղաքական գործերին:

Օգտվելով Ջհանշահի երկարամյա բացակայությունից և Կարա-Վոյունլուների պետության ներսում ծագած երկպառակություններից Բաղեշի Շարաֆ ամիրը անհնազանդութեան նշաններ էր ցույց տալիս և հրաժարվում էր հարկատու լինել Ջհանշահին:

Հասան-Ալու դիւստաւորած ապստամբութիւնը ճնշելուց հետո, համաձայն 1461 թվականին, Ջհանշահը Բաղեշի ամիրի դեմ է ուղարկում 12 000 հեծյալ մարտիկներից բաղկացած պատժիչ զորախմբեր: Սրանք պաշարում են հլաթի բերդը և, ինչպես հաղորդում է հիշատակագիր խոշա Թումաշահը՝ «գնացեալ աւերեալ քանդեցին զնա և բազում աւար ի մի ժողովեալ՝ նստան ի վերայ բերդին, և նեղէին առնել զնա, և զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ և ի Մուշ, ի Խութ և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցա»:

Ինչպես միշտ, նույնպես և այս անգամ պատերազմական գործողութիւններից տուժում են հիմնականում շրջակա գավառների անպաշտպան թողնված հայ դյուզները: Ջհանշահի զորքերն սկսում են գերեվարել բնակչութեանը, քանդել ու ավերել գյուղերն ու շենքերը, տապալել եկեղեցիները, կողոպտել նյութական ու կուլտուրական արժեքները և այլն:

Ջաքարիա կաթողիկոսը ժողովրդին գերութիւնից ու կոտորածից փրկելու համար փորձում է հաշտարարի դեր կատարել Ջհանշահի և ամիր Շարաֆի միջև: Ստանալով Ջհանշահի համաձայնութիւնն ու հանձնարարականը, Ջաքարիան «ծիրնթաց արշամամբ» ճեպում է Բաղեշ և համոզում ամիր Շարաֆին վճարել «կայսերական հարկը» և հնազանդվել Ջհանշահին: Համաձայնութիւնը կայացվում է. հարկը Ջաքարիայի ձեռքով մուծվում է Ջհանշահի գանձարանը, հլաթի պաշարումը վերացվում է և «ամենայն խառնիճաղանչ ժողովուրդն՝ զհայ և զտաճիկ» ազատվում են «ի ձեռաց անաւրինաց և ի դառն գերութենէ»:

Ստանձնելով և հաջողութեամբ իրագործելով հաշտարար-դիվանագետի պարտավորութիւնները, Ջաքարիան մեծ պատիւներ է արժանանում Ջհանշահի և քուրդ ամիր Շարաֆի կողմից, աճում է նրա հեղինակութիւնը նաև որպէս ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Այս տարիներին** Ջհանշահի դեմ Շիրազում ապստամբութիւն է բարձրացնում Փիր-Բուդաղ որդին, և նա ստիպված է լինում արշավել որդու դեմ: Այս արշավանքի մասին է, անշուշտ, ակնարկում խոշա Թումաշահը, երբ իր հիշատակարանում գրում է. «Նւ եղև կրկին անգամ գնալ Ջհանշայ փաթշահին ի տունն Իրաղա, ի Շիրազ և ի Քրման» (հշտկ. № 221, էջ 175):

Փիր-Բուդաղը պարտութիւն է կրում և ուղարկվում Բաղդադ, կառավարչի պաշտոնով:

Ջհանշահի բացակայութիւնից օգտվելով կենտրոնական Հայաստանում կրկին հայտնվում է Հասան-Ալին, որ նույն Թումաշահի հաղորդած տվյալի համաձայն «շրջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան»:

Նա, «նենգութեամբ շարախօսաց ոմանց», (ըստ Մ. Օրմանյանի այստեղ ակնարկված է էջմիածնի հոգևորականութեան Գրիգոր Ջալալբեգյանցի կուսակից խմբակցութիւնը), մտադրվում է «ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Ջաքարիայն և պահանջել ի նմանէ գանձս և ինչս»:

Լուր ստանալով այդ մասին, Ջաքարիան, վերցնելով իր հետ Գրիգոր Լու-

* Ի միջի այլոց, Մ. Ջալալյանից սկսած պատմագրութեան մեջ տարածվել է այն սխալ տեսակէտը, որ, իբր, Ջհանշահի հակառակորդն այս պատերազմում եղել է Աղ-Կոյունլու Ջհանգիրը:

** Ըստ Ղազի Ահմադ ուլ-Ղաֆարի ալ-Ղազվինու՝ 1466—1467 թթ. (տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ.), ըստ Մ. Ջալալյանի՝ 1462 թվականին (տե՛ս Շաքար. Հայոց, հատոր Գ, էջ 505):

սավորչի աջը և այլ սրբութիւններ, գաղտագողի ճանապարհ է ընկնում դեպի Աղթամար:

Բախտախնդիր մի ամիրզադայի հալածանքներից փախուստ տվող կաթողիկոսը, ոտք դնելով Վասպուրականի սահմանները, շերմ ընդունելութիւն է գտնում հայ բնակչության կողմից:

Հասնելով Հուսկան որդի սուրբ Ստեփանոսի վանքը, որ գտնվում էր Աղթամարի հոգևոր իրավասութեան ներքո, Զաքարիան դուրս է դալիս ծպտյալ փախստականի իր վիճակից, իր ձեռքն է առնում հայ ժողովրդի որոշ խավերի պատկերացմամբ հայության կուլտուրական ու քաղաքական ինքնութեան սիմվոլը մարմնավորող Լուսավորչի աջը, վեր է պարզում մի ընտիր լեռնաշղթայ, որի մի երեսին նկարված էր Քրիստոսի, իսկ մյուսին՝ Գր. Լուսավորչի, Տրդատ Թագավորի և Հովհաննիսի պատկերները, և բազմամարդ շքախմբով շարժվում է դեպի Աղթամար:

Նրա հանդիսավոր ուղևորութեան մասին ուշագրավ մանրամասնութիւններ է գրանցել նույն խոշա Թումաշահ հիշատակագիրը.

«Սե ել,— գրում է նա,— համբաւ գալոյ նորա՝ հանդերձ սուրբ աջովն և խաչալամովն, որ բարձրացեալ կայր ի ծայրս ձողոյ և խաչ ոսկի կառուցեալ ի գլուխ նորա. ընդ որ գրոհ տուեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն ընդ որ գայր հայրապետն. և ամենեքեան ընդ յառաջ ընթանային խնկօք և մոմեղինօք և զենմամբ խոյոց և զուարակաց...: Նկեալ եհաս ի գաւառն Տոսպայ, և մտեալ ի քաղաքն Վան՝ բազում եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, քահանայիւք և բազմամարդ ժողովրդօք, ձիօք և ձիաւորօք, և խաչալամն առաջի, և քահանայք յառաջ և յետոյ երգէին քաղցր եղանակօք, և այնպէս պերճ և փառաւոր եմուտ ի քաղաքն Վան» (հշտկ. № 221, էջ 175):

Օտար բռնապետական լծի տակ կեղեքվող ու պետականութեանից զրկված հայ ժողովրդի կողմից այդ մի ցույց էր, որով նա դրսևորում էր իր նվիրվածութիւնը ազգային տրագիգիաներին ու դժգոհութիւնն օտար տիրապետութեանից:

Կաթողիկոսին Վանից Աղթամար ուղեկցելու դուրս եկավ հսկայական բազմութիւն, որի մեջ հատուկ խանդավառութիւն էին ցուցաբերում «ազատագունդ խօջայքն Վանայ՝ ձիօք և ձիաւորօք սպառաղինեալք»: Ոստանի հայերը Զաքարիային դիմավորեցին ոչ պակաս շուքով, սակայն տեղի քուրդ ամիրի և մահմեդական մյուս իշխողների աչքում վտանգավոր երևաց հայ կաթողիկոսի բազմամարդ շքերթը և նրանք խորհրդանշաբար խորհուրդ չար, զի գաղտագողի նենգեսցեն հովուապետին: Զաքարիային այլ բան չէր մնում, քան առանց հապաղելու Աղթամար մտնելը: Նվ նա, օրհնելով իր ուղեկիցներին, 1461 թվականի դեկտեմբերի 11-ին ահառ զսուրբ աջն Լուսաւորչին և եմուտ ի նան և գնաց յաստոածարնակ կղզին յԱղթամար, ի հայրենի ժառանգութիւն իւր»:

1463—1465 թթ. ընթացքում Զհանշահը գտնվում էր Իրաքում, և պատերազմում էր իր Փիր-Բուրազ որդու հետ, որին, ինչպես ասացինք, Շիրազից հետո կառավարիչ էր կարգել Բաղդադում:

Փիր-Բուրազը դիմագրում էր համառորեն:

Զհանշահի այս արշավանքի մասին մեր հիշատակարաններում կան ուշադրութեան արժանի գրանցումներ: Այսպես, 1464 թվականին Արգելանի անապատում աշխատող Ղազար գրիչը հայտնում է, որ Զհանշահը բազում զաւրաւ պաշարեաց զքաղաքն Բաբելոն (իմա՝ Բաղդադ)» (հշտկ. № 264, էջ 218):

1465 թ. Վանում աշխատող Վարդան գրիչը գրում է, որ «այս Բ. (2) ամ է, որ նստեր է [Ջհանշահը] ի վերայ Բաղդատ քաղաքին և խսարեր է զորդին իւր զՓիր-Պուտախն» (հշտկ. № 286, էջ 234), իսկ Հովհաննես Մանգասարենց նշանավոր գրիչը, ըստ երևույթին նախորդ գրչից մի քանի ամիս հետո շարագրելով բազմաթիվ իր հիշատակարաններից մեկը, գրում է արդեն, որ «Յայսմ ամի սպան շարաշար Ջհանշահ փառշահն զորդին իւր զՓիր-Պուտախ խանն ի Բաղդատ, և եկն ի Թավրէշ ի թախթն» (հշտկ. № 287, էջ 236)։

Փիր-Բուրադի ապստամբությունը ճնշելուց հետո Ջհանշահը նախապատրաստվեց Աղ-Կոյունլուների դեմ վճռական մարտի, հույս ունենալով վերջնական պարտություն մատնել Կարա-Կոյունլուների մշտական ու անհանգիստ այդ ախոյաններին։

Թուրքմենական այդ երկու ազգակից ցեղերը Փոքր-Ասիա էին գաղթել դեռևս ԺԳ. դարում, իլխան Արղունի գահակալության տարիներին (1284—1291), և բնակություն էին հաստատել Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքներում (տե՛ս А.Мюллер, История ислама, III, СПб, 1896, էջ 313—314)։ ԺԳ. դարի երկրորդ կեսերին Աղ-Կոյունլուները իշխում էին Պատմական Հայաստանի մի ընդարձակ մասի վրա՝ Ամիդից մինչև Սեբաստիա։ Սակայն Փոքր-Ասիայի պատմական թատերաբեմի վրա ակտիվ դեր սկսեցին կատարել նրանք ԺԾ. դարի սկզբներին, Լանկ-Թամուրի արշավանքներից հետո։ Նույն դարի 26-ական թվականներից Աղ-Կոյունլուների ու Կարա-Կոյունլուների միջև ծայր են առնում ռազմական բախումներ ու գոտեմարտեր՝ բովանդակ Հայաստանի վրա իրենց տիրապետությունը տարածելու համար։ Ըստ որում, Աղ-Կոյունլուները Կարա-Կոյունլուների դեմ դուրս էին գալիս միշտ թամուրյաճների հետ դաշնակցած և հարվածում էին իրենց ախոյաններին թիկունքից։

Ջհանշահի արևելյան հաջող արշավանքներով, ինչպես տեսանք, թամուրյանների վտանգը Կարա-Կոյունլուների համար վերացավ, բայց այդ ժամանակ արդեն Աղ-Կոյունլուները ռազմական մեծ ուժ ունեին ու կարող էին գործել նույնիսկ առանց դաշնակիցների։

1454 թվականին, երբ Ջհանշահը նվաճումներ էր կատարում արևելքում և գրավել էր Վաղարշապատը, և զինված, և զայլ բազում քաղաքս և գրեթե արայս յաշխարհէն Չաղաթայից, Վանա լճի հյուսիսային շրջանների վրա արշավեց Աղ-Կոյունլու Ուղոմ-Հասանը։ Այդ շրջանների բնակչության համար ստեղծվեց ծանր կադուսություն, շատերը սպանվեցին, գերվեցին ու կողոպտվեցին։ Արճեշ-ցի գրիչ Հովհաննես Մանգասարենցը շատերի հետ միասին ստիպված էր թողնել իր տունն ու տեղը և պատսպարվել անմատույց Լիմ կղզում։ Արճեշում սկսած և Լիմում ավարտած Ավետարանի հիշատակարանում ականատես գրիչը Ուզուն-Հասանի վերոհիշյալ արշավանքի մասին այսպիսի տողեր է գրանցել. «Բայդ մեք կամք ի յահ և ի փախ, զի գաւրոն Ուզուն-Հասանի հանապազ կու գերեն զմեզ և թալանեն։ Ի յայսմ տառապանս կալով գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս Արճէշ կոչեցեալ և ի կղզիս, որ կոչի Լիմն» (հշտկ. № 52, էջ 41)։

Նույն այս արշավանքի մասին հետաքրքրական տվյալներ է հաղորդում նաև Սուխարա վանքում աշխատող Իգնատիոս գրիչը. «Վասն վրդովման և տատանեալ դառն ժամանակիս,— գրում է նա,— ի յահէ թշնամեաց փախեան երկիր, և ոմանք ամրացան յանառիկ կղզիս Լիմ։ Կոչեցեալ և շատք ցրուեցան յերկիր Ամկու, և վասն ծովացեալ մեղաց մերոց անկան ի ձեռս հեծելի՝ թալանեցան, կողոպտեցան, շատ ոք սպանան...» (հշտկ. № 51, էջ 39)։

Հաջորդ տարիներին բոլորն թափով շարունակվում է Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների հայ ժողովրդի համար աղետարեր մրցակցությունը: Ըստ որում, ինչպես տեսանք, Ջհանշահը, զինական ուժեր տրամադրելով ու սիրաշահելով Ուզուն-Հասանի Ջհանգիր եղբորը՝ բորբոքում է Աղ-Կոյունլու եղբայրների գահակալական զգվուտոցը, իսկ Ուզուն-Հասանը, իր հերթին, Ջհանշահի դեմ պայքարի է գրգռում Բաղեշի քուրդ ամիրներին ու գահը տենչացող անհնազանդ ամիրզադաներին*:

Եվ ահա, գրավելով Պարսկական Իրաքն ու Ֆարսիստանը և վերջ տալով ներքին գոտություններին, Ջհանշահը մեծ արշավանք է կազմակերպում Աղ-Կոյունլուների դեմ: Նախորդ տարիներին հաջող պատերազմներ մղած Ջհանշահը չէր կասկածում պատերազմի հաջող վախճանի վրա և նպատակ էր դրել ոչ միայն գրավել Աղ-Կոյունլուների հիմնական ամրություն Ամիրդը, այլև հասնել մինչև Դամասկոս:

Իր գլխավոր զորահրամանատար Ղասիմ Փարվանաշու հետ մեկտեղ Ջհանշահը երազում զօրօք՝ դուրս եկավ Թավրիզից 1467 թվականի մայիսին: Սակայն նրա զորքերը չեն շտապում թշնամու սահմաններին մոտենալ, այլ սկսում են կողոպտել ու ավերել ճանապարհին ընկած հայկական շրջաններն ու գյուղերը: Ի վերջո, նույնքերի սկզբներին, Կարա-Կոյունլուների մեծ բանակը հասնում է Ճապաղշուր, բայց Ուզուն-Հասանը բռնում է նրանց առաջխաղացման ճանապարհը, պաշտպանություն կազմակերպելով բարձր լեռների վրա:

Ջհանշահը բանակ է դնում Սանճախ կոչվող վայրում: Քոչվոր ավազանիների ռազմական խորհուրդը որոշում է շարժվել դեպի Աղճաղալա ձմեռելու համար՝ գարնանը, Երզնկայի վրայով պատերազմական գործողությունները վերսկսելու մտադրությամբ: Հիմնական բանակը ճանապարհելով, Ջհանշահը ՔՐՌ. (2000) պարաւնօք եկաց անդ (ի Սանճախ) աւուրս Գ. (3) յուտել և ի խմել, զի վաղին հասանէ զօրացնա: Սակայն Ուզուն-Հասանը, որն ուշադրությամբ հետևում էր թշնամի բանակի շարժումներին, տասն հազարանոց զորախմբով, անսպասելիորեն հարձակվեց Ջհանշահի կերուխումից հանգստացող թիկնապահ զորքի վրա: Կարա-Կոյունլուները նույնիսկ չկարողացան ուշքի գալ անակնկալից և դիմադրել հարձակվողներին: Եվ այսպես, 1467 թվականի նոյեմբերի 10-ին, անփառունակ իր վախճանը գտավ 70-ամյա Ջհանշահը: Այս սպանդի ժամանակ զոհվեցին բազմաթիվ Կարա-Կոյունլու նշանավոր «պարոնայք և իշխանք»: Ջհանշահի որդիներից երկուսը գերվեցին. մեկը գլխատվեց, իսկ մյուսը կտրացվեց Ուզուն-Հասանի հրամանով**:

* Ղադի Ահմադ ուլ-Ղաֆարի ալ-Ղադվինի կոմպիլատոր հեղինակը անգեկություն ունի այն մասին, որ Հասան-Ալին, հոր դեմ բարձրացրած ապստամբության պարտությունից հետո (1457 թ.), ապաստան էր գտել Ուզուն-Հասանի մոտ՝ Դիարբեքիբում, այնուհետև միացել էր Բաղդադում ապստամբած իր Փիր-Բուղազ եղբորը (տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ.):

** Հենվելով պարսկալեզու աղբյուրների վրա, Ի. Պետրուշևսկին Ջհանշահի վերջին այս արշավանքի ու պարտության պատմությունը շարադրում է այսպես. «1467 թ. մայիսին Ջհանշահը, իր գլխավոր ամիր Ղասիմ Փարվանաշու հետ միասին, մեծ զորքով արշավանքի դուրս եկավ Ուզուն-Հասանի դեմ: Հարավային Հայաստանի Մուշը հարթավայրում Ջհանշահի զորքը պարտություն կրեց Աղ-Կոյունլուներից և տվեց մեծ կորուստներ: Այդ ստիպեց Ջհանշահին գումարել քոչվոր ռազմական ավազանիներ ժողով, որտեղ նահանջի որոշում կայացվեց...: Աղ-Կոյունլուները բանակը սկսեց հետապնդել Հարավային Հայաստանից Ադրբեջան նահանջող Ջհանշահի զորքին: Ծապաղշրի մոտ Ուզուն-Հասանին

Ջհանշահի վերջին այս արշավանքի ու սպանության մասին մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող գրանցումներ են արել բազմաթիվ հիշատակադիրներ ու ժամանակագիրներ: Հատկապես ուշագրավ են անանուն ժամանակագիր և Մկրտիչ Խիզանցի ու Մովսես Արծկեցի գրիչների հաղորդած տվյալները:

«Ի ԶԺԷ. (պետք է լինի ԶԺԶ=1467). երէկ Ջհանշահն ի վերայ Հասան պակին և հասնալ մինչ ի Ճապղչուր. և Հասան պակն էառ զառաջն ի հեռուստ բարձր լերամբ, և նա ել ի տեղին որ կոչի Սանճախ. և ղօրսն առաքեաց դէպ Աղջախալան, և ինքն ԲՌ. (200) պարանօք եկաց անդ ատուրս Գ. (3) յուտել և ի խմել, զի վաղին հասանէ զօրացն և ելանէ յԵզնկան և անգի գալ ի վերայ Հասան պակին: Եւ Հասան պակն իմացեալ զչար խորհուրդ նորա ԺԴ.—օ (իմա՛ 10.000-աւ) բօլորեց զՃհանշահն և եղև կռիւ, և բռնեցին զՃհանշահն Բ. (2) որդովն, և սպանին ի միում ատուր ԳՌ. (3000) հոգի պարոնայք և իշխանք, ազատք և ռամիկք, և զառ և զթալանն զոր արարին ո՛վ կարէ ասել» (ՄԺ, II, էջ 152—153, հմմ. նաև ՄԺ, I, էջ 168 և Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Ցակորեանց, շորորդ հատոր, Երուսաղէմ, 1956, էջ 60):

Ոչ պակաս արժեք է ներկայացնում Մկրտիչ Խիզանցու հիշատակարանի ստորև բերվող հատվածը.

«Ի թվ. Հայոց Զ. և ԺԷ. (1468)... ել Ջհանշահ ղանն ի քաղաքէն Շահաստանայ, որ է Թավրէզ բաղում հէնիւ և զաւրաւք, և կամէր երթալ ի վերայ քաղաքին Ամթայ, և այլ ի վայր՝ մինչ ի Դամասկոս: Եւ ի յերթալն ի ճանապարհին բազումք գողային ի յահէ սորայ, զի այս Ջհանշահս բազում գաւառաց և քաղաքաց տիրէր...»

Արդ, ի շուել ճանապարհի սորա բազում գաւառք աւերեցան և բնակիչք գաւառացն փախչէին ի յայրս և ի Ժհրպս վիմաց, սովալլուկ մեռանէին: Եւ եկեալ հհասս ի գաւառն Տարաճոյ՝ ի դաշտն Մշոյ. և անդ բազում աւերս արարին զաւրքն նորա, զի բազում էին և անհամար և ոչ ճանաչէին զաստուած, և ասէին թէ ի՞նչ է քրիստոնեայն, և քրիստոնէին աչք և բերան կա՞յ: Եւ դիմեցին ի վանքն Ղազարու, և զլուսարարն խորովեցին ի կրակն և նահատակեցին, և անցին գնացին: Եւ ի ճանապարհին իջաւանեցան, և զաւրքն ի յիւրմէն ի րաց արձակեաց, և անահ և անկասկած գլուղի թշնամեաց, ասելով, թէ ոչ ոք է ի վերայ երկրի, որ կարէ կալ առաջի իմ և սուր քաշել ի յերեսս իմ: Զոր ասդ առարեալ թշնամեացն՝ դիմեցին ի վերայ նորա, և առին յաօարի զինչսն, և զնա պանին և զորդիս նորս: Եւ ի սպանմանէ սորա բազում աւերք եղեն

լուր տվեցին, որ Ջհանշահը, ճանապարհելով իր ուղղուն և գլխավոր ուժերը, ինքը, փոքրաթիվ վերջապահ ջոկատով, կանգ է առել հանգստի լեռնային մի կիրճում: Ուղղուն-չառանը անակնկալ հարձակվեց նրա վրա գիշերով» և այլն (ՏԵ՝ս Վ. Պ. Петрушевский «Государства Азербайджана в XV в.» (Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск I, Баку, 1949, էջ 168):

Մեր կարծիքով հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք անդրադառնում են Ջհանշահի այս արշավանքին, ինչպես նաև անանուն մի ժամանակագիր (տե՛ս ՄԺ, I, 168 և ՄԺ, II, 152—153) դեպքերը պատմում են ավելի մանրամասնորեն ու ճշմարտացի: Հատկապես չի կարելի ճիշտ համարել Ի. Պետրուշևսկու հաղորդած այն տվյալը, ըստ որի, իբրև Ջհանշահի դրքերը Մշո դաշտում խոշոր պարտություն են կրել Աղ-ճոյունուներին, որից հետո էլ որոշել են նահանջել Աղբերջան: Պարզ է, որ Մշո դաշտից Աղբերջան նահանջելու ցանկացող դրքերը, ինչ ճանապարհ էլ նրանք ընտրած լինեին, չէին կարող հայտնվել Ճապղչուրում:

յամենայն տնդիս, ևս առաւել ի յերկիրս Հայոց. և բաղում եկեղեցիք աւերեցան և բաղում քրիստոնէայք սրով և սովով մեռան» (Հշտկ. № 345, էջ 271):

Այս և հաշորդ տարիների քաղաքական անցուդարձերի ճշմարտացի նկարագիրը, ինչպես ասացինք, տրված է նաև Մովսես Արծկեցու չափածո հիշատակարանում, որը հորինված է Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղետից»-ի նմանողությամբ:

Սկսվում է այսպես.

«Յինն հարիւր Հայոց թվական
Ընդ որ ժԶ. (16) այլ յաւելաւ (=1467)
Այն մեծ արքայն արեւելեան՝
Խաղաղարարն Ջրհանշայն,
Յամէն դիմաց եհան հրաման
Որ զօրք բաղում ժողովեցան,
Եւ էշ նոքօք զԱսորեստան՝
Առ ի յաղթել զմիր Հասանն:
Իսկ Հասան բէկ քաջ փահլաւանն
Ջօրօքն իւրով որ գումարան,
Ի քուն եգիտ ըզՋրհանշայն,
Ջօրացն ի դատ, անպահապան.
Որ և սպան անդէն ըղայն
Եւ զՄուհամմատ որդի նորայն» (Հշտկ. № 424, էջ 333):

Կարա-Կոյունլուների զինական ուժերը, ասացինք, որ հեռու էին գտնվում Ջրհանշահի համար կորստաբեր ճակատամարտի վայրից և չէին կորցրել իրենց ժարտունակությունը: «Իսկ չար հեծեալքն, որ յետ դարձան՝ առին բազում առ և թաղթան»,—հայտնում է նրանց մասին Մովսես Արծկեցին (նույն տեղում):

Սակայն Կարա-Կոյունլուների պետության մեջ դասակարգային հակասություններն այնքան էին սրվել ու քոչվոր ավագանու բարքերն այն աստիճանի քայքայվել, որ մի բռնակալի սպանությունն իսկ բավական եղավ իր բաղկացուցիչ մասերով կենտրոնի հետ չաղկապված, ուժի ու ահաբեկման ճանապարհով հնազանդության մեջ պահվող տարացեղ երկրների ու ազգությունների անջատման և հսկայածավալ այգ պետության կատաստրոֆիկ անկման համար:

Ջրհանշահը նորանոր նվաճումներ էր կատարում Ադրբեջանի և Հայաստանի գյուղացիության շահագործումն ու կազմակերպված կողոպուտը հրեշավոր չափերի հասցնելու ճանապարհով:

Ժամանակակից բազմաթիվ հիշատակագիրներ սրտաճմլիկ նկարագրություններ են թողել Ջրհանշահի տիրապետության տարիներին ժողովրդի կրած տառապանքների մասին:

Գրիգոր գրիչը 1455 թվականին Հաղբատում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում, Ջրհանշահի տիրապետությունը բնորոշում է հետևյալ տողերով. «Ի դանութեան տաճկաց Ջրհանշահի, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, յիշխանութեան այլադաւան սեռի, որ յահէ և յերկեղէ նոցա մաշեալք և հալածական լինէաք, փախստեալք և մոլորեալք, գերեալք և տատանեալք, ի յառաւել իւրստութենէ հարկապահանջութեան և ի հոլովութենէ գերելոցն և ի չքաւորութենէ ընչից ոչ կարեր օգնել եղբայր եղբօր և ոչ ողորմէր ազգս ազգիս...» (Հշտկ.

№ 66, էջ 51)։ Շուրջ տասն տարի այս գրանցումից հետո նույնպիսի գույներով է նկարագրվում ժողովրդի վիճակը Հավուլ-թառում մի Ճաշոց ընդօրինակած Ստեփանոս գրիչը։ Նա հայտնում է, որ Ջհանշահը 7 տարի է, ինչ մտել է խորասան և այդ տարիներին «զաշխարհս սահուն և երեքուն պահեաց՝ ի հարկապահանջութին, ի տառապանս և ի շարշարանս, այնպէս և հայր ղորդիս ուրանային» (հշտկ. № 258, էջ 214)։

Այս Ստեփանոսին ձայնակցում է Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում աշխատող մի այլ Ստեփանոս։ Իր ապրած ժամանակը «դառն ու դժար» որակելուց հետո նա հայտնում է, որ «ազգս տաճկաց... շար դարձան քան զգազան և ծարաւիք են քրիստոնէից արեան, և նոր ի նորոյ շար յայտենն քրիստոնէից, զի ղխարաճն Դ. (4) ֆլորի արարին, և կապուտ արկին ի գլուխ քրիստոնէից, և զմեռեալն ի քաշ տան տանել, և այլ շարիք բազում խոկան և խրոխտան ի վերա քրիստոնէից» (հշտկ. № 256, էջ 211)։

Ժողովրդի տնտեսական ու իրավական վիճակի նմանօրինակ նկարագրութուններ պահպանվել են նաև մի շարք այլ հիշատակարաններում (տե՛ս, օրինակ, Հովհաննես գրչի հիշատակարանը, շարադրված 1465 թ. Գեղարքունյաց գավառի Կած գյուղում և այլն)։

Հարկային լծի ծանրացման, քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ կրոնական ճնշման ու արհամարհական վերաբերմունքի այս տարիները միաժամանակ բնական արհավիրքների՝ սովի ու համաճարակների տարիներ էին։

Մելիքսեթ գրչի 1453 թվականին շարադրած հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «յայսմ ամի մորեխս երէկ և շատ աւերք էած ի տեղիս տեղիս» (հշտկ. № 42, էջ 33)։ Մորեխին հաջորդեց սովը. 1453 թվականը «սովալլուով տարի» կոչելով, մշեցի մի գրիչ հայտնում է, որ «սովն պատեալ էր զամենալ մարդ, ի մեծէ մինչև ի փոքր, որ չէ յիշելոյ զայն» (հշտկ. № 41, էջ 33)։

1458 թվականին Հայաստանի մի շարք շրջաններում բռնկվում է համաճարակային ինչ-որ հիվանդութիւն «եկն յայսմ ամի մահ և կոտորեաց զբազումս, ի թուականիս մեր Զէ.», — գրում է այդ մասին բաղիշեցի մի գրիչ (հշտկ. № 136, էջ 101)։ Հովհաննես գրագրի ամուսին Թանսուխը և դեռաբուսիկ զավակ Պաղտասարը զոհ են դնում այդ մահատարածամին, անմխիթար սգի մեջ թողնելով գրագրին (հշտկ. № 151, էջ 114)։

1463 թվականին Տարոնում ու Բաղեշում հայտնվում է մորեխ ու մեծ վնասներ պատճառում։ «Յայսմ ամի մորեխն երեկ և զաշխարհս ապականեաց», — տեղեկացնում է Ստեփանոս գրիչը Տարոնի Եզրգոտ մենաստանում (հշտկ. № 236, էջ 194)։ Նրան լրացնում է որոշ մանրամասնություններով Բաղիշեցի Հովսեփ գրիչը. «...աստուած ի մեր մեղացն բարկացաւ և առաքեաց ի վերայ մեր մորեխս վնասակար, զոր ի տեղիս-տեղիս կերաւ զվաստակն և դարձաւ ողորմութեամբն աստուծոյ վերացաւ և ամէն ի ծովն հեղձան» (հշտկ. № 237, էջ 194)։

Ըստինքյան հասկանալի է, որ տասնյակ տարիներ շարունակ բռնութիւնների ու ծանր հարկապահանջության տակ տառապող և հասարակական ու տարերային աղետների ենթակա ժողովուրդները բնավ չահագրգռված չպետք է լինեին Ջհանշահի պարտութիւնից ու սպանութիւնից հետո Կարա-Կոյունլուների դինաստիայի կայունացմամբ։

Կարա-Կոյունլուների նկատմամբ ժողովրդի տածած ատելության ու նրանց լծից ազատագրվելու բաղձանքի արտահայտություններ ենք գտնում բազմաթիվ հիշատակարանների մեջ։ Այդպիսիներից է, օրինակ, 1467 թվականին վանեցի

Կարապետի շարադրած հիշատակարանը: Դրանցելով տեղեկություն այն մասին, որ Ջհանշահը «յայսմ ամի եկեալ բաղում զօրօք և կամի պատերազմել ընդ Հասան-բէկին», զրիչն աղբստում է աստծուն զորութիւն տալ Ուզուն-Հասանին և պարտութեան մատնել Ջհանշահին: Գրչի կարծիքով Ուզուն-Հասանը «պարսպ աւուր է քրիստոնէից» (հշտկ. № 330, էջ 259):

Մի այլ դրիչ, մեծ հույսեր կապելով Ուզուն-Հասանի հաղթության հետ, ցնծութեամբ արձանագրում է այսպիսի տողեր. «Ողորմածն աստուած յետս դարձոյց և ոյժ և վարութիւն ետ Հասան բալին, ...ի սուր սուսերի մատնեց զինքն (զՋհանշահն)՝ որդւովք և հեծելովք, և զքրիստոնէք աղատեց ի գերութենէ» (հշտկ. № 348, էջ 273):

Մենք դեռ առիթ կունենանք տեսնելու, թե որքան անհիմն էին Աղ-Կոյունլուների հաղթանակի հետ կապած հույսերը. այնուամենայնիւ այս ավյալը պերճախոս վկայում է այն մասին, որ Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների վերջին գոտեմարտի ժամանակ հայ ժողովրդի լայն զանգվածների համակրութիւնը Ուզուն-Հասանի կողմն էր:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ուզուն-Հասանը, իր հաղթանակն ապահովելու համար երբեմն, իրոք, սիրաշահում էր հայ մեծատուններին, հովանավորում հայ եկեղեցու նշանավոր գործիչներին և ձգտում կարգավորել հարկահանութեան գործը:

Ջհանշահի սպանութեանից հետո երկրում սկսվեցին գահակալական կռիւներ նրա որդի Հասան-Ալու և Սքանդարի որդի Հուսեյն-Ալու միջև: Այս պայքարից հաղթանակով դուրս եկավ Հասան-Ալին, որը արագորեն գատարկեով արքունի գանձարանը, դրամական առատ պարգևներով իր շուրջը համախմբեց հարյուր (ըստ Մովսես Արծկեցու՝ երկու հարյուր) հազարանոց մի բանակ, որի կազմում նշանակալից դեր էին կատարում քրդերը*:

Այս հսկայական բանակը սակայն չկարողացավ կասեցնել Աղ-Կոյունլուների հաղթարշավը:

1468 թվականի գարնանը Ուզուն-Հասանը երեսուն հազարանոց զորքով շարժվեց դեպի արևելք և բանակ զարկեց Խոյի դաշտում: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ Մարանդի մոտ: Հասան-Ալու զորքի մեծ մասը լքեց իրեն և Ուզուն-Հասանը առանց դժվարության պարտության մատնեց Կարա-Կոյունլու վերջին փաղիշահին:

Քաղաքական այս անցուգարծների մասին հակիրճ, բայց բովանդակալից տվյալներ է գրանցել մեզ հայտնի անանուն ժամանակագիրը, այդ անցքերին անդրադարձել են նաև մի շարք հիշատակագիրներ:

Ջհանշահի պարտության ու սպանութեան մասին տողերից հետո անանուն ժամանակագիրը գրում է.

* Հավանաբար Հասան-Ալու զործակիցներին էր նաև Ոստանի քուրդ ամիր Նդդին-շերը, որն այդ նույն ժամանակ ասպատակում էր Ռշտունիքը: 1469 թ. Գրիգոր ծաղկողը, ճայշոզ գյուղում շարադրած հիշատակարանում խոսում է այս ասպատակությունների ժամանակ իրենց կրած տառապանքների մասին: Նա գրում է. «Այն անիծեալ էսաինշերն երեկ և թալան արար զերկիրս Ռշտունեաց, յաւուր տօնի ծննդեան Գրիսաոսի...: Նւ մեք փութուղեալ դառն սրտիւք և լալօտ աչօք, ձիւնաթաթախ և տառապանօք, անկեալ ի յօաար երկիր, ի տեղիս տեղիս: Այնուհետև չափածո մի քանի տողով նա խնդրում է ձեռնորդի պատվիրատուին, որ կորեկ ուղարկի իրեն, որ ինքն ուստի և ի դարուն ելնէ բաբուլ, իրենց ծանր վիճակի մասին հարելով հետևյալ դիպուկ տողերը՝

«Թալնած ենք ու մէկ չուխով,

Քաղցած ենք ու մէկ հացով» (հշտկ. № 363, էջ 283—283):

«Եւ ժամանակն այն ձմեռնամտին էր, և ոչ կարաց գնալ Հասան պակն յարևելք, ապա գարուն ել Հասան պակն ԼՌ. (30.000)-աւ և գնաց մինչ ի դաշտն Խօռ, և էառ զամենայն խաղաղութեամբ և սիրով: Եւ գայ որդի Ճիհան-շին Ալի պակն ընդդէմ նորա ՃՌ. (100.000) մարդով ի Մարանդ և դիմամարտի և կոտորվի և փաղչի, և Հասան պակն առնու զզօրս նորա և զքսիպն և մտանէ ի Թօրէզ (իմա Թաւրէզ)» (ՄԺ, II, էջ 153, Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ, չորրորդ հատոր էջ 60, հմմ. նաև ՄԺ., I, էջ 168):

Անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել նաև Մովսես Արծկեցու չափածո հիշատակարանի համապատասխան տողերը.

«Հասան-Ալին, այն շար գազանն,
Որ ի Մակու էր ի ղրնդան,
Ելեալ գնաց դէպ ի Ղափան,
Եւ կոտորեաց զհաղինայն,
Այնչափ երեստ պարգևս մարդկան,
Վասն այն բազումք ժողովեցան,
Քան զերկերիւրն հազարեան՝
Այլ աւելի անդ գումարան:
Իսկ ի գալ միւսն ամեան (= 1468)
Աղ-ղոյլուցիքըն զօրացան,
Ելին յաշխարհըն Հայաստան,
Մինչ յերասխայ յափըն հասան:
Հասան-Ալին՝ հեղ հիմարն այն
Մըտեալ նրստաւ ի կարճ մէջայն,
Ձոր զօրքն անդէն ապստամբան,
՚Ի ի թշնամիքն եկեալ խառնան:
Հասան-Ալեանքըն զարհուրան
՚Ի ի բանակէն ելեալ փախեան.
Ձոր և եկեալ սուլտան Հասանն
Մնացեալքն անթիւ հնազանդեցան,
Նստեալ ի թաղթըն Շահաստան
Ձաշխարհս էաժ իւրն հաւան,
Երկիր բոլոր խաղաղացան,
Որպէս ի մօր գիրերն տըղայն»:
(Հշտկ. № 424, էջ 333—334; Հմմ. նաև հշտկ. № 366, էջ 283):

Հասան-Ալին, յուրայինների հետ միասին մազապուրծ ճողոպրում և ապաստան է գտնում Թամուրյան սուլթան Աբու-Սալիդի (1452—1469) մոտ: Աբու-Սալիդը պատրաստություններ է տեսնում Ուզուն-Հասանի դեմ ելնելու, բայց Աղրբեջան է մտնում մեծ ուշացումով, 1468 թվականի աշնանը*: Թամուրյանների բանակը ստիպված էր մտածել ձմեռելու մասին. սկզբից նրանք բանակ են զարկում Ղարաբաղում, ապա անցնում Մուղան ու Կասպից ծովի ափե-

* Ի. Պետրուշևսկին, հենվելով պարսկալեզու աղբյուրների վրա, այս դեպքերը պատմում է փոքր ինչ այլ կերպ: Ըստ նրա, Աբու-Սալիդը պատրաստություններ է տեսնում Ուզուն-Հասանի դեմ ելնելու Զհանշահի պարտության ու սպանության լուրը ուշացումով ստանալուց անմիջապես հետո, սակայն մինչ պատրաստություններ կտեսներ ար-

ըր, Արու-Սայիդը հույս ունենալով, որ թամուրյանների հին դաշնակից շիրվանշահերը ծովային ճանապարհով կմատակարարեն իր բանակին անհրաժեշտ անդամները: Սակայն շիրվանշահ Ֆարուխ-Յասարը (1462—1500), տեսնելով որ ուժերի գերակշռությունը Ուզուն-Հասանի կողմն է, լքում է իր դաշնակցին: Եվ այսպես, քաղցից ու ժառապառեղած Թամուրյան բանակը, 1469 թվականի ձմռանը, բնաշնչվում է Աղ-Կոյունլուների, Շիրվանշահի և Սեֆյան շեխերի միացյալ զորքերի կողմից (Վ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 169—171):

Ժամանակակիցների վրա մեծ ազդեցություն գործեցին Ուզուն-Հասանի տարած փայլուն հաղթանակները, և մեր հիշատակադրներից շատերը զամանքի արտահայտություններով լի տողեր են գրանցել այդ առթիվ:

Այսպես, Հովհաննես Մանդասարենցը, 1469 թվականին շարադրած իր մի հիշատակարանում հայտնում է, որ Ուզուն-Հասանը «յայս Ա. տարի Գ. փաթշահ կորոյս՝ զօրօք և զաւակօք՝ ղՋհանշահն, ղՀասան-Ալի և զսուլտան Բուսախտն. և իշխեաց ի Շամայ գոնէն մինչև Խորասան» (հշտկ. № 363, էջ 281): Նույն թվականին Մոկքի Փասավանք գյուղում աշխատող Իսրայել գրչի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Ուզուն-Հասանը «ի Հալպայ մինչև ի տունն Սըմրղնդայ էառ և հարկատու արաբ» (հշտկ. № 364, էջ 281): Հաջորդ՝ 1470 թվականին Հակոբ Խարբերդցին, անդրադառնալով նույն դեպքերին, հայտնում է, որ Ուզուն-Հասանը «տիրեալ է ի Բաբելոնէ մինչ ի Շիրազ քաղաք և ի Տրապիզոն, զոր բազում քաջութիւն արաբեալ ի բազում տեղիս, և ի միում ամի Գ. դան յաղթեաց և սպան զնոսա՝ զԾիհանշահն, և զորդիքն իւր, և զՊուսայիտ դանն, և էառ զնոցա տեղիքն և զամրոցքն» (հշտկ. № 368, էջ 297) և այլն:

Այսպիսով, մեկ տարի ու մի քանի ամիսների ընթացքում մղած հաղթական պատերազմներով Ուզուն-Հասանը տապալեց Կարա-Կոյունլուների դինաստիան և Աղ-Կոյունլուների տիրապետությունը հաստատեց հսկայածավալ մի պետություն վրա, որի կազմի մեջ էին մտնում մի շարք երկրներ՝ Հայաստանը, Ղարաբաղը (մինչև Կուր դետ), հարավային Ադրբեջանը (բացի Արդաբիլից), Քրդդըստանը, Դիարբեքիրը, Արաբական Իրաքը, Պարսկական Իրաքը, Լուրիստանը, Յարսը, Քրմանը:

Բ.

Ուզուն-Հասանը ժամանակակիցների վկայությամբ քաղաքական խոշոր գործիչ էր: Ի տարբերություն քոչվոր ցեղերի մյուս պետերից, որոնք սովորաբար մտահոգված էին լինում միայն նվաճված երկրների ու ժողովուրդների կողոպուտով, նա քաջ ըմբռնում էր իր տիրապետության տակ ընկած երկրների քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու կարևորությունը՝ պետական գանձարանը լցնելու համար: Նա միաժամանակ ձգտում էր նաև իր կողմը գրավել նորաստեղծ կայսրության մեջ բնակվող նստակյաց ժողովուրդներին: Հպատակներից հարկերի գանձման գործը կարգավորելու, հարկահանություն ժամանակ ֆեոդալների ու պետական պաշտոնյաների անսանձ շարաշահումների առաջն

շաղկապը սկսելով՝ Ուզուն-Հասանը պարտության է մատնում նաև Հասան-Ալուն (տե՛ս Վ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 169):

Մենք առաջնորդվեցինք Մովսես Արծկեցու հիշատակարանի տվյալներով, որտեղ գրված է.

«Հասան-Ալին, իւրքն ամենայն
Փախեալ հասին ի Զաղաթայն,
ԶԲուսայիտն առեալ եկան
Եւ զքառասուն որդին լըման» (հշտկ. № 424, էջ 334):

առնելու նպատակով Ուզուն-Հասանը հրատարակեց հարկերի չափը սահմանող և հարկահանման սկզբունքները նշող օրենքների «Կանոննամե» կոչվող ժողովածուն, որը երկար ժամանակ (մինչև ԺՁ. դարի վերջը) կիրառության մեջ էր Իրանում և Օսմանյան կայսրության արևելյան երկրամասերում:

Այս միջոցառումները սակայն տեական արդյունք չտվեցին և հպատակ ժողովրդների վիճակի մեջ էական բարելավում տեղի չունեցավ: Նշանակալից փոփոխություն տեղի չունեցավ նաև հայ ժողովրդի իրավական գոյավիճակի մեջ: Ուզուն-Հասանը շարունակեց կրոնական անհանդուրժողականության տրադիցիոն քաղաքականությունը, սահմանեց քրիստոնյաներին տարբերակելու վիրավորական նշան, արգելեց զանգահարումը եկեղեցիներից և այլն:

Այս մասին 1470 թվականին կարևոր տվյալներ է հաղորդում Վերին-Նորավանքում աշխատող Հովհաննես գրիչը. նա գրում է. «Քանզի եղև այսմ Ժամանակի հարկապահանջութիւն ի տաճկաց. քանզի եկն Ուզուն-Հասանն և էսպանդճանչէն՝ որդի Ղարա-Ուսուֆին և զորդիքն իւր, և նստաւ ի թախտն նորա, և եղև թասպութիւն յոյժ և հալածումն քրիստոնէից, և խափանեցին զհնչումն զանգակին, և քրիստոնեայք նշանաւ շրջէին» (հշտկ. № 382, էջ 299):

Ավելի պերճախոս է 1476 թվականին մի Տաղարան ընդօրինակած Ստեփանոս Չմշկածագեցի գրիչը, որը շարադրել է պատմական հարուստ բովանդակությամբ չափածո մի հիշատակարան*:

Հայ ժողովրդի տնտեսական և իրավական ծանր վիճակը բացատրելով հայերի իսկ գործած «մեղքերով», մեր բանաստեղծ-հիշատակագիրը հաղորդում է այսպիսի տվյալներ.

«Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զազդոս Արամի.
Խընդբէ արծաթ 'ւ ընտիր ոսկի,
Յայնմ որ չունի փող պըղնձի:
Կապուտ նշան եդ քրիստոնեաց,
Ջի բաժանին յանօրինաց.
Ջմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
Չուանով չափել զվիզս մանկանց...:
Այլ և զհարումն զանգակի՝
Ջգուշակ փողոյն Գաբրիէլի
Ծտ խափանել յամէն տեղի՝
Գեղ 'ւ անապատ 'ւ ի քաղաքի» (հշտկ. № 496, էջ 394):

1467 թվականից ծայր առած պատերազմների, խոշոր զորաշարժերի ու բնակչության տեղահանումների հետևանքով 1468 թվականին բռնկվեց ծանր համաճարակ, որը տեղատվության ու մակընթացության տատանումներով, տեղեց երկար տարիներ, ավերիչ ազդեցություն գործելով Հայաստանի բոլոր շրջաններում: Այս մահատարածամի մասին աղեկտուր տողեր են շարադրել բազմ-

* Հիշատակարանը, թերի լինելով, չի պահպանել գրչի անունը, սակայն կարելի է չտարակուսել, որ նրա հեղինակը նշանավոր բարոնապետ Հովհաննես Համշենցու աշակերտ Ստեփանոս Չմշկածագեցին է: Բանաստեղծական շնորհքով օժտված այս գրիչը 1461 թ. Ավագ վանքում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում (տե՛ս հշտկ. № 256, էջ 206—212 և № 257, էջ 212—213), որոնց ընդարձակ մասերը նույնպես գրված են կանոնավոր չափածոյով, անգրագանում է հարկապահանջության ծանրացման խնդրին, օգտագործելով նման արտահայտություններ:

մաթիվ հիշատակագիրներ՝ Ոստանում, Խարբերդում, Արճեշում, Աղթամարում, Տփղիսում և այլ վայրերում:

1470 թվականին Ոստանում շարադրված մի հիշատակարանում դրված է. «Այս երկու ամ է, որ թանգութին, և ամենայն իրաց պակասութին, և մահտարածամ յաշխարհէս չէ վերացեալ» (հշտկ. № 383, էջ 299): Նույն թվականին խարբերդցի Հակոբ գրիչը հայտնում է, որ «աստուածասաստ բարկութեամբ իջաւ աշխարհ որ կոչի մահտարածամ. և բոլոր տարի մի է, որ կայ ի մեր քաղաքս և յերկիրս և ոչ վերանայ: Եւ շատ դրունք փակեցան, և շատ հայր անորդի արար և շատ մայր անդաւակ, շատ եղբայր անեղբայր արար և շատ քույր անեղբայր, շատ քահանայ անորդի մնաց և շատ ծրծկան տղայ անհայր, անմայր մնաց» (հշտկ. № 380, էջ 297):

Արճիշեցի նշանավոր գրիչ Հովհաննես Մանգասարենցը 1470 թվականին դբադված էր մի ճաշոցի ընդօրինակութեամբ. այդ աշխատանքի ընթացքում համաճարակի դոհ դարձան նրա բոլոր որդիները՝ Մեհերը, Սահարբեկը և Մխիթարը*: Վերջինիս մահվան կապակցութեամբ որդեկորույս հայրը ձեռագրի վերջում դրանցել է այսպիսի տողեր. «մահտարածամ է անմեղ տղայոցս, աչքս կուրացել է ի բաղում լալոյս, մէջքս կոտորել է, ձեռս թուլացել է, դի իմ մէկ որդին Մխիթար ղողորմելի հայրս սեւեց յայս աւուրքս և ես մնացի անյիշատակ» (հշտկ. № 384, էջ 300):

Մանկամահ այս համաճարակի մասին խոսում են նաև Հայրապետ գրիչը Աղթամարում (1470 և 1471 թթ.), Աստվածատուր գրիչը Տփղիսում (1474 թ.) և, կրկին անգամ, Հովհաննես Մանգասարենցը Արճեշում (1479 թ.) (տե՛ս հշտկ. № 386, էջ 303, № 393, էջ 312, № 456, էջ 362, № 554, էջ 437): Վերջինս նույնիսկ նկարագրում է հիվանդության ընթացքը և տարաբախտ ծնողների հոգեկան տվայտանքները, հիշելով անշուշտ իր զավակների կսկծալի մահը:

Դառնանք կրկին քաղաքական անցուդարձերի շարադրմանը:

Պարտութեան մատնելով թամուրյաններին Ուզուն-Հասանը սկսեց ամրապնդել իր նվաճումները երկրի ներսում, հնազանդեցնել ու ռազմունակութւո՞ւնից զրկել բոլոր այն կիսանկախ ֆեոդալ տիրակալներին, որոնք գործակցել էին իր թշնամիներին և կամ կենտրոնական իշխանությանը չենթարկվելու նշաններ էին ցույց տալիս:

Հիմնական հարվածն ուղղվեց Բաղեշի քրդական ամիրության դեմ: Այդ մասին Մովսես Արծկեցին գրում է.

«Իսկ յանցանելն երրորդ ամեան,
Որ և զթաղթն ինքեանք կալան (իմա՝ 1470 թ.)
Հասան փառաշահն մեծ սուլտան
Զօրս առաքեաց ի Քըրտաստան»:

Այս արշավանքը նշանակալից արդյունք չտվեց: Ընդհակառակը, «մեծ զորավար» Սուլեյման բեկ Բիթան-օղլու գլխավորած բանակը, երկու ամիս ապարդյուն պաշարելով Բաղեշը, ստիպված է լինում վերադառնալ Վան՝ ձմեռելու. «քանզի քըրդերն զօրացան կորուստնել զնա կամեցան», — ասում է Մովսես Արծկեցին:

* Հիշատակարանից դժվար է լինում որոշակի պարզել, թե «Մխիթար»-ը Հովհաննես Մանգասարենցի համաճարակին դոհ դարձած երրորդ որդու անունն է: Կարելի է կարծել նաև, որ այդ (Մխիթար) բառը վերաբերում է Սահարբեկին, որը միակ որդին լինելով ի մխիթարութեան հոր, նույնպես մահացավ, անհիշատակ թողնելով նրան:

1471 թվականին արշավանքը վերսկսվում է ավելի խոշոր զինական ուժերով, Ուզուն-Հասանի նշանավոր երեք զորավարների՝ Սուֆի-հալիլի, Սուլեյման Բիթան-օղլու և Բայանդուր բեկի հրամանատարությամբ: Նույն հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ

«Ի Մուշ գնաց Խալիլ իշխանն
Եւ ի Բաղէշ քաշ Սուլէյմանն,
Եւ Բայանդուր Ղօչ իմիրզայն՝
Կալաւ զբոլոր Խլաթայ թումանն»:

Սուֆի-հալիլի դեմ Մուշում դուրս է դալիս Քարիմ աղան, որը մտադրվում է նրան հաղթելուց հետո «ղլորիստոնեայքն զամենայն տանջել չարեօք զանաղանեան»: Սակայն, ըստ Մովսես Արծկեցու, հայերի պաշտպան Մշո սուրբ Կարապետը, որին նա անվանում է «թագաւոր Տարօնեան»՝

«Եհար, վանեաց զՔարիմ աղայն
Եւ զղօրս նորա զամենեւեան,
Ջի շատք ի ձիւնն մըսեցան,
'Ի այլքն սըրոյ ճարակ եղան»:

Բայանդուր բեկը վեց ամիս պաշարելուց հետո գրավում ու կործանում է Խլաթի բերդը և «ղպահողքն ըզբերդին այն արար իւրեանն զօրական» (հշտկ. № 424, էջ 334—336):

Բաղեշի պաշարումը երկարում է և տևում մեկ տարի հինգ ամիս. ի վերջո 1473 թվականին, Սուլեյմանին հաջողվում է գրավել բերդը և կոտորել քրդերին: «Ջբաղումս ի Մարաց ազգէն կոտորեաց և Հայոց ազգիս յոյժ՝ ողորմած է, զի դերի ոչ առնէ»,—գրում է մի հիշատակագիր Բաղեշի գրավման կապակցությամբ (հշտկ. № 461, էջ 365):

Աղ-Կոյունլուները հարձակվում են նաև Բուխտան երկրի (Բոհտան-սու գետի հովիտը) քրդերի վրա, գրավում են «եօթն բերդն յերկրին. Բուխտան», ապա, հետապնդելով քրդերին մտնում ու գրավում են նաև Ջեզիրեն, հաղթական արշավից հետո վերադառնալով «ի գաւառն Բըզնունեան, որ Արծկէ յորջորջի»:

Այս բոլորից հետո միայն Ուզուն-Հասանն իր զինական ողջ ուժը ուղղում է դեպի Արևմուտք՝ Օսմանյան թուրքերի դեմ:

Աղ-Կոյունլուների ու թուրքերի միջև տեղի ունեցած բախումների ու մարտերի մասին խոսելուց առաջ անհրաժեշտ է փոքր ինչ կանգ առնել Օսմանյան կայսրության ստեղծման ու նվաճումների պատմության վրա, նկատի ունենալով այդ դեպքերի սերտ առնչությունը Արևմտյան Հայաստանի բնակչության պատմության հետ և աղետաբեր հետևանքները բովանդակ հայ ժողովրդի հետագա կյանքի համար:

Օսմանյան կայսրությունն իր անվանակոչումը ստացավ Օսման բեյից, որը Ժ. Դարի վերջին տարիներին, որպես Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության վասալ, իշխում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան ծայրամասի՝ Բյուզանդական բզկտված կայսրության սահմանակից այն շրջանին, որի մեջ էին գտնվում Բիլեջիկ և Էսկիշեհիր քաղաքները: 1299 թվականին, օգտվելով Իկոնիայի սուլթանության լիակատար քայքայումից, Օսմանն իրեն հայտարարեց անկախ տի-

րակալ: Սրա որդի Օրխան բեյի գահակալության ժամանակ, 1326 թվականին, օսմանցիները, գրավելով Բրուսա քաղաքը, դուրս եկան Միջերկրականի ծովափ:

ԺԴ. դարի հաջորդ տասնամյակներում և ժԵ. դարի առաջին կեսին՝ Մուրադ Ա (1359—1388), Բայազետ Ա Իլդրուս (1388—1403), Մահմադ Ա Ջելայի (1413—1421) և Մուրադ Բ Ղազի (1421—1451) սուլթանների գահակալության տարիներին օսմանցիները մի շարք հաղթանակներ տարան Փոքր Ասիայում ու Եվրոպայում, իսկ Մահմադ Բ Ֆաթիհ (1451—1481) ժամանակ թուրքական սուրը, ամենուրեք սարսափ տարածելով, ճանապարհ հարթեց օսմանյան պետության առաջխաղացման համար և՛ Եվրոպայի, և՛ Ասիայի աշխարհամասերում:

1453 թվականին Կոստանդնուպոլսի գրավումով վերջ է տրվում կիսակործան Բյուզանդական կայսրության գոյությանը* 1458 թվականին գրավվում է Աթենական հերցոգությունը. 1459 թվականին Սերբիան որպես փաշայություն միակցվում է Բուլղարիային. 1460 թվականին ավարտվում է Մորեայի գրավումը: 1461 թվականին, արհամարհելով Ուզուն-Հասանի միջամտությունը, որը Տրապիզոնյան կայսրությունը համարում էր Աղ-Կոյունլուների հովանու տակ գտնվող մի երկիր, Մահմադ Բ-ն վերջ է տալիս նաև Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրության վերջին այդ հիշատակը:

Տրապիզոնի գրավմանը ժամանակակից Ստեփանոս գրիչը 1464 թ. Ավագ վանքում շարադրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ գրավելով քաղաքը օսմանցիները «բաժանէին զորգիսն և զդասերս ի մարց և ի հարց և զեղբայր՝ յեղբարց. և աղիողորմ էր լացն և աղաղակն, զոր ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել, և զեկեղեցեացն և զսրբութեանցն վնասն որ եղեն ո՛վ կարէ թուել» (հշտկ. № 256, էջ 211):

Քիչ անց գիավվում է նաև Լեսոսո կղզին, Բոսնիան և բազմաթիվ այլ երկրներ ու շրջաններ, իսկ 1471 թվականին նաև Ղարամանիան:

Այսպիսով, մի-երկու տասնամյակի ընթացքում թուրքերի ձեռքն են անցնում Սև և Միջերկրական ծովերի բոլոր այն նավահանգիստները, որոնք որպես առևտրի ու փոխանակության միջազգային նշանակություն ունեցող կետեր, կենսական նշանակություն տնեին ինչպես Աղ-Կոյունլուների, այնպես էլ Եվրոպական մի շարք պետությունների (հատկապես Վենետիկի) համար:

Բնական է, որ այսպիսի դրության հետ հաշտվելու չէին տուժած կողմերը: Վենետիկը փորձեց օսմանցիների դեմ ստեղծել Եվրոպական ու արևելյան երկրների մի զինակցություն, սակայն այդ փորձը չափավեց հաջողությամբ՝ շահագրգռված կողմերի միջև սուր ներհակությունների առկայության հետևանքով:

1469 թվականին Ուզուն-Հասանը Իտալիա ուղարկեց լայն լիազորություններով օժտված մի դեսպանություն, որի կազմում կարևոր դեր էր կատարում խոշոր հայ առևտրական խոջա Միրաքը: Ուզուն-Հասանի դեսպանները հասան Վենետիկ և, ինչպես հաղորդում է իր ուղեգրության մեջ վենետիկյան դեսպան

* Կոստանդնուպոլսի որավման ազետալի փաստին անդրադարձել են մեր հիշաաա-կագիրնթրից մի քանիսը (տե՛ս, օրինակ, հրակ. № 39, էջ 30—31), ինչպես նաև րանաաա-տեղծներ Առաքել Բաղիշեցին և Արրահամ Անկյուրացին, այդ աթիվ գրած իրենց ոգրերում (տե՛ս Հ. Անաայան, Հայկական ազրուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երեան, 1937):

կատերինո Զենոն, «մեծ ընծաներ [բերելով] իրենց տիրոջից, առաջարկում էին ղինակցութիւն և պատվաւոր դաշնակցութիւն կնքել Թուրքիայի և [Եգիպտոսի] սուլթանի դեմ, պայմանով, որ վենետիկցիները չթերանան իրենց նավատորմով հարձակվելու երկու իշխանութիւնների վրա» (Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հատոր Ա, ԺԳ.—ԺԶ. դար, Երևան, 1932, էջ 156):

Ուղուն-Հասանի դեսպաններից երեքը, որոնց թվում նաև խոշա Միրաքը, վենետիկից անցան Հոռմի պապի, ապա նաև Նեապոլի թագավորի մոտ, առաջարկելով նույնպիսի դաշինք:

Բանակցութիւններն ի վերջո ավարտվեցին հակասամանյան լիգայի ստեղծումով, որի կաղմի մեջ էին մտնում Եվրոպայում՝ Վենետիկի հասարակապետութիւնը, Պապը, Նեապոլի թագավորութիւնը և Հունգարիան, իսկ Ասիայում՝ Աղ-Կոյունլուների պետութիւնը, Ղարամանիան և Կիպրոսը:

Ուղուն-Հասանին օգնութիւն խոստումներ շատ արվեցին, սակայն եվրոպական դաշնակիցները չկարողացան Արևմուտքից հարձակվել թուրքերի վրա, ինչպես և, բոլոր ճանապարհները թուրքերի կողմից գրավված լինելով, անկարող գտնվեցին բավարար քանակութեամբ հրետանի ու վառոդ ուղարկել: Պատերազմն սկսվելու ժամանակ ողջ Ղարամանիան գտնվում էր արդեն օսմանցիների ձեռքում: Այսպիսով, հակասամանյան լիգան ձևական բնույթ էր կրում և Թուրքիայի դեմ պատերազմող միակ ուժը Աղ-Կոյունլուներն էին:

Ուղուն-Հասանի մեծ արշավանքը թուրքերի դեմ սկսվում է 1472 թվականին: Իր որդի Սուլթան-Խալիլին նշանակելով Շիրազի կառավարիչ և նրա վրա պարտականութիւն դնելով «պահել զկողմանս արևելեան», Ուղուն-Հասանը գալիս է Տարոն, հիմնահատակ ավերում քրդերի ձեռքին գտնվող ինչ-որ բերդ (թերևս Մուշի բերդը) և վեզիր Օմար-բեկի ու զորավար Յուսուֆի հրամանատարութիւն տակ գործող հարյուր հազարանոց մի հեծելազոր է ուղարկում «Հոռոմոց տան», այսինքն՝ Օսմանյան կայսրութիւն սահմանները Աղ-Կոյունլուներն սկզբից ունենում են նշանակալից հաջողութիւններ. մեծ ավերածութիւններ գործելով իրենց ճանապարհին՝ նրանք, Դերջանի ու Երզնկայի վրայով, հասնում են Թոխաթ: Քաղաքը գրավվում է, ազգաբնակչութիւնը կոլոպտվում: Այս արշավանքին են վերաբերվում Մովսես Արծկեցու հետևյալ տողերը՝

«Քաղաքըն մեծ Թուղաթ հասան,
Ոսկի, արծաթ եղև թաղթան,
Կումաշն ամէն հրով կիզան»:

Թոխաթի գրավումից հետո Աղ-Կոյունլուների բանակը դիմում է դեպի Ղարամանիա: Մահմադ Բ-ի որդի Մուստաֆան, որը Ղարամանիայի կուսակալ էր նշանակված, ստիպված նահանջում է դեպի Քութահիա: Սակայն քիչ անց, 1472 թվականի օգոստոսին, Կոնիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Աղ-Կոյունլուները կրում են պարտութիւն, զորահրամանատար Յուսուֆը գերի է ընկնում, Ուղուն-Հասանի որդիներից երեքը սպանվում են (տե՛ս Գ. Այվազովսկի, Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, հտ. Ա, Վենետիկ, 1841, էջ 210—217, И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 174):

Միևնույն ժամանակ Աղ-Կոյունլուները կռվում էին նաև Եգիպտոսի մամուլիկյան սուլթանութիւն դեմ, մի հանգամանք, որ անշուշտ չլատում էր նրանց ուժերը և նպաստում օսմանցիներին: Այս ճակատում ևս նրանք չունեցան հա-

շողութիւն։ Մովսէս Արծկեցին հայտնում է, որ Փաղիշահը (այսինքն Ուզուն-
Հասանը) պաշարել էր Հալեպը, բայց քաղաքացիները չէին հնազանդվել նրան։
Այսպիսով, 1472 թվականին, օսմանցիների ու Աղ-Կոյունլուների միջև
տեղի տւեցան երկրորդական նշանակութիւն ունեցող մարտեր, փոփոխակի,
հաջողութիւններով։

Պատերազմը բորբոքվեց 1473 թվականին։ Գարնանը Մահմադ Բ սուլթա-
նը (հիշատակադիրների կողմից «Չիթախ» կոչված) հարյուր հազարանոց բանա-
կով արշավի դուրս եկավ։

Դեպքերին ժամանակակից անանուն մի հիշատակադիր հայտնում է, որ
«յայսմ ամի եկն անարէն խովանդքարն, տր Չթախ կոչի, բաղում և անթիւ զօ-
րօք ի Հոռոմոց աշխարհէն յաշխարհս մեր։ Եւ եկն նախ ի յԵզնկայն և այրեաց
զքաղաքն» (հշտկ. № 434, էջ 343)։

Նաև Մուրադ փաշայի հրամանատարութեամբ գործող օսմանյան առաջա-
պահ գունդը հանդիպեց Ուզուն-Հասանի զորքերին, որոնք ծուղակ էին պատ-
րաստել նրանց համար։ Վերահիշյալ անանուն հիշատակագիրը այսպես է նկա-
րագրում թշնամի բանակների Մալաթիայի մոտ տեղի ունեցած առաջին բա-
խումը. «...Եւ սակաւ զօրօք յառաջ դային ընդդէմ Չթախին։ Իսկ Չթախն ոչ
դիտէր դարանամուտ զօրաց մերոց, և յառաջ եկան և մտան ի պատերազմ ընդ
սակաւ զօրացն, որ ընդդէմ նոցա կայր, և դարանամուտքն հասին զկնի, փակե-
ցին զզօրսն Չթախին, և եղև սաստիկ պատերազմ յառաւօտէ միջև ցերեկոյ։
Յառաջ յաղթեցան զօրքն մեր, և հրամանաւ աստուծոյ յաղթեցան զօրքն Չթա-
խին, վասն զի, ել հողմն սաստիկ և փշեաց ղերկրին փոշին ի վեր Չթախին, և
այնպէս փոշի եղև, որ մին զմին ոչ կարէր տեսանել։ Եւ զօրքն մեր զհետամ-
տեալ սաստկապէս կոտորեց [ղզաւրս] Չթախին, և [զՄուրատ փաշայն]* բռնեալ
և ածին Հասանին և սպանին։ Եւ ողորմութեամբն աստուծոյ [ազատեցաւ] աշ-
խարհս մեր ի զօրաց Չթախին» (հշտկ. № 434, էջ 343)։

Ուշագրավ են նաև հիշատակարանի շարունակութեան մեջ նկարագրված
անցքերը։

Այս պարտութիւնը հուսալքում առաջ բերեց օսմանյան բանակում. «Իսկ
փատրիար[խ]ն նոցա, որ խովանդքար կոչի,— շարունակում է մեր հիշատա-
կագիրը,— փախեաւ և հմուտ ամրոցն անպիտան զօրօքն, իբրև վաթսուն
հազարաւ վասն զի ամրոցն, որ յետեւին էին բերեալ իբրև զքաղաք մի բոլոր
էր մեծութեամբ և մեծամեծ զնշիլով և տախտակով պատ[եալ]»։

Օսմանյան բանակի փախուստն ու հուսալքումը սակայն երկար չի տևում.
խմբելով իրենց ուժերը նրանք պատրաստվում են հակահարձակման։

Երկրորդ անգամ թշնամի բանակները բախվեցին Դերջանի դաշտում,
1473 թվականի օգոստոսի 12-ին։

Այս անգամ Աղ-Կոյունլուները կրեցին ծանր պարտութիւն։

Ուզուն-Հասանը, թողնելով պատերազմի դաշտում ամեն ինչ՝ փրկեց իր
կյանքը փախուստով։ Նրա ուղի Զեյնալը, որը բանակի աջ թևի հրամանատարն
էր, սպանվեց կովի դաշտում։ Օսմանցիների ձեռքն անցավ պատերազմական
մեծ ավար։ Հազարավոր թուրքմեններ գերվեցին։

Աղ-Կոյունլուների պարտութիւնը բացատրվում է հրազենի պակասով և
նրանց բանակի կազմակերպչական հնամենի ձևով. այդ բանակն ըստ էութեան

* Հիշատակարանի այս մասը վնասված ու անընթեռնելի է եղել. լրացնում ենք
ըստ իմաստի, այլ ազբյուրներէ տվյալներով։

իրենից ներկայացնում էր միայն քոչվոր ցեղերի աշխարհազոր, իսկ Օսմանյան բանակն այդ ժամանակ կազմված էր հիմնականում ենիչերների մշտական զորադնդերից (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 174)։

Ուլուն-Հասանի պարտության լուրը արագությամբ տարածվեց Հայաստանում և տխրությամբ արձանագրվեց հայ մի շարք հիշատակագիրների կողմից։

Թուրքական բանակը իր անցած ճանապարհին կողոպտում ու այրում էր շրջակայքի հայկական գյուղերն ու ավանները և դերում բնակչությանը։

Նախությաց գավառում և, մասնավորապես, Բաբերդում օսմանցիների գործած անգթությունների մասին կարևոր տվյալ է հաղորդում դեպքերից տարիներ հետո (1480 թ.) Մարտիրոս գրիչը, որն Ամիրդովլաթ նշանավոր բժշկի պատվերով շարադրել է հիշատակարան թուրքերի կողմից Բաբերդից գերված և Կոստանդնուպոլսում վաճառված մի Սաղմոսարանի համար։ Այդտեղ գրված է. «Յորժամ գնաց մեծ խօնդքար սուլտան Մուհամմատն ի վերայ Ուլուն-Հասանայ և կոտորեաց զնա, արար փախստական, բռին զերծեալ զնաց ի Թավ-բէժ. և սա դարձավ հմուտ ի խափսեան գաւառ, ի քաղաքն Բաբերթ կոչեցեալ, այրեաց և աւերեաց և գերի երեր Ըստրմաօլ Սաղմոսարան մի լաւ և ընտիր աւրինակ» և այլն (հշտկ. № 563, էջ 441)։

1473 թվականի օգոստոսի 12-ի այս ճակատամարտով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը վերջնականապես ընկավ օսմանյան թուրքերի ծանր ու իր հետևանքներով աղետավոր լծի տակ։

Աղ-Կոյունլուների պարտությունից հետո պետության մեջ գլուխ են բարձրացնում կնտրոնախույս ուժերը. Ուլուն-Հասանի որդիներից Ուլուլու-Մուհամեդը 1474 թվականին ապստամբություն է բարձրացնում հոր դեմ, ապստամբությունը ճնշվում է մեծ դժվարությամբ. Ուլուլու-Մուհամեդը պարտությունից հետո ապաստան է գտնում օսմանցիների մոտ։

Իր կենդանության վերջին տարիներին Ուլուն-Հասանը, խուսափելով ուժեղ ու հզոր հակառակորդներից, թալանչիական պատերազմներ է մղում թույլ հարևանների դեմ։ Ասպատակության ասպարեզ է դառնում հատկապես Վրաստանը, որն այդ ժամանակ մասնատված էր չորս անկախ իշխանությունների (Քարթլի — Արևելյան Վրաստան, Իմերեթ — Արևմտյան Վրաստան, Կախեթ և Սամցխե կամ Մեսխեթ)։

Դեպի Վրաստան առաջին խոշոր արշավանքը սկսվեց 1476 թվականի սեպտեմբերին*։ Օգտվելով այն առիթից, որ վրաց թագավոր Բագրատ Զ-ն (1466—1478) կովի էր դուրս եկել լեզգիների դեմ, Ուլուն-Հասանը, հարյուր հազարանոց հեծյալ ու հետևակ բանակով, ներխուժեց Վրաստան և լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, գրավեց և ավերեց Տփլիսը և ասպատակիչ խմբեր ուղարկեց՝ երկրի տարբեր մասերը։

Գորու վրա հարձակվող զորախմբին հաջողվեց գրավել բերդը, կոտորել բերդի երեքհարյուր պաշտպաններին և 15 օր խուզարկումներ կատարելով անտառից դուրս բերել մեծ թվով գերիներ։ Այլ զորախմբեր հասան մինչև Աբխազիա և մինչև Քի կատար լեռինն Կովկասում։ Ամենուրեք կողոպտելով ու բնակչությանը սրի քաշելով, Ուլուն-Հասանի բանակը հետ վերադարձավ Վրաստանից մեծ ավարով և գերիներով։

* Ուլուն-Հասանը Վրաստանի վրա արշավանքի էր դուրս եկել նաև 1466—1467 թթ. ու գանձել 16.000 զուկատ փրկադին (տե՛ս И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 175)։

Ուղուն-Հասանի կազմակերպած այս արշավանքի մանրամասնություններին, նրա զորքերի գործած ոճիւրների մասին զրանցումներ են կատարել մի շարք հիշաաակագիրներ, որոնցից ուրույն տեղ են գրավում մեղ արդեն ծանոթ Ստեփանոս Չմշկածագեցի բանաստեղծ-հիշատակագիրը և Սամցխեի սթարակ Ղորղորեի իշխանության սահմաններում գտնվող Բասենի էգեպատ գյուղում աշխատող Մելքիսեթ գրիչը:

Ծանոթանանք նախ Ստեփանոս գրչի հիշատակարանի համապատասխան հատվածին.

«Յինըն հարիւր Հայոց թուի
Եւ ի քսանհինգ սկսեալ ամի (= 1476):
Որ տանուտէր Կարիճն ասի,
Հասան փաղշահրն մեծ սուլտան
Տամէն դիմաց հրաման եհան,
Որ զօրք բազում ժողովեցան,
Վասն աւերմանցն Վրաց տան:
Հարիւր հազար թիւ էր համակ
Ի ձիաւոր 'ւ ի հետեակ.
Տփիսիս մտին խիստ համարձակ,
Առեալ արին զնա աւերակ:
Բագրատ թագաւորն Վրաց տան
Գնացեալ էր ի Լակղստան
Վասն կռույ և բարկութեան,
Մնացեալ աշխարհն անտիրական...:
Զթուրքմանի ձայնն երբ լուան
Ամենեքեան ելեալ փախեան,
Մայրս 'ւ ի մացառուտս զնացեալ մտան,
'Ի այլքն ի բերդերն ամրացան:
ԶՏփիսիս առեալ և նստէին,
Զմնացեալսն ինքեանց հնազանդէին.
Գունդ մի հեծեալ պատրաստեցին
Գօրոյ վերայ յուղարկեցին:
Ընդ հասանելն՝ ըղբերդն առին,
Զարսըն սրով կոտորեցին՝
Զերեք հարիւրսն՝ որք անգ կային:
Զկին և զտղայսն գերեցին,
Հապա ելեալք մայրին մտին,
Տասնևհինգ օր որոնեցին,
Զամենեսեան ըմբռնեցին,
Զար կապանօք առեալ բերին:
Զարսըն սրով խողխողէին,
Զպառաւ կանայս այլ ընդ նոսին,
Զքահանայսըն գենուին
Առեալ զարիւնն ըմպէին:
Ո՞վ կարէ գրով պատմել,
Կամ զմեռեալսն համարել,

Ըզմոնչին նոցա լըսել,

Որք ի յարինսն էին շաղախել...

(Հշտկ. № 496, էջ 394—395):

Ոչ պակաս արժեք է ներկայացնում Մելքիսեթ գրչի հիշատակարանը: Քի թուականութեանս Հայոց Զ. և ԻԾ. (1476) ամի, ամսոյն սեպտեմբերի*, — գրում է նա, — ժողովեցան անթիւ զարբն տաճկաց և գնացին զաղա ի Վրացտուն. և իշեալ բանակեցաւ առ ափն Քուռ գետոյն, ի քաղաքն Փայտակա[րա]ն, որ այժմ ասի Տփիսիս. և սփռեաց զուրսն իւր յաշխարհն Վրաց, և հասեալ մինչև ի սահմանս Ափխազից, և ելեալ ի կատար լերինն Կովկասու, և անդի ժողովեցին բազում ասարս և դերիս ի մի վայր, և շատ ոճիրս գործեաց: Քանզի լին. (32.000) զերեցու և ԽԸՌ. (48.000) մարդ ի սուր սուսերի մաշեցաւ: Զայս ամենայն մեր լուեալ և տեսեալ զարհուրեալք...» և այլն (Հշտկ. № 522, էջ 415):

Հիշատակագիրները տարբեր թվական տվյալներ են հաղորդում այս արշավանքի ընթացքում դերևարվածների ու սրի քաշվածների մասին: Մելքիսեթ գրչի, ինչպես տեսանք, սպանվածների թիվը 48 հազար, իսկ գերվածներինը՝ 32 հազար է հաշվում: Գրիգոր և Հովսեփ գրիչները հայտնում են, որ Ուղուն-Հասանի զորքերը «արարին ԼԶՌ. (36.000) գերի, թո՛ղ զայլսն, զոր սպանին և սրախոխ արարին» (Հշտկ. № 495, էջ 392): Զաքարիա գրիչը 1477 թվականին, վերհիշելով նախորդ տարվա արշավանքի սարսափները, գրում է, որ Ուղուն-Հասանը «առ ու գերի արաւ զաշխարհն Տփիսիս՝ ԿՌ. (60.000) մարդ: ԼՌ. (30.000) ի սուրն անցուցին, ԼՌ. (30.000) գերի. վայ ինձ հազար բերան» (Հշտկ. № 525, էջ 418): Անանուն մի ժամանակագիր, սպանվածների մասին տվյալ չհաղորդելով, միայն գերիների թիվը վաթսու հազար է համարում. «ՋԻԾ. (1477) թվին, — գրում է նա, — Հասան պէկն Վրացտուն գնաց և բազում գերիս արար, թուով ԿՌ. (60.000)» (Մ Ժ I, էջ 148):

Այս տվյալներից եթե նույնիսկ ընդունելի համարենք նվազագույնը, դարձյալ պարզ կլինի, որ Ուղուն-Հասանի այս արշավանքով Վրաստանը ծանր հարված կրեց: Զպետք է կասկածել միաժամանակ, որ գերվածների ու սպանվածների մեջ կային հազարավոր հայեր, որոնք ԺԴ. դարի 30-ական թվականներից, ինչպես և դրանից առաջ ու հետո, գաղթել ու բնակություն էին հաստատել հարևան Վրաստանի սահմաններում:

Դեռևս չէր դադարել այս արշավանքից դժբախտացած ընտանիքներում լացն ու կոծը, երբ Ուղուն-Հասանը, մեկ տարի միայն հանգիստ առնելով, կրկին արշավեց դեպի Վրաստան:

Վերո հիշատակված անանուն ժամանակագրության շարունակության մեջ գրանցված ենք գտնում հետևյալ տողերը. «ՋԻԶ. (1477) թվին դարձեալ գնաց [Ուղուն-Հասանն] Վրացտուն և սրահեղ եղև ի սրբոյն Գէորգա և եկեալ մեռաւ» (ՄԺ, I, էջ 143):

Շատ ավելի արժեքավոր են Ուղուն-Հասանի վերջին այս արշավանքի մասին ձեռագիր մի Հայսմավուրքի ստացող ոմն Ամիրի գրանցած տողերը. «Ի

* Մատենադարանի № 903 ձեռագիր Մաշտոցի 1ր էջի վրա կատարված են ընտանեկան հիշարժան գեպքերի գրանցումներ: Դրանցից մեկում ասված է. «Աստուածայաւոր [մնաւ ի թվ.] ՋԻԴ. (1473), որ Ուղուն-Հասան գնաց ի Վրաստան: Հավատ ընծայել՝ այս վկայութեանը չենք կարող, որովհետև մեր հիշատակագիրները միաբանութեան վրացադրուրների հետ, որոնք նույնպես արշավանքի տարին համարում են 1476 թվականը (տե՛ս Լ. Մելքիսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բ. հատոր, Երևան, 1936, էջ 133):

ումին ժամանակի,— գրում է նա 1478 թվականին,— եկն Հասան պարոն ի վրացտուն և քակեսց, և բազումս սրով կոտորեաց, և աւէրս էած, և քառասուն հաւար անձն գերեաց, և զտառապանքս սոցայ ո՛ր կարէ գրով արկանել, Բազումս եկ[եղ]եցիք քակեցին, զխաչ և զգիրզ կորուցին զայլ անաւթ եկեղեցոյ։ Եւ ինքն շարայշար մահուամբ սատակեցաւ, որպէս մանկակոտորն Հերովքէս անի- ժեալն» (հշտկ. № 538, էջ 425)։

Այսպիսով, Ուզուն-Հասանը, այս արշավանքի ժամանակ «սրահեզ եղե» և «չարաշար մահուամբ սատակեցաւ» — 1478 թվականի հունվարի 5-ին։

Գ

Աղ-Կոյունլունների աշխարհակալ դինաստիայի հիմնադիր Ուզուն-Հասանի մահից հետո երկրով մեկ ծայր առան քահակալական կոնիւններ նրա հինգ որդի- ների միջև։ Ազդեցիկ ու զորավոր քուշկոր ցեղերի ավագանիները, որպես գահի թեկնածու առաջ քաշելով հանգուցյալ վադիշահի որդիներից որեւէ մեկին, ձգտում էին փաստական տերը դառնալ ողջ պետութեան։

Գահի շուրջը ծագած երկարատեւ ու արյունահեղ այս կոնիւնները պայմանա- վորված էին Աղ-Կոյունլունների պետութեան բնույթով։ Այն, նման արեւելյան մյուս բռնապետութիւնների, բաղկացած լինելով տնտեսապես և քաղաքակա- նապես չշաղկապված ու պատահականորեն միավորված էթնիկապես տարացեղ երկրամասերից, ենթակա էր ներքին բուռն փոթորիկների՝ անվանի որեւէ դա- հակալի մահվանից կամ ռազմական պարտութիւնից անմիջապես հետո։

Իշխանութիւնը սկզբում գրավեց Ուզուն-Հասանի անդրանիկ որդի Սուլ- թան-Խալիլը, որը սպանել տվեց դահը տենչացող իր եղբայրներից Մադսու- դին։ Սակայն Սուլթան-Խալիլին վիճակված էր թագավորել ընդամենը վեց ամիս։ Նրա եղբայրներից Յաղուբը, ստանալով Բայանդուրի ու Մովսիլու քոչ- վոր ցեղերի ռազմական օժանդակութիւնը, դուրս եկավ ավագ եղբոր դեմ և 1478 թվականի հուլիսի 17-ին, Խոյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, պարտութեան մատնեց նրան (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 175)։

Քաղաքական խառն այս անցուդարձերի ժամանակ Վայոց-ձորի Սրկղունք գյուղում Դավիթ գրիչն ընդօրինակում էր մի Ճառքնտիր, Ձեռագրի 217-րդ էջի ընդօրինակման ժամանակ դեռևս թագավորում էր Խալիլը։

«Ի դանութեան նոր փաթշահոյս
Խալիլ-Սուլտանն նստեալ այժմուս,
Ահաբեկեալ ի վրացոյս»—

զրում է այդ մասին Դավիթը։ Իսկ երբ մեր գրիչն ավարտեց ձեռագրի ընդօրի- նակութեան աշխատանքները՝ Խալիլն արդեն սպանված էր։ Ձեռն օարտ գրը- գոյս,—գրում է նա գլխավոր հիշատակարանում,—ի թվիս Հայոց Զիէ. (1478), և ի դանութեան Յաղուպ-պէկին, որդոյ Հասան-բէկին, թոռինն Աւթմնայ, զոր յայսմ ամի էսպան գեղբայրն իւր զՍուլտան-Խալիլն և էառ զսուլթանութիւնն» (հշտկ. № 541, էջ 427)։

Նույն դեպքերի մասին տվյալներ է գրանցել 1479 թվականին Առեստ գյու- ղում նաև Մելքիսեթ գրիչը. «Հասան-բէգն մեռաւ և թագաւորեաց որդին՝ Սուլ- թան-Խալիլն, և միւս որդին Աղուբէկն (իմա՝ Յաղուբ-բէկ) յարեաւ բաղում գաւառք ի վերայ եղբորն, և եսպան զնա, և ինքն թագաւորեաց ամենայն աշ- խարհի» (հշտկ. № 553, էջ 436)։

Յաղուբը թագավորեց տասներկու տարի՝ 1478—1490 թթ.՝ նա ռազմական գործին անընդունակ, թույլ բնավորության տեր մարդ էր, ուստի երկրի փաստական իշխանությունը գտնվում էր իր հոր՝ Ուղուն-Հասանի անվանի զորահրամանատարների՝ Սուլեյման բեկ Բիթան-օղլու (հիշատակարաններում կոչվում է Մեծ կամ Քաջ իշխան Սուլեյման), Բայանդուր բեկի (հիշատակարաններում՝ Բայանդուր Ղոչ ամիրա) և Մովսիլու ցեղի պետ Սուֆի-նշալիի ձեռքում։

Փորձառու այս զորահրամանատարների միջոցով Յաղուբին հաջողվեց հաղթական պատերազմներ մղելով վերականգնել Աղ-Կոյունլուների պետության քաղաքական վարկն ու տերիտորյալ ամբողջականությունը։

1479 թվականին Յաղուբի զորքերն արշավեցին Արևելք՝ թամուրյանների դեմ։ «Այժմ գնացեալ է բազում զօրօք ի յԱրևելս դէմ Չազաթին», — հայտնում է Յաղուբի մասին վերը հիշատակված Մելքիսեթ ղրիշը (նույն տեղում)։

Հաջորդ՝ 1480 թվականին, Բայանդուր բեկի հրամանատարությամբ, Աղ-Կոյունլուները ջարդ տվեցին Եգիպտոսի ու Սիրիայի սուլթան Սեյֆ-ադ-դին Կախուրեյի (1468—1496) զորքերին, որոնք գրավելով Եգիպտոս, մտադրվել էին շարունակել իրենց առաջխաղացումը և տիրել Դիարբեքիին։

Հակոբ Արծկեցի գրիշը 1480 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում այս արշավանքի մասին դրում է. «Ի սոյն ամի եղև մեծ պատերազմն ի յՈւրհայ քաղաք, վասն զի Պաղ անուն զօրավարն Մարայ սուլթանին եկեալ բազում զօրօք ի վերայ յՈւրհայոց, և աւարեալ զերկիրն քաղաքովն, և նստեալ ի վերայ բերդին՝ փլուց բովանդակ և ի յառ երբոր։ Իսկ Աղուպ փատշահն, որդի Հասան փաթշահին... առաքեաց զքաջ զօրավարն իւր զՂօչ Բայանդուրն* բազում զօրօք։ Եւ պատերազմեցաւ ընդ Պաղին օրինօք, ճակատ առ ճակատ, և յաղթեալ նմա՝ կոտորեաց զղօրս սորա և փախստական արար շապաղ իւրեան հեծելին և յողորկեաց արմաղան Հոռոմոց սուլթանին» (Հ. Ոսկյան, Տարօն-Տուրուքերանի վանքերը, էջ 184—185)։

1484 թվականին Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Յաղուբը մեծ ու ավերիչ արշավանք է ձեռնարկել Վրաստանում, հատկապես ծանր հարված հասցնելով Տփլիսի մայրաքաղաքին։

«[Յաղուբ-բէկն], — գրում է նա, — բազում [քաղաք և տեղիք էառ և աւեր արար, և գնաց ի Վրաց]տուն, և զաւր[քն սփռեալ տարածեցան յերկիր] || և մտեալ ի մեծ քաղաքն Տրփլիս, և սուր ի [վերայ եդ]եալ կոտորեցին առհասարակ զծերս և զտղայս, առհասարակ՝ զքահանայքն և [սա]րկաւազ[ունքն] ի յեկեղեցո միջին զենուին։ Եւ զորս փախըստա[կան ի] մացառս մայրոյ որոնէին և գտեալս [զենուին]՝ որալէս զանասուն, և զբազումս գերեցուցին || աւերեցին և բազում նոճիւս գործեցին || փախստական արարին ||» (Մատենադարան, ձեռ. № 7593, էջ 273բ)։

Այս նույն արշավանքի մասին 1487 թվականին, փոքր ինչ ուշացած տվյալ է գրանցել Սյունեցի մի գրիշ. «[Յաղուպ-պէկն] գնաց աւերեաց զերկիրն Տրփլեց, զեկեղեցի, ղխաշ, զամենայն կործանեաց, շատ գերեցոյց քրիստոնէից»։

Այս նույն 1487 թ. Բաղեշի քրդերը սրբազան պատերազմ («զազա») էին

* Ի. Պետրուշևսկին, հենվելով Շարաֆ բեկի վրա, այս պատերազմում Աղ-Կոյունլուների զորքերի հրամանատար է համարում Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլուն (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 175)։ Դեր կարծիքով Հակոբ Արծկեցի գրիշը, լինելով ժամանակակից նկարագրած գեպքերին, առավել արժանի է վստահության։

հայտարարել և մեծ վնասներ էին պատճառում Բաղեշի ամիրության հայ բնակչությանը:

Դրությունը միսթարական չէր նաև օսմանցիների կողմից դրավձած հայկական շրջաններում և Թուրքիայի հայաշատ քաղաքներում,

Սուլթան Մահմադ Բ -ի հրամանով, 1479 թվականին, բռնի տեղահանվեցին, ու տարվեցին Կոստանդինուպոլիս Ղարամանիայի հայերը: Տարադրվածներից մեկը այդ «սուրկունի» մասին հայտնում է հետևյալը. «Ի թուականիս Հայոց ԶԻԸ. (1479) սուրկուն արար խօնտքարն զՂարամանին աշխարհին զհայ ազգս, և զիս՝ ղանպիտան հողս զՄարտիրոս՝ հետ բերին ի Կոստանդնուպոլիս» (հշտկ. № 563, էջ 441):

1480-ական թվականներին մի քանի անգամ բախվեցին օսմանյան և եղիպտական բանակները, և ամեն անգամ, երկուստեք կոտորածներից, ղեբությունից ու կողոպուտից անմասն չէին մնում ճակատամարտերի թատերաբեմ հանդիսացած շրջանների հայ ռայաթները (Վանդէս ամսօրեայ, 1927. սյուն. 433):

1487 թվականին Բուղազ-րեկի հրամանատարութեամբ գործող օսմանյան զորքերից շատ ղառնություններ կրեցին Սեբաստիայի շրջակայքի հայերը: Փիլիպպոս՝ դրիշը, որն այդ ժամանակ Սեբաստիայում զբաղված էր մի ճաշոցի ընդօրինակութեամբ, իր ժամանակը բնորոշելով «ղառն ու նեղ» խոսքերով, պատմում է, որ «Բուտախ-բեկն դաստուր ունէր խոնդքարէն և էառ բաղում հեծել, եկաւ ի վերայ Անթափու և ջարդեցաւ, և շատ աւար էած Սեբաստիոյ երկրիս, և բազումք սրախողող մեռան, և շատ տեղ աւերեցաւ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 343):

Մի տարի հետո (1488 թ.) նույնպիսի ծանր վիճակ ստեղծվեց Սիս քաղաքում և շրջակա գավառներում բնակվող հայերի ու այլազգիների համար, երբ օսմանցիները արշավանքի դուրս եկան Ծգիպուսի սուլթանի դեմ. «Յայսմ տարոջս,— գրում է այդ մասին Մարգարա անունով մի գրիչ,— երեկ խոնդքարի տղէն ի վերայ Մարայ սուլտանին և զՍիս առաւ և զիւր բերդորայքն զամէն, և շատ ազգի ազգի պատուհաս երեկ ի վերայ աշխարհիս վասն մեղաց մերոց. և աստուած յայլ պէթարէն ազատէ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 343):

Ցաղուբի թագավորության վերջին տարիներին սրվեցին հարաբերությունները Աղ-Կոյունլուների և Արդաբիլի Սեֆյան շեյխերի միջև:

Սեֆյան շեյխերի ֆեոդալական դինաստիան, որ ԺԾ. դարի սկզբներից տիրում էր Արդաբիլի շրջանին, պատմական ասպարեղ իջավ որպէս շիա աղանդին պատկանող դերվիշական միաբանության ժառանգական հոգևոր առաջնորդների ընտանիք:

Սեֆյանների հիմնական հենարանը հանդիսանում էին աղբրեջանական այն յոթ քոչվոր ցեղերը, որոնք հետագայում ստացան ղզլբաշ (կարմրագետակ) անունը: Դրանցից միայն Շամլու և Ռումլու ցեղերն էին հաստատվել Արդաբիլի շրջակայքում, իսկ մյուս հինգ ցեղերը, կամ նրանց բաղկացուցիչ խմբերը, մտնում էին Աղ-Կոյունլու ցեղային խմբավորման մեջ և թափառում էին Արդաբիլից շատ հեռու ընկած երկրամասերում (Զուկադար ցեղը, օրինակ, բնակություն էր հաստատել Մարաշի կողմերում):

Ղզլբաշ քոչվոր ցեղերը, դառնալով Սեֆյան շեյխերի վասալներ, համարվում էին նրանց մյուրիդները և ամեն տարի, իրենց «սուլթան» շեյխի առաջին իսկ կոչով, խմբվում էին նրա զրեշիներքո, «անհալատներին» դեմ սրբազան

պատերազմ վարելու համար. իսկ անհավատ համարվում էին բոլոր այն ժողովուրդները, որոնց հնարավոր էր կողոպտել, գերել ու կեղեքել: Նրանց ասպատակությունների հիմնական զոհերն էին լինում Դաղստանն ու Վրաստանը:

Հայ անանուն մի հիշատակագիր, որի մեծարժեք գրության հետ ստորև առիթ կունենանք ի մոտո ծանոթանալու, ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում ղզլբաշ մյուրիդների ամենամյա հավաքույթների և իրենց շեյխերի հրամանին հլու՝ նրանց ձեռնարկած արշավանքներին մասնակցելու մասին: Նա գրում է. «Զի էր սահմանք և սովորութիւն նոցա, որ յամենայն ամի փութային ի կոչն նորա (իմա՝ Սեֆյան շեյխի) յամենայն աշխարհէ կարմրագտակ սօֆիքն, և զինուորէին նմա իւրեանց թոշակօքն, և փոխանակ առնելոյ ի նմանէ՝ ինքեանք տային նմա բաղում ոսկի և արծաթ, և յամենայն պատերազմունս, ընդ որ երթայր, յօժարութեամբ կոռէին և մեռանէին առաշի նորա» (Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ, հտ. Բ., էջ 1159—1161, Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 353—356 և այլն):

Շեյխ Հայդարի իշխանության տարիներին (1456—1488) Սեֆյան ֆեոդալական աշխարհագրորդ, վերոհիշյալ հիշատակագրի հաղորդած տվյալներով, բաղկացած էր լինում 40 հազար նվիրված ու անկաշառ զինվորներից, ուստի Արդաբիլի շեյխերը ռազմական ու քաղաքական պատկառելի ուժ ունեին:

Դաղստան կամ Վրաստան արշավելիս, նրանք անցնում էին Շիրվանի վրայով, ոտնատակ տալով Շիրվանշահերի երկիրը: Մի հանգամանք էր այս, որ չէր կարող չսրել ֆեոդալական երկու այդ իշխանությունների՝ Սեֆյանների և Շիրվանշահերի՝ փոխհարաբերությունները: Եվ ահա 1488 թվականին, երբ ողջ Առաշավոր Ասիան թատերաբեմ էր դարձել ռազմական գործողությունների, երբ յաշխարհն Չախաթային բազում պատերազմունք և արեան հեղումն եղև, և Մսրա սուլտանն և Հոռոմոց խոնդբարն զմիմեանս ջարդեցին և կոտորեցին», Սեֆյան շեյխ Հայդարը ժողովեաց թղթով իւրով զամենայն սօֆիսն իւր՝ յամենայն երկրէն: Նրա կոչով հավաքվեցին 40 հազար ղզլբաշներ և նա ձեռնարկեց մե նոր արշավանք դեպի Դաղստան:

Սակայն այս անգամ Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը (1462—1500) արգելեց նրանց անցնել իր երկրով: Զայրացած ղզլբաշները արհամարհեցին նրա արգելքը և ուժով մտան Շիրվան, Դաղստանում կատարելիք ղզազայի» զոհ դարձնելով Շիրվանի ադրբեջանցի ու հայ բնակչությանը: Հրեշավոր ոճիրներ գործեցին նրանք, կոտորեցին հազարավոր անմեղ մարդկանց՝ առանց տարիքի ու սեռի խտրության, մորթեցին բանող անասուններին, հրդեհեցին Շիրվան քաղաքը... Այս արշավանքի ընթացքում Շիրվանի ազգաբնակչության կրած անլուր տառապանքների մանրամասն նկարագրությունը պարունակող հիշատակարանից մեջ ենք բերում մի ուշագրավ հատված. «Եւ զամենեսեան,—գրված է այնտեղ,— որ ի ձեռն էած (Շեյխն-Հայդար) ի քրիստոնէից և ի տաճկաց՝ զարս և զկանայս՝ սրով կոտորեաց, և զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց՝ կուլմաշօքն և տր ինչ էր ի նմա...: Եւ զանասունսն զամենայն՝ զձի և զջորի, զուղտ և զոչխար սրով կոտորեաց, և այնպես ոչ խնայեաց ի մարդ և յանասունս (նույն տեղում):

Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը, անզոր լինելով սեփական ուժերով հակահարված տալու ղզլբաշներին, օգնություն խնդրեց Ֆաղուբից: Վերջինս ղզլբաշների դեմ ուղարկեց ուժեղ մի բանակ՝ անվանի զորավար Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլու հրամանատարությամբ: Աղ-Կոյունլուներին մեծ զոհերի գնով միայն հաջողվեց պարտության մատնել Շեյխ-Հայդարին: Վերոհիշյալ ընդարձակ հի-

շաաակարանում պատմական այս անցուդարձերը նկարագրված են այսպես. «Զի գոյժ արկեալ տէրն Շամախու ի Թաւրէղ, առ փատշահ փեսայն իւր Աղուպ, և ծանոյց նմա. և նա յուղարկեաց զիշխանն մեծ Սուլէման բազում զօրօք, որ գնացեալ ջանիւ մեծաւ մարտեան և յաղթեալ կոտորեցին առհասարակ զամենեւեան և ինքեանք ևս շատք մեռան» (նույն տեղում)։

Այս է Յազուր փաղիշահի գահակալության ընթացքում Հայաստանում ու հարևան երկրներում տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձերի համառոտ տարեգրութիւնը. հարատեւ պատերազմներ, գերեւարութիւն, սու ու ավար, մասսայական կոտորածներ և այլ արհաւիրքներ,— ահա հայ ժողովրդի կյանքի մշտական ուղեկիցները։ Անտարակույս նույն գաղութացումներն էին ճաշակում Աղ-Կոյունլուների լայնածավալ պետութեան միջ ապրող բոլոր ժողովուրդները, առանց ազգութիւն ու դավանանքի խտրութեան, սակայն հայ ժողովրդի դրութիւնն ավելի էր սաստկանում կրոնական այն հալածանքներով, որոնք հատկապես սուր բնույթ ստացան Յաղուրի թագավորութեան տարիներին։ Բազմաթիւ հիշատակագիրներ, մեկը մյուսից անկախ, աշխատելով Հայաստանի տարբեր ծայրամասերում, նույնանման տվյալներ են հաղորդում քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ Յաղուրի վարած քաղաքականութեան մասին։

Այսպես, 1486 թվականին Թավրիզում նահատակված ճշանավոր հայ վաճառական տւ դիվանագետ խոշա Միրաքի վարքաբանութեան հեղինակ Գրիգոր Չորթան Արճիշեցին Յաղուրին կոչում է՝ «այր ժանտ և անօրէն, անգութ և անողորմ, հալածիչ քրիստոնէից», հայտնում է, որ «սա խափանեաց ի քրիստոնէից թամբով ձի հեծնուլ, զհնչումն ժամուց և զանգակաց, զգնմունս, և սպիտակ գետի առանց կապուտի, և այլ բաղում չարիս արար» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 337—343)։

Ժամանակակից մի այլ տեղեկատու՝ Բարսեղ անվամբ գրիչը հայտնում է, որ Յաղուրը «շատ փորձութիւն և նեղութիւն և վիշտ հասոյց քրիստոնեայ ազգին և եկեղեցականացն կարգաւորաց. և հայեզէն միսն խափանեց, և զմեռեալն ի ցած ասաց տանուլ, և զժամ դարնուն խափանեց, և եկեղեցիք քակեց ի հմանէ, և քրիստոնէից արէնքն ճանգարեց, և շատ դառնութիւն արար ի վերայ քրիստոնէից» (Ա. Միւրմէեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի..., Երուսաղէմ, 1935, էջ 68)։

Քրիստոնյաների նկատմամբ հալածանքի այս քաղաքականութեան հիմնագիրը Յաղուրը չէր անշուշտ։ Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել ցույց տալու, որ այդպիսի սահմանափակումների ու կրոնական հալածանքների հիմքը դրել էր գեռեւ Ուզուն-Հասանն իր հաղթանակից անմիջապես հետո։ Այնուամենայնիւ պետք է ենթադրել, որ Յաղուրը գերազանցեց իր հորը այս բնագավառում, խստացնելով քրիստոնյա հպատակների ճնշումն ու հարստահարումը։

Յաղուրը լուրջ փորձեր արեց նաև Սյունիքում և Այրարատում իրենց գոյութիւնը պահպանած փոքրաթիւ ու սակավազոր հայ ֆեոդալներին բռնի մահմեդականացման ճանապարհով ներծուլելու ուղղութեամբ։

Պոռշյան իշխաններից սերված Հովհաննես եպիսկոպոսը 1488 թվականին Այրիվանքում շարադրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ «այսմ ամի Խ. (40) ազատորդի կալան, թէ տաճկացէք. այլ ողորմածն աստուած ձեռնտու և աւրանական եղև նոցա... որ է. (7) ամիս կալուկական կացին և բազում տուգանք տվին և ի հօտոցն Քրիստոսի ոչ դարձան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4859, էջ 650բ)։

Անշուշտ հայ ժողովրդի իրավական ու տնտեսական վիճակի խիստ ծանրությունն ի նկատի ունեն ներսեւ Բագրատի գրքը, երբ շարադրում էր իր հիշատակարանում՝ «Բագրումբ մահ խնդրեն անձանց իրեանց ի բազմանալու անօրէնութեան» պե՛ճախոս տողերը (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 346—347)։

Յաղուբ Կապիշահը մեռավ 1490 թվականի վերջերին, Ղարաբաղում, թունավորւելով (ըստ ռմանց թյուրիմացաբար) իր մոր և եղբոր կողմից։ Դեպքերին ժամանակակից անունն մի ունիթոռ Խոնքիստ այս կապակցությամբ գրում է. «ՌԴՇՂ. (1490) թվին գնաց [Յաղուբ Բէկն] ի Ղաթապազն. մայրն և իւր եղբայրն մահադեղ արքուցին Յաղուբ Բէկին, նա իմացաւ՝ մօրն և իւր եղբօրն՝ Յուսայի Բէկին մահադեղէն խմեցոյց, ի միասին մեռան ի Ղարապաղն» (ՄԺ, I, էջ 194)։

Յաղուբի մահվանից հետո ողջ երկիրը փոթորկվեց գահակալական արյունահեղ գոտեմարտերի հոսանքով և այդ պայքարը, կարճատև տեղատվություններով, ուղեկցեց Աղ-Կոյունլուներին մինչև նրանց պետության վերջնական անկումը՝ 1502 թվականին։

Դսեղցի Հովհաննես գրիչը, 1491 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում, Յաղուբի մահվանից հետո ստեղծված քաղաքական կացությունը բնորոշում է հակիրճ ու ճշմարտացի հետևյալ տողերով. «Ջ. և Խ. (1491) ամին, ի ցաւալից և տրտմազգեաց ժամանակիս, որ եղև մահ և կորուստ Աղուբէկին՝ որդոյ Հասան-Բէկին։ Որ եղև յետոյ նորա աղմուկ և խռովութիւն ի մէջ տաճկաց. նոքա տկարացան և անկան» (Մատենադարան, ձեռ. № 6875, էջ 81ա)։

Փաստական իշխանությունը երկրում գտնվում էր Ուզուն-Հասանի մեղարդեն ծանոթ զորահրամանատարներ Թաբեկ Սուֆի-Խալիլի և մեծ վեզիր Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլու ձեռքին։ Սրանք, ինչպես և նշանավոր այլ ավագանիներ, ձգտում էին Աղ-Կոյունլուների գահի վրա բազմեցնել իրենց խաղաղիք դարձած Բայանդուրի թագավորող դինաստիայից սեռված որևէ ամիրզադայի՝ պետության կառավարչություն ամբողջովին առինքնելու համար։

Եվ ահա, քոչվորական մրցակից ցեղերի զորավոր առաջնորդների կամքով, երկրի տարբեր մասերում միաժամանակ փադիշահ են հռչակվում չորս տարբեր ամիրզադաներ։

Թավրիզում, Սուֆի-Խալիլի ջանքերով, գահ է բարձրանում Յաղուբի որդի Բայսունդուրը (1490—1492). Իրաօում մեծ ամիր Բայանդուր բեկը փադիշահ է հռչակում Յուզուբի եղբայր Մեսիհին. Համադանում Փոռնակ քոչվորական ցեղի ամիր Շահ-Ալին առաջ է քաշում գահի մի այլ հավակնորդ՝ Ուզուն-Հասանի թոռներից Մահմուդին։ Գահը գրավելու փորձ է կատարում նաև Ուզուն-Հասանի թոռներից՝ Ռուստամը (այս մասին տե՛ս Մ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 176)։

Սուֆի-Խալիլին հաջողվում է 1490—1491 թթ., հօգուտ Բայսունդուրի, պարտության մատնել գահի մյուս թեկնածուներին։ Մեսիհն ու Մահմուդը՝ սպանվում են այդ պայքարի ընթացքում, իսկ Ռուստամը բանտարկվում է Երնջակի բերդում։

* Փոռնակ ցեղի ամիր Շահ-Ալու և նրա կողմից փադիշահ հռչակված Մահմուդի պարտության ու սպանության մասին կարևոր են ԺԵ. դարի անանուն մի խրոնիստի գրանցած հետեյալ տ. գերբ. Շնուկբեր ամսոյ ի վերջին (1490 թ.) մեծամեծ պարքնէքն յամէն յաղաքան Խալիլ Բէկին։ Նա գարունքն գնաց ի յԵ՝ Փօռնակ Շահ-Ալին վերայ, սպանեց զնա և զՈւզունլու Մահմատի որդին» (ՄԺ, I, էջ 194)։

Քաղաքական խառն այս անցուդարձերը դրավել են հայ հիշատակագիրներից շատերի ուշադրությունը, որոնց շարքում իր ուրույն ու ակնառու տեղն ունի Մովսես Արծկեցին, 1491 թվականին շարադրած ընդարձակ հիշատակարանով: Նա դրում է. «Զի մեռաւ Աղուպ փատշահն ի թախթն իւր՝ ի Թաւրէզ, և մեռաւ ընդ իւր մայրն և եղբայրն: Եւ Սօֆի-խալիլն եդ ի թախթն ղորդի փատշահին ղրայսանդուրն, և կոտորեաց ի յազդէ փատշահին, որ էին Բայանգուռ, աւելի քան զքսան մեծամեծ պարոնայք: Եւ յազում զօրս ժողովեալ և աճապարեալ զնաց ի յԵրաղ, և անդ ի Համաղան կոռեալ, և բաղում պարոնայք ի սուր անցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4822, էջ 471 ա):

Սուֆի-խալիլին, սակայն, վիճակված չէր ճաշակելու իր հաղթանակի պտուղները: Շուտով նրա դեմ է դուրս դալիս Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլին և հարավային Հայաստանի (հատկապես Վասպուրականի) շրջանները դառնում են մրցակից հզոր ամիրների պայքարի թատերաբեմ:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ներքին գահակալական այդ կռիվները, տեղի ունենալով Հայաստանում, անմիջական կերպով ազդում էին նաև հայ աշխատավոր ժողովրդի վրա, պատճառելով նրան ծանր զրկանքներ, ավելորդ չենք համարում շարադրել պատերազմական գործողությունների համառոտ տարեգրությունը:

Սուլեյման-բեկը 1490 թվականին «բազում զաւրաւք» արշավել էր «ի վերայ բերդին Ամդոյ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6495, էջ 436բ): 1491 թվականի սկզբներին, երբ Սուֆի-խալիլը ուղի էր հարթում իր համար պետության ղեկը գրավելու, Սուլեյմանը դեռևս գտնվում էր «ի դաշտին Համթայ, առ ստորոտ Սեաւ լերին» և պատերազմում էր Սուֆի-խալիլի եղբորորդի Գուլարի հետ, որը «մեծ պարոն և ուլուսբէկի» էր: Գահի հավակնորդների դեմ տարած հաղթանակից հետո խալիլն իր ուժերն ուղղեց դեպի Ամիդ, վտանգավոր ու զորավոր իր հակառակորդի՝ Սուլեյման-բեկի դեմ: Բայց մինչև ևս կհասներ Բերկրի, Սուլեյմանն արդեն «կոռեալ կոտորեաց զզօրսն Գուլարուն և եսպան զնա»՝ խալիլը արագ արշավով դիմեց դեպի իր թշնամին և հասավ Մանծկերտի դաշտը, սակայն Սուլեյմանը, ինչպես հաղորդում է Մովսես Արծկեցին իր մեծածեղք հիշատակարանում, «միւս կողմովն ծովուն» (այսինքն Վանա լճի հարավով) գալիս-հասնում է «յերկիրն Գաւաշից, հանդէպ Աղթամարայ» և սկսում տենդագին զորք հավաքել (և ևս անդ զօրաժողով առնէր):

Սուֆի-խալիլը Մանզկերտում պատերազմի է բռնվում Սուլեյմանի կողմնակիցների հետ և, շատերին ջարդելուց հետո, Վանա լճի հյուսիսով հետ է վերադառնում՝ Սուլեյմանին պարտության մատնելու և նրան պատկանող Վանն ու շրջակա գավառները տիրելու հավակնություններով:

Մովսես Արծկեցին հայտնում է, որ խալիլի զորքերը «ընդ անցանելն աւերեցին զերկիրս Արծկոյ, և աւար հարին, և բազում ոճիրս գործեցին, և մարդիք սպաննեցին»: Այնուհետև խալիլը, նույն հիշատակագրի տվյալներով, «գնացեալ աւերեաց զԱմուկ, զՎան և զՈստան երկրովն և արար առ և թալան և շատ աւերք: Եւ զվաներն առաւել աւերեցին, զի զդարանսն գտին, և զգրեանսն և զամենայն սպասք եկեղեցեացն յաւար առին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4822, էջ 470ա—470բ):*

* Սուֆի-խալիլի գերած ձեռագրերից մի քանիսը հետագայում փրկագնվել են հայերի կողմից ու զարձալ նվիրաբերվել վանքերին: Այդպիսիներից են օրինակ Մատենադարանի №№ 939 և 5880 Մաշտոցները:

Մի այլ գրիչ, Աղթամարցի Մատթեոսը, լրացնելով Մովսես Արծկեցուն հայանում է, որ հալիլը Վանը կողոպտելուց ու ավերելուց բացի, վերցրել է նաև մեծ թվով դերիներ (սաւերեալ և բաղումս աւար և գերի արարեալ)։ Գլխունը վերելով Աղթամար կողոպտող հանդիպակաց ափին, «զայրանայր ի վերայ մեր, որպէս գաղան պիղծն այն [հալիլ] և բազում շարիս խորհէր, թէ առնում զտեղն և զամենայն սրախոխող առնեմ և զսրբութիւնսն քակեմ», — գրում է այդ մասին Աղթամարցի նույն հիշատակագիրը («Հանդէս ամսօրեայ», 1955, էջ 140)*:

հալիլը Սուլեյման-բեկի վրա հարձակվելուց առաջ, իր դաշնակից Ոստանի քուրդ ամիր Նդդինշերին հանձնարարում է դարանամուտ լինել և հարվածել Սուլեյմանին թիկունքից։ Սակայն նրան չի հաջողվում ծուղակի մեջ գցել փորձված ու անվանի զորավարին։ Սուլեյմանը, նախահարձակ լինելով, նախ ջարդում է «դքուրդն Նդդինշէր, որ եկեալ էր յետնէ՝ դարան գործել նմա, անձինս Դ.Ռ. (3000)» և ապա, ժամանակ չկորցնելով, հարձակվում է հալիլի վրա. «Եւ առնտի դարձեալ դիմեաց ի վերայ Սօֆուն», — հայտնում է նույն հիշատակագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 4822, էջ 471բ)։

Ճակատամարտը տեղի է ունենում 1491 թվականի օգոստոսի սկզբին Վանի զաշտում։ Սուֆի-հալիլը պարտություն է կրում և սպանվում։

հալիլի պարտության և սպանության լուրը հրճվանքով են ընդունում Աղթամարի միաբանները. նրանցից ոմանք, զայրույթով հիշելով Աղթամարը գրավելու և կողոպտելու մասին հալիլի ունեցած մտադրությունը, Աղթամարի սուրբ հաշի միջամտությամբ են բացատրում նրա կրած պարտությունը։ Ճորով սաստեալ սուրբ հաշի զաւրութեամբ, — գրում է Մատթեոս Աղթամարցին, — յետս դարձոյց զնա [զՍուֆի-հալիլն], և գնաց ի Սուլեյման բէկն, և կոտորեաց զնա ի դաշտին Վանայ. և կորեաւ անիծեալն աստուծոյ Սոֆի անունն այն»։

Պարտության մատնելով իր հակառակորդին և դառնալով Աղ-Կոյուն-լուների պետության փաստական տերը, Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլին անհրաժեշտ չգտավ գահազուրկ անել Սուֆի-հալիլի դրածո փաղիշահ Բալսունդուրին։ Վերջինս շարունակեց կատարել մարիոնետի իր դերը, այս անգամ արդեն ունկնդրելով նոր «էմիր ալ-ումարա» (ամիրների ամիր) Սուլեյման-բեկի հրահանգիչ ձայնին։

1491 թվականին, երբ Աղ-Կոյունլուները, զբաղված լինելով ներքին կռիվներով, ժամանակ ու հնարավորություն չունին պաշտպանելու իրենց պետության սահմանները, աշխուժության որոշ նշաններ ցույց տվեցին Քարթլիի թագավոր Կոստանդին Բ -ն (1479—1505) և Սամցխեի աթաբեկ Ղորղորեն։

«Եւ յետ այսորիկ, — գրում է Մովսես Արծկեցին, — համարձակեցան ազգն վրաց, և ելեալ ի դուրս՝ շատ աներք արարին, և զհայ և զտաճիկ թալանեցին, և շատ վրդովմունք եղև, և գեղք և գաւառք աներեցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4822, էջ 471բ)։

Արծկեցուն տւշագրավ մանրամասնություններով լրացնում են երկու այլ

* Թեքեա Սուֆի հալիլը նպատակ ուներ գրավել Աղթամարը ոչ միայն ավաղողության այլ և Սեֆյան Շեյխ-Հայդարի անչափահաս որդիներին գերելու նպատակով։ Եվրոպական մի շարք ու գեղիներ միարեբան վկայում են այն մասին, որ Շեյխ-Հայդարի որդիները, հատկապես հետագայում լահ հռչակված Իսմայիլը, երկար ժամանակ պահվել են Աղթամարում, հայ կուսակիցներին խնամակալության ներքո։

հիշատակադիրներ՝ Դսեղցի Հովհաննես գրիչը և Մելքիսեթ գրիչը «ի դաւանէն Գուգարոյ»:

Սրանցից առաջինը հայտնում է, որ Յաղուբ բեկի մահվանից հետո, երբ «աղմուկ և խռովութիւն» ընկավ Աղ-Կոյունլուների պետության մեջ ու նրանք «տկարացան և անկան», «ազգս քրիստոնէից և թագաւորն Կոստանդինէն յարեան և ուղիղ եղան և գնացին մինչև ի Գեղարքունի, մինչև Շիրակվան...: Եւ էառ ղ՛լաւոյ բերթն թագաւորն, և ունի ըշխանութիւն ի վերայ երկրիս և երկիրս ի յահէ անաւրինաց մտեալ կան ի բերթերն և ի ձորերն, ղի խիստ սասանեալ կան» (Մատենադարան, ձեռ. № 6875, էջ 81բ):

Մելքիսեթ գրիչը տեղեկութիւն է հաղորդում Սամցխեի աթաբեկի դեպի Արդրում կատարած արշավանքի մասին. «Յորում ամի մեռաւ Նաղուպ խանն,— գրում է նա,— և այլքն... մի ղմի կոտորեցին, մինչև մնաց և ոչ մի ի յազգէն Պախնդրոյ. Եւ ելեալ պարոնն վրաց Ղաւրդարէ լի. (30.000) մարդով ի վերայ քաղաքին Արդրումայ, և աւարի առ զերկիրն և արար զքաղաքն հարկատու» (Գ. Սրուանձտեան, Թոքոս աղբար, Ա, էջ 119—121):

Աղ-Կոյունլուների այս հարատև արշավանքներն ու տեղահանումները, որոնց ուղեկցում էին սպանութիւններ, գերեւորութիւն ու տեղահանումներ, բնակամարտ խիստ բացասաբար պետք է անդրադառնային ժողովրդական տնտեսության վրա: Եվ իրոք, 1491—1492 թթ. Հայաստանում «Եղև սղութիւն հացի և ամենայն իրաց, կապեցաւ ամենայն աշխարհս, որ ոչ կարէին ի տեղաց ի տեղ երթալ»,— հայտնում է Մովսես Արծկեցին: Անանուն մի հիշատակագիր նույն այս սղության մասին գրանցել է հետևյալ ողբաձայն տողերը. «Ո՛հ, ո՛հ, զայս գառն տարիս, ցորեանն ի Կ. (60) թ[ան]կ[ա]յ ու չկա, կորեկն ու դարին ի Մ. (50) թ[ան]կ[ա]յ. և աղքատք ամէն խիստ տառապին և անիծեն զՍօֆին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4782, էջ 220ա):

Ժողովրդի վիճակը լրիվ պատկերացնելու համար ավելացնենք նաև, որ նույն այս տարիներին Հայաստանում տարածվում են զանազան տարափոխիկ հիվանդութիւններ: «Եւ եղև ջերմ յուրով և ցաւք ազգի ազգի ի մարդիկ»,— հաղորդում է Մովսես Արծկեցին 1491 թվականի մեզ ծանոթ հիշատակարանում: Նույն գրչի երկու տարի հետո շարադրած հիշատակարանից տեղեկութիւն ենք ստանում շատ ավելի մեծ թվով զոհեր պատճառող համաճարակային մի այլ հիվանդության բռնկման մասին. «Ի սոյն (1493) ամի,— գրում է նա,— եղև աստուածասաստ պատուհասն ի վերայ երկրի, ղի վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մահտարածամ և տարածեցաւ ի վերայ ծովեզերիս. և եղև շատ խեղճ և ողորմ բաներ, և բազում տունք աւերեցան և դրունք փակեցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 233—235):

Սուլեյման-բեկի հաղթանակով գահակալական պատերազմների հորձանքը կանգ չառավ: Նրա դիկտատուրան ևս կարճատև եղավ: Սուլթի-Խալիլին նա պարտության մատնեց, ինչպես ասացինք, 1491 թվականի օգոստոսին, բայց իշխանության ղեկը կարողացավ իր ձեռքում պահել ընդամենը մի քանի ամիս՝ մինչև 1492 թվականի մայիսի կեսերը:

Սուլեյման-բեկի դեմ քոչվոր ավագանիների դժգոհութիւնը գլխավորեց Բայանդուրի դինաստիայի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչներից Դանա-Խալիլի որդի Իբրահիմ Ալրա-Սուլթանը: 1492 թվականի մայիսի 15-ին Ալրա-Սուլթանը Նոնջակի բերդից ազատ արձակեց գահի հավակնորդ Ռուստամին և արշավեց մայրաքաղաքի վրա: Քոչվոր ցեղերի ամիրների մեծ մասը անցավ Ռուստամի և

Այրա-Սուլթանի կողմը և նրանց հաջողվեց, առանց մեծ դժվարությունների, պարտուկյան մատնել Սուլթան-բեկին ու Բայսուդուրին:

Այս դեպքերի մասին հավաստի տվյալներ է գրանցել ունիթոռ խրոնիստը. ՎՌԴՃՂԲ. (1492) թվին,—նշում է նա,— Իբրահիմ իմիրզեն բազում զորք ևրեկ, մայիս Կ[մս]ոյ ի Ժն. (15) Ըստամ հմիրզեն հանեց և գնաց Սուլթան լէկին վերայ: Ս[ուլթան] փախաւ ի Քուրգստան և սպանաւ ի ձեռն Գանա-Խա-իւ[ի] որդոյն Նուր-Ալի բէկին» (ՄԺ, I, էջ 195):

Սուլթան բեկի Թավրիդից փախուստի ստույգ օրը հնարավոր է լինում որոշել հետևյալ հիշատակագրությամբ. «Այսպիսի փախստի Սուլթան բէկն ի Թաւրիզու. թվ. ԶնԱ. (1492) արեգի Գ. (3) աւուր ամառնամտին, յերեսաց Ըռուտամ ամիրզի» (Մատենադարան, ձեռ. № 4782, էջ 305ր):

Հայկական շարժական տոմարի ԶնԱ. (1492) թվականի ամառը համընկել է հուլյան տոմարի նոյեմբերի 18-ին իսկ արեգի 3-ը՝ հոմնիսի 1-ին. ուստի իրավացի է հիշատակագիրը այդ օրն ամառնամուտ կոչելով:

Այսպիսով Ռուստամը գրավում է գահը 1492 թվականի հուլիսի 1-ին և նոր ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանի խնամակալությամբ թագավորում մինչև 1497 թվականը:

Գահազուրկ արված Բայսուդուր փառիշահը իր մայրական պապ Շիր-փանշահ Ֆառուխ-Յասարի զինական օժանդակությամբ ապարդյուն և իր համար կորստաբեր փորձ կատարեց դահը վերագրավելու:

«Հռուէին-Ալի բէկն,— դրում է ունիթոռ խրոնիստը,— էառ զԲայնսազուր իմիրզեն, գնաց ի Շրվան, ձմեռն եկաց ի տեղն, գարունքն ելաւ ի Շրվանս: և էրեկ ի Բաղարշայն» (ՄԺ, I, էջ 195):

Բայսուդուրի ու նրա կուսակիցների դեմ միասնաբար դուրս են գալիս Ռուստամի ու Սեֆյան շեյխ Հայդարի երիտասարդ որդի Սեիդ-Ալու զորքերը. 1493 թվականին Ախարի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Բայսուդուրը պարտություն կրելով գերվում է և տարվելով Թավրիզ՝ խեղդամահ է արվում:

«Սաիտ-Ալի բէկն գնաց կովեցաւ, յաղթեց ու զԲայնսազուրն բռնէց ՌԴԴԳԳ. (1493) թվին, տարավ ի Թարվէզ, խեղդեցին»,—գրում է անանուն խրոնիստը:

Ռուստամը իր համար կայուն հենարան ստեղծելու նպատակով սկսում է պետական հողերից շուայլ բաշխումներ կատարել քոչվոր ցեղերի ավագանիներին: Հասան-բեկ Ռումլուն հայտնում է, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում, Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու փառիշահներից և ոչ մեկը այնքան սոյուրդալներ չի բաժանել, որքան իր հնգամյա թագավորության տարիներին Ռուստամ փառիշահը (տե՛ս Կ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 177) Թերես մասամբ դրանով պետք է բացատրել Աղ-Կոյունլուների կործանման եզրին հասած պետության խիստ կարճատև կայունացումը:

Նախորդ տարիների գահակալական կռիվների ու պատերազմների դառնությունները ճաշակած ժողովուրդը Ռուստամ փառիշահի թագավորության տարիներին փոքր-ինչ շունչ է քաշում: Մեր հիշատակագիրները 1492—1497 թթ. ընթացքում շարունակում են ժողովրդի վիճակի մասին տխուր տվյալներ գրանցել, իրենց ապրած ժամանակը ժխտող նեղ և դժար համարելով և այլն (տե՛ս, օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. № 4155, էջ 137բ, ձեռ. № 4154, էջ 221ա և այլն): Անուամենայնիվ, նրանք խիստ արտահայտություններ քիչ են գործա-

ծում և հարկահանության ծանրացման կամ մասսայական հալածանքների, սպանությունների ու դերևարության մասին չեն խոսում:

Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Աղ-Կոյունլուների պետության հպատակ ժողովուրդների դրությունը այն աստիճանի ծանր էր, քոչվոր ավագանու կենտրոնախույս ձգտումները տեղական ապարատի նեխման հետևանքով այն աստիճանի անսանձ ձևերով էին արտահայտվում, որ պետության մոտալուտ փլուզումը կանխելու համար արմատական միջոցառումներ էին պետք: Այդպիսի միջոցառումների կիրառման խիղտիս փորձ կատարեց Ուղուն-Հասանի թոռ Ահմադը: Սա ծնվել ու մեծացել էր Օսմանյան կայսրության սահմաններում, ըրտեղ, Ուղուն-Հասանի դեմ բարձրացրած անհաջող ապստամբությունից հետո ապաստան էր գտել իր հայրը՝ Ուղուրու-Մուհամմեդը:

Տեղյակ լինելով Աղ-Կոյունլուների պետության ներքին դրությանը Ահմադը, որին կարճահասակության համար Գյադա-Ահմադ էին կոչում, նախապատրաստվում էր գրավելու Աղ-Կոյունլուների անկախ զահր:

1497 թվականի գարնանը նա դալիս է Նրդնկա, որտեղ իր կողմնակիցները նախօրոք արշավանքի համար անհրաժեշտ քանակությամբ ձիեր էին հավաքել: Քոչվոր ավագանիների մի մասը, Այբա-Սուլթանի գլխավորությամբ, միանում է Ահմադին, և վերջինս սկսում է իր արշավանքը Ռուստամ փադիշահի դեմ:

Դեպքերի ընթացքը ունիթոռ խրոնիստը պատմում է այսպես. «ՌԴՃՂԷ (1497) թվին Ուղուրու-Մահմադի որդին՝ Սուլթան Ահմատն Ստրմբու էր. գուս խրեկ, Ըռստամն գնաց դէմ, կուիլ շկարաց, էրեկ ի Ղաճարին հեծէլն ժողովեց: Սուլթան Ահմատն էրեկ ի Թարվէզ, Ըռստամն էրեկ ի վերայ, Զուլու դաշտումս կուվեցան. Ըռստամն յաղթվեցաւ, սպանաւ բազում զօրօք» (ՄԺ, I, էջ 195):

1497 թվականի մայիսի 3-ին Ահմադը բազմեց Աղ-Կոյունլուների գահին: Նա իշխեց ընդամենը 8 ամիս, բայց այդ կարճատև ժամանակամիջոցում համառ ջանքեր գործադրեց քոչվոր ավագանու ուժերը շլատելու և կենտրոնական իշխանության վարկն ու հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Նա մահապատժի ենթարկեց ու բանտերը նետեց կենտրոնախույս ձգտումներ ունեցող լազմաթիվ անվանի քոչվոր ցեղապետերի, հետ խլեց Ռուստամի կողմից շուսլորեն բաժանված սոյուրդալները և իր համար ամուր սոցիալական հենարան ստեղծելու նպատակով, անց կացրեց հարկային նոր ռեֆորմ, որով շեղյալ հայտարարվեցին շարյաթով շնախատեսված մոտ երկու-տասնյակ նորահնար հարկեր ու տուրքեր (տե՛ս Ի. Петрушевский, Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, стр. 144—152):

Բնականաբար իր այս միջոցառումներով Ահմադը իր դեմ պետք է հանիր աշմիայն թուրքմենական ցեղերի հզոր առաջնորդներին, աչլե տիրող դասակարգերի բոլոր ներկայացուցիչներին, անկախ նրանց ազգային պատկանելիությունից: Եվ իրոք, հայ բարձրաստիճան ու ազդեցիկ հոգևոր պետերից մեկը՝ Աղվանից կաթողիկոս պարոնտեր Առաքելը՝ ընդարձակ ու հետաքրքիր բովանդակությամբ իր հիշատակարանում, Ահմադի մասին գրում է հետևյալը: «Եւ ի միւս ամին (1497) [յ]արեաւ ոմն արբանեակ սատանայի և կամարար բեւիթրեան դասուն ի Հոռոմաց տանէն՝ Սուլթան -Մահմուդ (իմա՛ Ահմադ) անուն, ի յազգէն Պայանդուրի, որդի Եւաղուրուին (իմա՛ Ուղուրու), էառ գթախտն Դալվրէժու և եսպան զըՌըստում պէկն, և զբազումս ի ցեղէն Պայանդուրի ի

սուր սուսերի մաշեաց և բաղում ոճիրս գործեաց անասելի» (Մատենադարան, ձեռ. № 6964, էջ 138բ)։

Ահմադի դատաստանից խուճափած և Իրաք փախած Այբա-Սուլթանը և Ֆարսիստանի փոխարքա Ղասում-բեկը (Փոռնակ ցեղից) իրենց շուրջը համախմբեցին Ահմադի ներքին քաղաքականությանից դժգոհ բոլոր տարրերին և ապստամբություն բարձրացրին։ Ահմադը Ադրբեջանում դուրը հավաքեց և արշավեց սուլստամբների դեմ, սակայն 1497 թվականի դեկտեմբերի 13-ին Սպահանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեց ու սպանվեց։

Ունիթոռ խրոնիստը Ահմադի գահակալության ու վախճանի մասին գրում է հետևյալը. «Ահմատն գնաց ի Թարվէզ, սկսաւ մեծ պարնէքն բռնիլ, Իպայ-Սուլթանն փախեալ, դիմաց էրաղատունն (իմա՛ Իրաք. սխալմամբ տպւած է ռէր աղատունն)», Ահմատն հետևն գնաց, Իպէն յետ դարձաւ Ահմատն սպանեց ձմեռն» (ՄԺ, I, էջ 195)։

Ահմադի սպանությունից հետո երկրի փաստական իշխանությունը դարձյալ անցավ ամենակարող ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանի ձեռքը։ Սա, ինչպես հաղորդում է նույն ունիթոռ խրոնիստը, «գլխուտամի որդին՝ զԱլանդ իմիրզէն երբ ի Թարվէզ, թագաւոր եղիր» (նույն տեղ)։

Ժամանակագրություններին հատուկ այս շոր ու ցամաք գրանցումը վերաբերում է գահակալական պայքարի վերջնական արդյունքին։ Նրա շարադրողը լուծյամբ է անցել այդ դեպքերի առնչությամբ հայ ժողովրդի կրած տառապանքների կողքով։ Բարբախտաբար նույն պատմական անցուդարձերը իրենց արձագանքն են գտել նաև հիշատակարանների մեջ և մեր հիշատակագիրները, դեպքերին մոտենալով հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերի ու ակնկալությունների տեսանկյունից, մանրամասնորեն գրանցել են հատկապես այն փաստերը, որոնք առնչվում են ժողովրդի կյանքին ու վիճակին։ Հատկապես արժեքավոր տվյալներ է պարունակում Քաջբերունիքի Ասպիսնակ գյուղում 1497—1498 թթ. Բարսեղ գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը, որն իր ընդարձակությամբ ու հարուստ բովանդակությամբ առանձնահատուկ տեղ է գրավում այդ թվականներին շարադրված հիշատակարանների շարքում։ Բարսեղը հայտնում է, որ 1498 թվականի փետրվար ամսին «Եղև փորձուքին և նեղութին Հայոց ազգիս, զի արեանարբու և գազանաբարոյ զօրքն Իսմայէլեան և հեծեալքն Պարսկաստանից շրջեցան ի Հայաստան աշխարհն. նախ ի գաւառն Վասպուրական՝ ի Վան և Ոստան, անթիւ բազմութին հեծելոց, որ էր ԺՌ. (10.000), ընդ ինքեանս ունելով զնորընծայ փաղշահն զԱլուանդ. և կացին անդ ԺԵ. (15) աւր ուտելով և առնելով, ծեծելով և խելով՝ ղրկեցին զտառապեալ ազգս Հայոց»։

Նորընծա փաղիշահի հետ շրջող տասնհազարանոց զորախումբը Ոստանի ու Վանի շրջանից անցնում է Քաջբերունիք և որոշում ձմեռել Արճեշում ու շորշակա գյուղերում. «և ձմեռնացան քաղաքովն և երկրովն»,—հայտնում է Բարսեղ գրիչը։ Խիստ ծանր վիճակ է ստեղծվում Քաջբերունյաց գավառի հայերի համար։ Զինավառ այդ բարբարոսները, ձմռան սաստիկասառույց ցրտիմբ, բնակարաններից դուրս էին վարում մարդկանց ու անասուններին և «ինքեանք մտանէին ի ներքս՝ գրաստօքն իւրեանց»,—հայտնում է նույն հիշատակագիրը և շարունակում. «և զկերակուրսն, զոր ամբարեալ էին մարդոյ և անասնոյ՝ զամենեսեան ըմբռնեցին և առին։ Եւ նովաւ ոչ բաւացան, սկսան շարշարել զքրիս»։

տոնեայան վասն խոտի և յարգի, դարոյ և գինոյ և վասն կերակրոյ և ըմպելոյ»:

Այս բոլորից հետո հայերի վրա դնում են մինչ այդ շտեմնված ու չսված չափով գլխահարկ՝ «Ի գլուխն ՌՌ. (2000) դահեկան»։ Բարսեղ գրիչը խոսում է նաև հարկահանութեան ժամանակ կիրառվող խոշտանգումների մասին. «Եւ լազում տանջանօք,— դրում է նա,— չարչարէին ղքրիստոնեայս, կախէին և ծեծէին և ի րանդ արկեալ՝ պահէին յերկաթս մինչև շտային զհարկս» և այլն:

Հեռանալու կամ փախչելու ճար չկար «վասն սաստկութեան ձմանն», ուստի «քրիստոնեայքն ահաբեկ եղեալ ոչ դիտէին եթէ զինչ արասցեն», Եվ այս անտանելի վիճակը տևում է սոյնքան ժամանակ «մինչև հատաւ խոտն և յարդն և գարին», և միայն ամեն ինչ սպառելուց, ժողովրդին մինչև վերջ թալանելուց հետո էլ, որ նորընծա Ալվանդ փաղիշահն ու իր զորքերը հեռանում են Քաջբե-րունիքից. «Գնացին ի Թաւրէզ և խառնեցան ընդ Իրայ-Սուլթանին» (ձեռագիրը պահվում է Իրանի Փերիա դավառի Շրշկան դյուղում: Հիշատակարանի ընդօրինակութեամբ դանվում է Մ. Տեր-Մովսիսյանի ձեռագիր ցուցակով):

Նոր էր Ալվանդը Թավրիզում բազմել Աղ-Կոյունլուների զահին, երբ պայ-քարի ասպարեզ մտան դահի նոր հավակնորդներ՝ Յաղուբի որդի Սուրադ խանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Շամախիում և Ալվանդի եղբայր Մու-համմադը*:

Մուհամմադի մտախ՝ հայ հիշատակագիրները որևէ տվյալ չեն հաղորդում, եթե անտեսենք Ալեքսիանուս գրչի 1498 թվականին Մաքենացոց վանքում շա-րադրած հիշատակարանի մի փոքր հատվածը, որտեղ Մուրադ-խանի հետ միասին, հիշատակվում է նաև ոմն Ահմադ-խան (հավանաբար կարդալու է՝ Մահմադ-խան): Սակայն ունիթոու խրոնիստը մանրամասն խոսում է Բայան-դուրի թագավորող դենաստիայի պայազատներից մեկի՝ ոմն Լաթիվ-բեկի մա-սին, որն իր գործունեության շատ կողմերով հիշեցնում է մեղ Մուհամմադին:

Լաթիվ-բեկը, իր որդիների հետ միասին 1498 թվականին ձերբակալվել է Ալբա-Սուլթանի կողմից և նետվել Երնջակի բերդը: Մի տարի անց՝ 1499 թվա-կանին Լաթիվ-բեկի կողմնակիցներին հաջողվում է ազատ արձակել նրան բանտից, զորք հավաքել և նրա հրամանատարությամբ արշավել Ալբա-Սուլ-թանի և Ալվանդի դեմ, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Իրաքում:

«Մին տարին անցաւ,— գրում է խրոնիստը,— Աւղուլ-Բադրն էրեկ բերդիս հէսար, բերդի մարդն զԼաթիւ բէկն հանէց զնդանէ, վէր եկին՝ զԱւղուլ-Բադրն բռնեցին դրին բերդումն. Լաթիւ-բէկն զնաց զԻպայ-Սուլթանն սպանեց էրա-դատանն (իմա՝ Իրաքում), զԱլւանդին էառ ու իրեր ի թախթն» (ՄԺ, I, էջ 195):

Անվանի իրանագետ Ի. Պ. Պետրուշևսկին, հենվելով պարսկական աղ-բյուրների վրա, Ալբա-Սուլթանի պարտությունն ու սպանությունը կապում է Մուհամմադի անվան հետ: Նրա ձեռքի տակ եղած տվյալներով 1498 թվակա-նին Ալվանդի դեմ ապստամբություն է բարձրացնում քոչվոր ավազանիներ

* Ի. Պ. Պետրուշևսկին, բազմիցս վկայակոչված իր արժեքավոր աշխատության մեջ, հայտնում է, որ Գյադա-Ահմադի սպանությունից հետո Ալբա-Սուլթանը փաղիշահ էր հռչակել Մուրադին, և հետո միայն, զփտվելով նրա հետ ու բանտարկելով նրան Մարա-ղայի մոտ գտնվող Ռույինդի բերդում, ճանաչել էր Ալվանդին որպես փաղիշահ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 179):

Ինչպես կտեսնենք ստորև, մեր հիշատակագիրները դեպքերի ընթացքը այլ կերպ են շարադրում:

մի խմբավորում, որպես դահի թեկնածու առաջ քաշելով նրա եղբայր Մուհամմադին: 1499 թվականին Ազիզբենդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Մուհամմադին հաջողվում է պարտության մատնել Ալթա-Սուլթանին ու Ալվանդին: Ալթա-Սուլթանը սպանվում է այդ ճակատամարտում (տե՛ս Կ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 17):

Ունիթոռ խրոնիստի՝ Լաթիվ-բեկի մասին հաղորդած և պարսկական աղբյուրների Մուհամմադի գործունեությունը բացահայտող տվյալների համադրումը թվում է, թե հնարավորություն են ընձեռում նույնացնելու այս երկու անձնավորություններին: Եվ և՛ լրացուցիչ աղբյուրներ գտնվեն այս նույնացումը հաստատող, ապա Մուհամմադի գործունեության մասին հայտնի տվյալները կլրացվեն Լաթիվ-բեկի մասին ունիթոռ խրոնիստի հաղորդած ուշագրավ մանրամասնություններով:

Գահի մյուս հավակնորդ՝ Յաղուբ փադիշահի որդի Մուրադի քաղաքական գործունեության մասին ընդարձակ տեղեկություններ են գրանցել մի շարք հիշատակագիրներ, հատկապես Վանական ու Բարսեղ գրիչները:

Մուրադի քաղաքական ասպարեզ իջնելու ժամանակ Վանական գրիչն ընդօրինակում էր մի Մաշտոց. հիշատակարանում իր ապրած ժամանակաշրջանի մասին նա գրում է. «Ի՛նչ և գառն ժամանակի, որ եղև հալածումն ի վերայ ամենայն քրիստոնէից», իսկ շարունակության մեջ մանրամասնություններ է հաղորդում այդ հալածանքի մասին, անդրադառնալով Մուրադի գործունեությանը:

«Ձի եկն Մուրատ-խանն,— գրում է նա,— ի Շամսխոյ, որդի Յաղուպ-բէկին, և չուեալ եկն ի Բազարաշին՝ էած հալածումն ի վերայ ամենայն քրիստոնէից: Տանջէր դաշխա[րհա]կանս և զկարգաւորքս և ասէր. «Տուք զջիգրայն, թաւառի-ի շիղրայն, թասխիր-ի թաւառի» (այսինքն՝ «տվեք գլխահարկը, գլխահարկի տարբերությունը և տարբերության թերացումը»): զի ոչ գիտէին, թէ զինչ բարբառնջեսցեն և տանջեսցեն զհաւատացեալս: Եղև հալածումն ի յերկրիս Վայիճորոյ, փախեալ ամենայն երկիր ի լերինս և ի ծերպս վիմաց»:

Վայոց-ձորի և Երնջակի շրջաններում Մուրադ-խանի զորքերը շարունակում են իրենց կողոպուտն ու բռնությունները մինչև մայիս ամիս: Վանական գրիչը, խուսափելով հարստահարիչներից, ստիպված է լինում վայրից-վայր տեղափոխվել, փախուստի կանգառներում շարունակելով ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները:

«Ի ամսեանն հինգերորդի,— հայտնում է նա,— եկն Իպի-Սուլտեաճն ի Դայէվրեժոյ, և եղեն ճակատ առ ճակատ, և ախտահարեալ զՄուրատ-խանն և արար զնայ ձերբակալ, և եդ ի բանտի» (Մատենադարան, ձեռ. № 960, էջ 307ա—307բ):

Այս դեպքերին անդրադառնում է, ինչպես ասացինք, նաև Բարսեղ գրիչը: Թշնամի ուժերը, ըստ նրա հիշատակարանի, հանդիպում են միմյանց Երասխի ափին. «Եւ ոչ կարէին պատերազմել,— գրում է նա,— վասն հորդահոսութեան գետոյն, մինչև փոքր մի նստաւ ջուրն: Եւ ապա պատերազմեալ՝ արարին բազում կոտորումն: Եւ առ Իբայ-Սուլթանն [զՄուրատ]-խանն տարեալ ընկեց ի բերդն Մակուայ և արար գալուական ի դղեակս նորա»:

Հենց նույն այս օրերին, երբ Ալթա-Սուլթանը պարտության մատնեց ու բանտարկեց Մուրադին, նրա դեմ դուրս եկավ Ուզուն-Հասանի Ջհանգիր եղբոր որդի Ղասսամը, որն իշխում էր Ամիդում և Մերգինում: «Եւ իբրև լուաւ զա-

ռաջանալն Իբայ-Սօլթանին,— դրոմ է Բտրսեղը,— հարուցեալ բազում հեծե-
լօք (Ղասում պարոնն) և եկն պատերազմել ընդ նմա»:

Այբա-Սուլթանը ժամանակ չկորցնելով արշավում է Ղասումի վրա. թշնա-
մի բանակները հանդիպում են միմյանց «ի ստորոտ լերին ի Սուվաւ, որ է Քո-
սադաղ», և 17 օր կանգնում դեմ-դիմաց, չիշխելով նախահարձակ լինել:

Նրկյուղ կրելով թշնամու գերազանց ուժերից, Ղասումը խույս տալով ճա-
կատամարտից՝ հետ է նահանջում: Այբա-Սուլթանին չի հաջողվում հետապն-
դել ու ջարդել հակառակորդին, ուստի նա իր զայրույթը թափում է Բասենից
մինչև Կարին ընկած գավառների անպաշտպան հայ գյուղերի վրա:

Բարսեղն այս մասին գրում է. «Իբայ-Սօլթանն զհետ զնացեալ ոչ եհաս
նոցա, վասնորոյ զբարկութիւն սրտին յանմեղ քրիստոնեայսն եհան, ետ աս-
պատակաւ քանզել և աւերել և թալանել զգաւառն Բասենոյ և ՂԱւրնկոյ... Ըն-
շրջեցան հեծելադարքն ի յերկիրն ամենայն, և առին զամենայն առ և զաւար
մինչև ի Կառնոյ քաղաքն, որ է Բէօզուպալիս»:

Դարձի ճանապարհին, Աղիովտում, Այբա-Սուլթանը կարգադրում է մի
կամուրջ կառուցել, որպէս շինանյութ օգտագործելով հայկական մի հին գե-
րեզմանատան տապանաքարերը:

Մերձավորապէս նույն այս ժամանակ (հավանաբար 1498 թ. աշնան
սկզբներին) մեծ հալածանք է սկսվում էջմիածնի կաթողիկոսության նկատ-
մամբ: Մանր հարկապահանջությունից նեղված Սարգիս կաթողիկոսը էջմիած-
նից փախուստ է տալիս դեպի Հաղբատ (Մատենադարան, ձեռ. № 6273,
էջ 373): Հաղբատում ենք գտնում նրան նաև հաջորդ՝ 1499 թվականին: Հակոբ
Նետրարենց գանձասացը, իր ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում,
հայտնում է, որ «Յայսմ ամի... աւերեցաւ մեծ կաթողիկէն էջմիածինն և կաթո-
ղիկոսն տէր Սարգիսն փախըստական եղև» (Մատենադարան, ձեռ. № 8761,
էջ 347ա):

Մաքենոցաց վանքում աշխատող Ալեքսիանոս գրիչը 1498 թվականին
շարադրած հիշատակարանում ուշագրավ տվյալ է հաղորդում այն մասին, որ
Այբա-Սուլթանը երեք տարվա մալը հավաքել է բռնությամբ՝ երեք ամսվա ըն-
թացքում. «[Այսմ ամի եղև] խռովութիւն խիստ,— գրում է նա,— Իպա-Սուլ-
թան անուն պարոն էառ զԱհմատ-խանն և զՄուրատ-խանն զերեք տարէն մայն
Գ. (3) ամսումն էառ» (Մատենադարան, ձեռ. № 3629, էջ 289բ): Այսպի-
սով միանգամայն պարզ է դառնում, որ խառնակ այս տարիներին սանձաղերժ
քոչվոր ավագանիները ժողովրդին ոչ թե հարկադրում, այլ բառիս ուղղակի
իմաստով կողոպտում ու խոշտանգում էին:

Մանր դրոյթյուն էր ստեղծվել հայերի համար նաև Վասպուրականում:
Օգտվելով Աղ-Կոյունլուների ներքին երկպառակտություններից, սկսում են
իրենց դիրքերն ամրապնդել Հարավային Հայաստանի քուրդ ամիրները: «Ըն-
դարացան ազգքն Մարաց», «ազգն Մարաց դարձեալ զօրացան» — գրում են
այդ մասին 1498—1499 թվականներին մի շարք հիշատակագիրներ:

Ոստանի քուրդ ամիրը՝ Եզդինշերի որդի Զահիդ-բեկը՝ սկսում է ասպա-
տակել Ռշտունիքի, Հեշատի, Սալմաստի, Աղբակի, Վանի և Բաղեշի շրջան-
ները:

Այդ ասպատակությունների մասին մեր հիշատակագիրները մանրամասն
— քննարկում են հետագայում: Ինքին սղոյսն անցնում են իրենց հարձակո-
ւթյունների մասին: «Մանր քուրդ ամիր Եզդինշերի որդի Զահիդ-բեկը
— ասում են — ասպատակեալ Եզդինշերի քուրդ ամիր Զահիդ-բեկը և Բաղեշի
շրջանները»:

տվյալներ չեն գրանցել, սակայն ստորև բերվող համառոտ ակնարկներն իսկ ուշագրավ են ու հետաքրքրական:

Մարգարա գրիչը Աղբակի էրնկանի գյուղում 1499 թվականին շարադրած հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները կատարել է Թի դառն և ի նեղ ժամանակի, ղի ոչ կայր փաթշախ, և ազգն Մարայ աւերեցին և քանդեցին զՅէշատ, զՍալմտստ, զԱխ'բակ, զՎան, և զՈստան, և զԱխթամար» (Մատենադարան, ձեռ. № 5222, էջ 278ա):

1498 թվականի նոյեմբերի կեսերին Զահիդ-բեկը գրավում է Աղթամարի կաթողիկոսների նստավայր ու հայրենական կալվածք Աղթամար կղզին, որը վաղուց ի վեր դրավում էր ընչաքաղց ավարառուների ախորժակը:*

Աղթամարի գրավման և այնտեղ կենտրոնացված նյութական ու կուլտուրական մեծ արժեքների կողոպտման մասին ողբաձայն տողեր են շարադրել մի շարք հիշատակադիրներ, որոնց շարքում դարձյալ ուրույն տեղ է գրավում Բարսեղ գրիչը, իր ընդարձակ հիշատակարանով: Նա գրում է.

«Իսկ ի հասանելն մեր ի նաւասարդն, դարձեալ եղև սուր անմխիթար ազինս Հայոց, զի նենգաւոր և ռխակալ ազգն Մարաց դարձեալ զօրացան և եկեալ ասպատակեցին զերկիրն Հորշտունեաց և արարին բազում առ և թալան: Աւրըստարէ սպասէին առման վասն աստուածապահ կղզոյն Աղթամարայ, ասելով, թէ՛ Զինչ ի ծովու բոլորս մալ և գանջ կայ, ամենայն անդ է եղեալ: Վասն որոյ ի դիպող ժամու կալան Դ. (4) փուռն (իմա՛ լաստ) և մտեալ ԲՃ. (200) քուրդ յանառիկ կղզին Աղթամար, և առին զամենայն ոսկի և արծաթ, զգանձ և զկումաշ, զդիրք և զԱւետարան, զաշ և զխաշ, և արարին զԱղթամար որպէս հուլս մրգապահացա:

Այս նույն ժամանակ, կամ փոքր ինչ առաջ, Այրարատյան նահանգի վրա արշավում է Սամցխեի աթաբեկ Ղորղորեն (մհ. 1498 թ.): Նրա զորքերը իրենց հետ ավար են տանում նաև ձեռագրեր, որոնցից մեկը փրկագնվում է 1499 թվականին Ախալցխայում, ոմն Մուրատի կողմից (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 376):

Մի խոսքով, Այբա-Սուլթանի փաստական իշխանության տարիներին Հայաստանում չկար խաղաղ մի անկյուն, ամենուրեք ժողովուրդը հեծում էր հարկային ծանր լծի տակ, կեղեքվում խաղալիք դարձած և արագությամբ իրար հաջորդող անզոր փաղիշահների ու նրանց հրամանատու քոչվոր ցեղերի ավազանիների կողմից: Հայ բազմաշարժար գրիչներից մեկը, թարգման հանդիսանալով իր ժամանակի իշխող տրամադրությունների, այդ խառնակ տարիները բնորոշում է պատկերավոր ու դիպուկ այսպիսի տողերով. «Քանզի ի դառն և ի նեղ ժամանակի գրեցաք, որ ամենայն ազգս Հայոց իբրև զծով ալէկոծին ի ձեռն անաւրինաց, և շրջին յաշխարհէ յաշխարհ, և հանգիստ ոչ գտանեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 5396, էջ 292ա):

1499 թվականին Ալվանդ փաղիշահի ու ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանի դեմ, ինչպես տեսանք վերը, դուրս է գալիս Ալվանդի եղբայր Մուհամմադը (ըստ ունիթոս-խրոնիստի՝ Լաթիվ-բեկը): Ազիզբենդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթանակ տանելուց, Այբա-Սուլթանին սպանելուց և Ալվան-

* Բարսեղ գրիչը գրավման ամսաթիվը նշում է այսպես՝ «Ի հասանելն մեր ի նաւասարդն». իսկ 1498 թվականի նավասարդի 1-ը (ամանորը) ըստ հայկական շարժական տոմարի, համընկել է հուլյան տոմարի նոյեմբերի 17-ին (տե՛ս Recherches sur la chronologie Armenienne, par M. E'duard Dulaurier, Paris, 1859, p. 387).

դին փախուստի մատնելուց հետո, Մուհամմադը, 1499 թվականի մայիսին հաստատվում է գահի վրա:

Բանտից ազատվելով կրկին գահակալական պայքարի ասպարեզ է մտնում Մուրադը: 1499 թվականի վերջերին, Սպահանի մոտ մարտի են բռնվում այս երկու ամիրզագանները: Մուհամմադը սպանվում է կռվի դաշտում և հրապարակի վրա մնում են Աղ-Կոյունլուների գահի երկու մրցակիցներ՝ Ալվանդն ու Մուրադը: 1500 թվականին սրանց միջև կնքվում է հաշտություն. պետությունը բաժանվում է երկու խոշոր մասերի: Ալվանդը, նստելով Թավրիզում, իշխում է Ադրբեջանի, Հայաստանի և Քուրդիստանի վրա, իսկ Մուրադին բաժին են ընկնում արաբական ու պարսկական Իրաքները և Ֆարսը: Դիարբեքի, Քրմանի ու Նդդի վրա իշխում են Բայանդուրի դինաստիայի այլ ամիրներ (տե՛ս Կ. Петрушевский, ցիվ. աշխ., էջ 179):

Իշխանության սփերաների այս բաժանումից հետո էլ Աղ-Կոյունլուների պետության մեջ կարգը չի վերահաստատվում. երկրի տարբեր մասերում շարունակվում են տեղական նշանակություն ունեցող մարտեր. Բայանդուրի դինաստիայից սերված ամիրզագաններն ու քոչվոր ցեղերի ամիրները դուրս են գալիս մեկը մյուսի դեմ և այլն:

Հակոբ անվամբ մի գրիչ ստեղծված անկայուն ու խառնակ դրություն պատկերը նկարագրում է հետևյալ խոսքերով. «Արդ, գրեցաւ սա (Աւետարանս) ի թրփս Հայոց Ջեթ. (1500) ամի, ի դառն և դժար ժամանակի, որ Թաֆրիդոյ փառշահութիւնն խարաններ էր և Աղ-Օղլուցող տղոն յիրար անկած էին և պարտնութիւն սոցա ոչ հաստատէին, և աշխարհս կայր յերերմանի, վասն զի միմեանց ոչ հնազանդէին և յԳ. (3) — Դ. (4) դիմաց բաժանեալ էին փառշահութիւնն և զմիմեանս կոտորէին: Նւ շատ հայ և թուրք թալանուեցան, և գեօղք և քաղաքք աւերեցան, և աղգք քրդաց կոտորեցան և սպանեցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 7979, էջ 295բ):

Օգտվելով խառնակ այս դրությունից իշխանությունը գրավելու անհաջող փորձ է կատարում Ջհանշահ Կարա-Կոյունլուի որդիներից մեկը, 1499 թվականին, հայտնվելով Գանձակի կողմերում, նա սկսում է զորք հավաքել: 1500 թվականին նրա և Ալվանդի միջև տեղի է ունենում ընդհարում Ղոչ կոչվող դաշտում. Կարա-Կոյունլու ամիրզագան* պարտություն է կրում ու փախչում: Հայ հեղինակներից այս մասին տեղեկություն են պահպանել անանուն խրոնիստը (տե՛ս ՄԺ, I, էջ 195) և Հակոբ Արծկեցի գրիչը: Վերջինս իր մի հիշատակարանում այդ մասին գրել է հետյալ տողերը. «Աղ-Օղլուի թագաւորութիւնն անհաստատ էր և յիրար անկած, և միւս դիմաց Ղարայ-Օղլու տմն ելաւ, և կռուեալ յոյժ կոտորեցան և կորեան» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 376—377):

ԺՆ. դարի վերջին տասնամյակի քաղաքական անցուղարձեքի վերը կատարած համառոտ շարադրանքն իսկ բավարար նյութ է մատակարարում համոզվելու համար, որ Աղ-Կոյունլուների պետությունն ապրում էր իր հոգեւարքի ծանր օրերը:

* Սրա ով լինելը պարզված չէ: Հնարավոր է ենթադրել, որ անանուն այս Կարա-Կոյունլուն Բարանի քոչվորական ցեղի պետ Սուլթան Հուսեյնն է եղել, որի տիրապետության տակ էին գտնվում Սեանա լճի մոտ գտնվող (արեւելյան) շրջանները (հմմ. Կ. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949, стр. 226).

Արդարիւի սեփյաններին պատմականորեն վիճակված էր նեխած այդ պետական օրգանիզմի գերեզմանափորը լինել և հին ավերակների վրա աշխարհակալ մի նոր պետության հիմքերը գնել:

1488 թվականին դեպքերի առնչությամբ մենք արդեն առիթ ունեցանք թուրքիկ մի ակնարկով ծանոթանալու Արդարիւի Սեփյան ֆեոդալական իշխանության կազմավորման ու քաղաքական կյանքի ասպարեզ մտնելու պատմության հետ: Այդ թվականին Շեյխ-Հայդարը պարտություն կրեց ու սպանվեց Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի և Յաղուք փադիշահի դաշնակցած զորքերից: Այդ պարտությունից հետո սեփյաններն այնքան թուլացան, որ նույնիսկ զերկվեցին իրենց հենակետ Արդարիւից ու մյուս տիրույթներից: Շեյխ-Հայդարի անշահափառ օրդինները գերվեցին և, ինչպես հայտնում են Վենետիկյի դեսպաններ Կատերինո Ջենոն, Ջիովանի Անջիոլելլոն ու Ժ. Դարի անանուն վաճառականը, արգելվեցին Աղթամարում, հանձնվելով հայ հոգևորականության խնամքին*:

Տեսանք նաև, որ Ռուստամ փադիշահը Բայսունդուրի ու նրա հովանավոր Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի դեմ պայքարի ընթացքում օգտագործեց Շեյխ-Հայդարի ավագ որդի Սուլթան-Ալուն, վերադարձնելով նրան Արդարիւ: Ղզլբաշների դաշնակցությամբ միայն Ռուստամին հաջողվեց 1493 թվականին ջարգել իր հակառակորդներին:

Հասնելով քաղաքական իր նպատակին Ռուստամը սկսեց երկյուղ կրել իր դաշնակիցներից և 1499—1495 թթ. Աղ-Կոյունլուները կրկին անգամ գրավեցին Արդարիւն և սեփյանների մյուս տիրույթները:

1499 թվականի գահակալական պայքարի ու խառնակության թեժ օրերին Սեփյան Շեյխ-Իսմայիլը, որն այդ ժամանակ ընդամենը 13 տարեկան պատանի էր, ղզլբաշ ցեղապետերի թելադրանքով ու խնամակալությամբ, սկսում է իր շուրջը համախմբել Աղբեշանում, Փոքր-Ասիայում և Գուրգիստանում ցրված ու ղզլբաշ աղանդին հարող ցեղերի զինական ուժերը: 1499 թվականի վերջերին Կաղզվանում նրա դրոշի տակ էին գտնվում արդեն 7 հազար հավատարիմ ու անձնազուհ դադիներ (հավատի մարդիկ): 1500 թվականի սկզբներից ղզլբաշներն սկսում են ասպատակություններ սփռել Սամցխեի աթաբեկության սահմաններում ու Շիրակում, իսկ նույն թվականի աշնանը մտնում են Շիրվան և գրավում Շամախին: Ջարանի կոչված վայրում Շեյխ-Իսմայիլի ու Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի միջև տեղի ունեցած այրուճահեղ ճակատամարտում հաղթանակ են տանում ղզլբաշները, իսկ Ֆարուխ-Յասարը սպանվում է փախուստի ճանապարհին:

Կարապետ Բերկրեցի գրիչը, 1501 թվականին շարադրած հիշատակարանում, նկատի ունենալով Շեյխ-Իսմայիլի այս արշավանքը, գրում է. «Սոֆին շատ աւերք արար, և գնաց ի Շամախի, և էտա զՇամախի, և եսպան զՇիրուանշէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 1591, էջ 389): Նույն արշավանքի մասին խոսում է նաև Հակոբ Արծկեցի գրիչը, 1501 թվականին ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում. «Ելաւ,— գրում է նա,— Կարմիր-գլուխ Սօֆին և զԱղ-օղլու ազգն կորոյս. և աշխարհս եղաւ յերերման» (Ս. Լալայան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց վասպուրականի, էջ 616):

* «Ուղեգրություններ», Ա, էջ 271—273: Ի դեպ, Շեյխ-Հայդարի բոլոր երեք որդիների Աղթամարում արգելվելու մասին խոսում է միայն Անջիոլելլոն, մյուս երկու ուղեգիրները ավել ունեն միայն կրտսեր որդի՝ ապագա շահ Իսմայիլի մասին:

Շեյխ-Իսմայիլի գործունեության առաջին շրջանի, Շիրվանի ու Թավրիզի գրավման և հարակից դեպքերի մասին կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև «Վկայաբանութիւն սուրբ նահատակացն տէր Ներսէսին և եղբարն իւրոյ խոճայ Դովթաթիարին» անտիպ գրվածքը, որը պահպանվել է Պետ. Մատենադարանի № 4876 Հայամատուրքի մեջ (տե՛ս մայիսի 7-ի վարքերի շարքում)։

Առորև մեջ ենք բերում վարաբանության սկզբնավորությունը.

«Ի ժամանակի, որ զաւրացաւ անաւրէն պեղծ Իսմաէլն. և որդին էր անիծեալ չար գազան Շըխ-Հայդարին. և եկեալ յանկարծակի, մտեալ ի մէջ Շարունայ տանս, Եւ սպան ըղփայթիշահն Օրանշան և մեծայմեծք պարոնայք և փառաւոր խոճունայք, և բազում քրիստոնայք յանկան ի ձեռն անաւրիսին և մաշեցան ի սուր սուսերի, և դիակունք ի յերկիր անկան և կերակուր եղան թռչնոց և գազանաց, որ չէ եղեալ արհաւիրք յԱդամա մինչև ի վերջ. և կալաւ զթոռն Շրուանու...»։

1501 թվականին Շեյխ-Իսմայիլը Շարուրում ջարդ է տալիս Աղ-Կոյունլու Ալվանդի զորքերին և հանգիսավոր մուտք է դործում Թավրիզ, Այս մասին ևս տեղեկություն ունի վարքարանական դրվածքի անհայտ հեղինակը. «Ապա ղարձեալ ի յետև,— դրում է նա,— մտեալ յերկիրն Հատորէճան և էառ ըղԴավրէժ, և հստեալ յանդ, և կոտորեաց ղպարոնայքս և մեծամեծս և գերեաց նոյնպէս»։

Ալվանդը իշխանությունը վերագրավելու փորձ է անում 1502 թվականին, բայց կրում է վերջնական պարտություն։ Դիլբաշները պարտության են մատնում նաև Աղ-Կոյունլու մյուս փառիշահ Մուրադին։

Եվ այսպիսով վերացվում է Աղ-Կոյունլուների աշխարհաժալակ պետությունը, որի կազմի մեջ, սկսած 1468 թվականից, մտնում էր նաև ողջ Հայաստանը։

Հայաստանի ու հարևան երկրների վրա իրենց կայուն տիրապետությունն են հաստատում նոր աշխարհակալներ՝ ղզլբաշ ցեղերի Սեֆյան շեյխերը։

Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ դինաստիաների այս փոփոխությունը հայ ժողովրդի պատմական կեցության և հետագա զարգացման համար, հայտնի է արդեն ընդհանուր գծերով և ավելի մանրամասնորեն կպարզվի, երբ կհրատարակվեն ԺԶ. ու հետագա դարերի հիշատակարանները, տնտեսական կարգի փաստաթղթերը, ինչպես նաև պարսկերեն ու այլ լեզուներով եղող ձեռագիր նյութերը։

Ավելորդ չենք համարում սակայն նշել այստեղ, որ Աղ-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի տիրապետության տապալումով ու ղզլբաշ ցեղերի իշխանության հաստատումով հայ ժողովրդի աշխատավոր զանգվածների սոցիալ-տնտեսական գոյավիճակի և իրավական կեցության մեջ էական որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ։

Երկիրը բաժանվեց ղզլբաշ ցեղերի տիրապետության ու ազդեցության ոլորտների։ Այն բոլոր հարկերն ու տուրքերը, որ հայ ռայաթները մինչ այդ վճարում էին Աղ-Կոյունլուների պետական պաշտոնյաներին ու քոչվոր ցեղերի ավագանիներին, այժմ սկսեցին գանձել երկրի նոր տերերը։

Թե ինչպես էին ղզլբաշ ցեղերը իրենց տիրապետությունը իրացնում նոր գրավված երկրամասերում, պարզվում է Բարսեղ Արճիշեցի գրչի բազմաթեք մի հիշատակարանից։ Նկարագրելով ԺԶ. դարի առաջին տարիների քաղաքական անցուղարձերը Արճեշում ու նրա շրջակայքում, Բարսեղը գրում է. «Եւ

յևտ այսր ամենայնի ապա եկին ԵՃ. (500) տուն կարմիր գլուխ Սօֆիք, Կ. (50) խալֆայ, և Ժ. (10) բանակ արարին զքաղաքն և զերկիրն, և բաժանեցին ի վերայ և նստանա (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 249):

Այս տեղի ունեցավ 1501 թվականին: Քիչ հետո, հավանաբար 1504 թվականին, նրանք սկսեցին իրենց հպատակեցրած հայ գյուղացիներից պահանջել այն աստիճանի ծանր մալ (ռենտա), որ մինչև այդ չէր լսված ու տեսնված: Քիչ. բիւր (այսինքն՝ շորս միլիոն դահեկան) մալ ուզեցին յաւուր բարեկենդանին, — դրոմ է նույն Բարսեղը, — որ և անկան յամէն գլուխ ԴՌ. (4000) դեկան և յամէն գութան ԺՌ. (10.000) դեկան: Եւ ողորմելի քրիստոնեայքն ոչ գիտէին, թէ զինչ արասցեն: Դիմեցին շար կատաղիքն ի վերայ Բ. (2) տան մէկ հաւուրայ և բաղում տանջանօք շարշարէին, կախէին և ծեծէին. և ոչ գտանէր դրամա:

Հարկահանությունն ավարտվում է նրանով, որ զզլբաշները կողոպտում են ժողովրդին մինչև վերջին հնարավորութիւնը. խլում են ամեն ինչ՝ ոսկե ու արծաթե զարդեր (ապարանջան, դինդ, լանջանոց), հագուստ և այն ամենն ինչ նյութական արժեք էր ներկայացնում թէ ի վերայ հողոյ և թէ ի ներքոյ հողոյ: «Ձամէն զինչ ունէին տուին և դեռ ոչ կարացին ազատիլ», — հայտնում է հիշատակագիրը:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ հայ ժողովուրդը ոչինչ չկորցրեց Աղ-Կոյունլուների պետութեան կործանումից և ոչինչ չշահեց Սեֆյան զզլբաշների հաղթանակով:

2.

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ինչպես տեսանք նախորդ էջերում Հայաստանը ԺԵ. դարի երկրորդ կեսին, գտնվելով սկզբից Կարա-Կոյունլու, իսկ 1468 թվականից՝ Աղ-Կոյունլու թուրք-մուսուլման քոչվոր ցեղերի գերիշխանութեան տակ, անդադար կրում էր իր վրա տիրապետող ձեռնարկած նվաճողական պատերազմների և ներքին զահակալական կռիվների ավերիչ ու կործանարար ազդեցությունը, շունենալով քաղաքական կյանքի ինքնուրույն հուն:

Սակայն սխալ կլիներ սրանից հետևել, թե պատմական Հայաստանը, իր բոլոր նահանգներով, լիովին զրկվել էր սոցիալ-տնտեսական իր ինքնութիւնից և դարձել քոչվորական կենցաղով ապրող տիրապետողների տնտեսական ու վարչական սիստեմի դիմադրող կցորդ: Ուստի, հասկանալի է ըստ ինքյան, որ հայ ժողովրդի պատմութեան մեզ զբաղեցնող ժամանակաշրջանի ըստ հնարավորին ամբողջական ուսումնասիրութեան համար անհարժեշտ է ի մի բերել և քննարկել բոլոր այն պատահական ու ժլատ տվյալներն ու ակնարկները, որոնք ցրված են սկզբնաղբյուրների մեջ և փոքրիշատե հնարավորութիւն են տալիս մերձենալ ժողովրդի ներքին կյանքի, տնտեսութեան ու մշակութի հարցերին:

Այս առումով ևս հիշատակարանները, ինչպես նաև նրանց առընթեր հանդիպող կալվածագրերը, նվիրաբերական արձանագրութիւնները և նման այլ աղբյուրներ՝ արժանի են ուշադիր ու խուզարկու քննութեան: Սրանց ընձեռած տվյալներն են, որ օգնում են հիմնական զեծերով ուսումնասիրելու Հայաստանի վարչական բաժանման, կիսանկախ ամիրութիւնների և կուսակալութիւնների

ներքին կյանքի ու իրավասութիւնների, հայ ֆեոդալական տների ու եկեղեցական կալվածատիրութեան, հայկական գյուղական համայնքի կազմակերպական սկզբունքների ու ֆունկցիաների, քաղաքների, առևտրի ու արհեստագործութեան, գանձվող հարկերի ու տուրքերի հետ առնչվող հարցերի մի զգալի մասը:

Փորձենք համառոտակի անդրադառնալ այդ հարցերին:

Ա

Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների տիրապետութեան տակ ընկած Հայաստանի հարավային նահանգներում ԺԵ. դարի երկրորդ հիսնամյակում ևս շարունակում էին իրենց գոյութիւնը քրդական դինաստիաներով կառավարվող կիսաանկախ ամիրութիւնները: Կարա-Կոյունլու Սքանդարը 1422—1427 թվականներին համառ պայքար մղեց քրդական այդ ամիրութիւնների դեմ: Նրան հաջողվեց բռնութեամբ, խորամանկութեամբ ու խաբեբայութեամբ ջլատել քրդական այդ իշխանութիւնների ուժերը, հնազանդեցնելով նրանց գահին: Ջհանշահի թագավորութեան տարիներին նրանք կրկին գլուխ բարձրացրին, վերականգնեցին իրենց իշխանութիւններն ու քաղաքական կշիռը, հմտորեն օգտագործելով Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների քաղաքական հակամարտութիւնը:

Հայաստանի ամենախոշոր ու զորեղ քրդական ամիրութիւնը՝ Բաղեշի ամիրութիւնն էր, որը իլխանական վարչական բաժանման տրագիցիայով՝ շարունակում էր կոչվել նաև «Խլաթի թուման»: Ռոժակի ցեղին պատկանող Բաղեշի ամիրների տիրապետութիւնը տարածվում էր Բաղեշի, Խլաթի, Մուշի, Խնուաի, ինչպես և Բասենի ու Ավնիկի վրա. որոշ ժամանակ նրանց էր ենթարկվում նաև Մանազկերտի շրջանը:

1390 թվականին Բաղեշի ամիր է հիշվում Ամիր-Շարաֆը (տե՛ս Ավագ քսակալարի վկայաբանութիւնը, «Հայոց նոր վկաները», գիտ. հրտ., էջ 158): Նրան հաջորդում է Շամս-ադ-դինը, որը Կարա-Յուսուֆից, որպես սոյուրդալ, ստանում է արդեն իր ընտանիքին պատկանող երկրամասը: Սքանդարի իշխանութեան սկզբի խառը տարիներին Շամս-ադ-դինը գործակցում է Շահուդին և ձգտում անկախանալ Կարա-Կոյունլուներից: Գրիգոր Խլաթեցին նրան «շար սատանի արբանեակ» և «նեռին կարապետ» կոչելով, հայտնում է.

«Որ նա արար հպարտութիւն

Չհնազանդեցաւ Ասքանդարին»

(ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 284):

1424 թվականին Սքանդարին հաջողվում է մյուս քուրդ ամիրների հետ մեկտեղ մահապատժի ենթարկել նաև Շամս-ադ-դինին, սակայն Բաղեշի ամիրութիւնը շարունակում է գոյութիւն ունենալ և նշանակալից դեր կատարել Հայաստանի քաղաքական կյանքում նաև ԺԵ. դարի հետագա տասնամյակներում:

Շարաֆ-բեկի «Քրդերի պատմութեան» մեջ Ռոժակ ցեղի ամիրների պատմութիւնը շարադրված է գերազանցապես ավանդութիւնների հիման վրա, ուստի տարօրինակ չէ այն հանգամանքը, որ նրա հաղորդած տվյալները հաճախ հերքվում կամ ճշտվում են ժամանակակից հայ հիշատակադիրների գրանցած ստույգ ու վստահելի տվյալներով:

Այսպես, նշանավոր ամիր Շամս-ադ-դինից հետո, ըստ Շարաֆ-բեկի, Բաղեշի ամիրությունն անցնում է նրա կամազուրկ ու պետական գործչի հատկություններ չունեցող որդուն՝ Ամիր-Շարաֆին։ Սրա կին Շահում-խանումը ամուսնու կենդանության օրոք կենակցում է Միր-Սեյիդ Ահմադ Նասր-ադ-դինի հետ։ Իշխանությունը փաստորեն գրավվում է վերջինիս կողմից։ Ամիրությունը պառակտվում է մի շարք մասերի։ Այս անկայուն ու խառն դրությունը շարունակվում է այնքան ժամանակ, մինչև Ամիր-Շարաֆի որդին, հասակ առնելով, գրավում է իշխանությունը։ Սրան հաջորդում է որդին՝ Իբրահիմը, իսկ վերջինիս՝ ամիր Հաշի-Ահմադը (1443 թ. Բաղեշում սա կառուցում է մզկիթ ու քարվանսարա, մեռնում է 1465 թվականին)։ Հաշի-Ահմադի որդի Իբրահիմից հետո Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանը Բաղեշի ամիրությունը խլում է Ռոժակի ցեղից։ Այս դինաստիան կրկին հաստատվում է իր տիրույթներում 1494—95 թվականին, Շահ-Մահմադի ջանքերով (տե՛ս Charafnameh ou histoire des Kurdes par Scheref, prinse de Bidlis, publiée par V. Veliaminof-Zernof, tome I, premier partie, Պետերբուրգ, 1860, պրակ. բնագիր, էջ 377—387)։

Բաղեշի ամիրների այս ժամանակաբանությունը, հատկապես ԺՆ. դարի 40—60-ական թթ. նկատմամբ, խիստ վերանայման կարիք է զգում։

Ըստ հիշատակարանների 1445 թվականին Բաղեշի ամիր էր խելագաֆ Շեյխ-Մահմուդը։ Ամիրության մեծամեծները հեռացրին նրան և ամիր հռչակեցին նրա եղբորորդի Շամս-ադ-դինին։ Այս վերջինս հիշատակվում է 1446—1455 թթ. Բաղեշում և Արճեշում շարադրված հիշատակարաններում որպես Ջհանշահին ենթակա պարոն ամիր» կամ Քրդաց ամիր»։

1459 թվականից մեր հիշատակագիրները Բաղեշի ամիր են համարում արդեն Ամիր-Շարաֆին, որը, ինչպես առիթ ունեցանք նշելու, Ջհանշահի արևելյան արշավանքների տարիներին ապստամբել էր Կարա-Կոյունլուների դեմ և ամրանալով իր իշխանության բերդերում, դիմադրություն էր ցույց տալիս Ջհանշահի կողմից ուղարկված տասներկու հազարանոց պատժիչ զորախմբերին։ Սրանք, ասպատակելով ու կողոպտելով ամիրության անպաշտպան թողնված գյուղերը, պաշարել էին խաթի բերդը և զենոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղեշ և ի Մուշ, Խուս և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցա»։

Պատերազմական գործողությունները Կարա-Կոյունլուների ու Բաղեշի ամիրության զինական ուժերի միջև դադարում են այն ժամանակ, երբ Ջալալիա կաթողիկոսի միջնորդությամբ Ամիր-Շարաֆը համաձայնում է Տհարկն կայսերական» վճարել Ջհանշահին ու ենթարկվել Կարա-Կոյունլուներին (տե՛ս, հշտկ. № 221, էջ 174—175)։

Այսպիսով, պարզվում է, որ Ջհանշահի արշավանքը Բաղեշի ամիրության դեմ ձեռնարկված էր կենտրոնական իշխանությանը ենթարկվել չկամեցող ամիրին հնազանդեցնելու համար։ Կարա-Կոյունլուները իրենց բավարարված զգացին այն բանից հետո, երբ Ամիր-Շարաֆը համաձայնվեց վճարել Տհարկն սերական հարկը։ Իր իշխանության տակ գտնվող ռայաթների նկատմամբ Ամիր-Շարաֆն այնպիսի ինքնիշխան տեր ու տնօրեն էր համարվում, որ այս դեպքից մի-երկու տարի հետո Բաղիշցի Հակոբ գրիչը իր ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ աշխատանքը կատարել է Տի ղանուսեան Ամիր-Շարաֆին», ավելորդ համարելով նշել նույնիսկ Ջհանշահ փադիշահի՝ Ամիր-Շարաֆի սյուզերենի անունը։

Բաղեշի ամիրության մեջ մտնող շրջանները կառավարվում էին հատուկ

հաքիմների — «գավառապետների» կողմից, որոնք սովորաբար լինում էին քրդական այն ցեղերի առաջնորդները, որոնց էլը բնակություն էր հաստատել տվյալ շրջանում: Ամիր-Շարաֆի ժամանակ, օրինակ, Տարոնում հաստատված էր քրդական Դմլի (Դումբուլի) ցեղը. նրանք «տեղի առեալ բնակէին ի նոյն դաւան Տարօնոյ, առ ստորոտաւ լեռինն այնմիկ Տօրոսի, ի մերձակայ (Իննակնեան վանից) դեօղսն»: Հավանորեն հենց այդ Դմլիների ցեղապետն էր Հովհաննես եպիսկոպոսի վկայաբանության մեջ Տարոնի դավառապետ կոչված հալիլը: Սրա կարգադրությամբ, 1463 թվականին, վերոհիշյալ Հովհաննես եպիսկոպոսը, ամբաստանված լինելով ինչ-որ մղկիթի քարերով եկեղեցի կառուցելու հանցանքի մեջ՝ ձերբակալվում է և ուղարկվում Բաղեշ՝ Ամիր-Շարաֆի կողմից դատվելու համար. «Եւ կապեալ զնա յուղարկեաց ի Բաղէշ քաղաք՝ առ ամիրապետն Շարաֆ», — գրված է վկայաբանության մեջ (տե՛ս «Հայոց նոր վկաները», դիտ. հրա., էջ 300): Այս փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ Տարոնի հաքիմ հալիլի, ինչպես և մյուս «գավառապետների» դատական իրավասությունները սահմանափակ էին:

Բաղեշի ամիրությունը, անշուշտ, հարավային Հայաստանի ամենահզոր քրդական իշխանությունն էր, բայց ոչ միակը:

Վանա լճի հարավային շրջանները գտնվում էին Խիզանի քրդական ամիրության տիրապետության տակ: 1417—1442 թվականների հիշատակարաններում, որպես Խիզանի ամիր բազմիցս հիշվում է Ամիր-Դայուլը, ըստ Շարաֆ-բեկի՝ Ամիր-Սուլեյմանի որդին: Դայուլի ինքնիշխանությունն ի նկատի ունենալով, կազմարար ներսես մահդասին, երբ 1431 թվականին շարադրած հիշատակարանում մեծարում էր նրան «թագաւոր» տիտղոսով, գրելով՝ «ի թագաւորութեան մերոյ Ամիր-Դայուտի, և ի դանութեան Սքանգարի» (ԺԾ. դարի հշտկ., էջ 412):

ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակի հիշատակարանների տվյալներով Խիզանի ամիրության վրա հաջորդաբար իշխել են՝ ամիրզա Ղասումը (հիշված 1455 թ., տե՛ս. հշտկ. № 80, էջ 59), Ամիր-Սուլեյմանը (հիշված 1456, 1459 թթ., տե՛ս հշտկ. № 104, էջ 76 և № 155, էջ 118), Ամիր-Մելեքը (հիշված 1468 թ., տե՛ս հշտկ. № 350, էջ 274) և Դավութ-բեկը (հիշված 1497 թ., տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 5402, էջ 338ա): Շարաֆ-բեկի տվյալներով այս Դավութը իշխել է 39 տարի (Scharaf-Nameh, էջ 212):

Վասպուրականի կյանքում նշանակալից դեր էին կատարում նաև Ոստանի քուրդ ամիրները՝ Շամրոյան ցեղից: Մի շարք հիշատակարաններ հնարավորություն են տալիս պարզելու, որ եղել են տարիներ, երբ քրդական ամիրների այս ընտանիքի իշխանության տակ էին գտնվում Վանը, Ոստանը, Աղբակը, Քարպահը, այլ խոսքով «Ոստանայ երկիրս մինչ ի Բաղէշ» (տե՛ս, օրինակ, ԺԾ. դարի հշտկ., Ա., էջ 326, 375—376): Տիրելով Աղթամարի հարևան շրջաններին, նրանք հաճախ փորձ էին կատարում գրավելու ու կողոպտելու Վասպուրականի միակ հայկական այդ իշխանությունը: Քրդական այս դինաստիայի պատմության ու տիրակալների ճյուղագրության հետ կապված մի շարք հարցեր հնարավոր է լինում պարզաբանել հիշատակարանների միջոցով: Դինաստիայի հիմնադիր պետք է համարել, ըստ երևութի, Ամիր-Եղդինին, որը 1390 թվականին հիշվում է որպես Վանի տեր (տե՛ս Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Տիրայր վարդապետի արխիվ, թղթ. 119, General catalogue of the armenian Manuscripts in the Bodleian Library, էջ 106):

Այս Ամիր-Եղդինը 1392 թվականին իր եղբորից գրավում է Ոստանը (ԺԴ.

դարի հշակ., էջ 597). հիշատակված է քրիստոնյաների նկատմամբ չարանենգ ղրրք. դրաված ծագումով թուրքմեն իր Փաշա-խաթուն կնոջ հետ միասին 1398—1419 թթ. շարադրված հայկական մի քանի վկայաբանությունների մեջ:

Ամիր-Եզդինին հաջորդեց որդին՝ Մելիք-Մահմադը, որ դեռևս 1412 թվականին հիշատակված է հոր հետ միասին որպես Ռշտունիքի կողմնապետ (տե՛ս ժԾ. դարի հշակ., Ա, էջ 220 «Ի կողմնապետութեան մերոյ աշխարհիս Ամիր-Եզդինին և տրգոյն իւրոյ Մելիք-Մահմադին»):

1432 թվականին Մելիք-Մահմադը թոնավորվեց Սքանգարի կողմից և նրան, ըստ երևույթին, հաջորդեց եղբայրը՝ Ոստանի տեր Սուլթան-Ահմադը: Սա ևս, Բաղեշի ամիր Շամս-ադ-դինի հետ միասին խաբանոք հրավիրվեց Սքանգարի մոտ, բանտարկվեց Երնջակի բերդում, ապա սպանվեց, հավանաբար 1424 թվականին: Ամենայն հավանականությամբ ամիր Եզդինի և Փաշա-խաթունի որդիների եղբունական այս վախճանն ի նկատի ունեն Գոհար-Մելիքի վկայաբանության ընդօրինակողներից մեկը, երբ վարքի վերջում ավելացնում էր այսպիսի տողեր. «Իսկ անիծեալ խաթուն Փաշայ, յետոյ բերանն ցեցոտեալ սատակեցաւ և Գ. որդիք նորա ի սուր սուպերի մաշեցան ի ձեռաց թուրքաց (իմա Սքանգարի). և զամենայն ամրոց և զքաղաքս առին, որ և զոսկերս նոցա հրով այրեցին...» («Հայոց նոր վկաները», էջ 196):

Շարաֆ-բեկի տվյալներով Ոստանի ամիրությունը մի քանի տասնամյակ խլված է եղել Շամբոյան ցեղից և վերագրավվել է Ասադ-բեդ-դին Ոսկերագուկի կողմից (Scharaf-Nameh, էջ 92—95): Հավաստել կամ մերժել այս տվյալը չենք կարող. հիշատակարաններից գիտենք սակայն, որ Ամիր-Եզդինի թոռներից Փիր-բեկը ժԾ. դարի 30-ական թվականներին շարունակում էր իշխել Ուշտունիքի կողմերում: 1431 կամ 1433 թվականին նրան հաջողվեց նույնիսկ գրավել ու կողոպտել Աղթամար կղզին: Հայտնի է նաև, որ 1462 թվականին Ոստանը գտնվում էր դարձյալ քրդերի ձեռքին, նրանց իշխանն «էր ազգաւ քուրդ՝ ժանտ և անագորոյն, ամենևին թշնամի քրիստոնէից» (հշակ. № 221, էջ 176): Խոսքը այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, Ամիր Եզդինիների մասին է, որ մերձավորապես նույն տարիներին գերել էր Ոստանի եկեղեցիների սրբությունները, իսկ 1469 թ. (կամ քիչ առաջ) կողոպտել էր Ռշտունիքի հայերին (հշակ. № 365, էջ 282):

Ըստ Շարաֆ-բեկի, Ասադ-բեդ-դինին հաջորդել է որդին՝ Եզդինիները: Եթե սա 1460-ական թթ. հիշված Եզդինիները չէ ապա՝ երրորդն է այդ անունը կրող Ոստանի քուրդ ամիրներից: Այս Եզդինիները 1490 թվականին, երեք հազար հոգուց բազկացած զորախմբով, որպես Սուֆի-խալիլի դաշնակից, մասնակցում էր նրա և Սուլեյման Բիժան-օղլու պայքարին: Եզդինիները իր ուժերով պետք է դարանամուտ լինեին ու հարձակվեին Բիժան-օղլու վրա թիկունքից, սակայն Ադ-կոյունլուների փորձված զորավարը ծուղակի մեջ չընկավ. մինչև Սուֆի-խալիլի հետ ճակատամարտի բռնվելը նա չարդեց Ոստանի ամիրին:

Եզդինիներին հաջորդել է Զահիդ-բեկը: Սա, ինչպես տեսանք, 1498 թվականի նոյեմբերին գրավեց ու կողոպտեց Աղթամար կղզին, և «բազում աւերսարար, և անչափ մալ ու մանդրուն՝ հայի և տաճկի, աւտարի և բնականի թալանեաց և տարաւ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6324, էջ 303ա): Մի շարք գրիչներ արձանագրում են, որ Զահիդ-բեկի ժամանակ ռազմա Մարաց դարձեալ «զօրացան»: Ըստ Շարաֆ-բեկի Զահիդ-բեկը հպատակվել է Շահ-Իսմայիլին՝ ու իշխել Ոստանում 60 տարի (Scharaf-Nameh, էջ 95):

Բացի Բաղեշի, Խիզանի ու Ոստանի քրդական խոշոր ամիրություններից Հայաստանում գոյություն ունեին նաև տերիտորիայով փոքր և նվազ քաղաքական կշիռ ունեցող քրդական այլ ամիրություններ՝ Հազոյում, Սասունում, Ջերմուկում, Սպարկերտում, Բալույում, Մթնկերտում և այլ վայրերում:

Պատմական Հայաստանի մյուս շրջաններում իշխում էին թուրքմենական ազդեցիկ ցեղերի ավագանիները, բարձրաստիճան զինվորականները և կառավարող դինաստիայի ամիրզադաները: Սրանք փաղիշահների կողմից ստանում էին բարեբեր հողային տիրույթներ (օլքաներ), իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով այդ տիրույթների (որոնք հաճախ ընդարձակ երկրամասեր էին լինում) վարչական ու զինվորական կառավարչությունը: Հայ հիշատակագիրները նրանց «կողմնապետ» կոչումն են տալիս:

Օլքանների ամիրները ձգտում էին իրենց տիրույթները դարձնել ժառանգական, սակայն այդ միշտ չէր նրանց հաջողվում: Հանցապարտ լինելով պետության առաջ՝ նրանք ղրկվում էին իշխանությունից: Ամիրները հաճախ պաշտոնազուրկ էին արվում նաև փաղիշահների ու կառավարող դինաստիաների փոփոխության հետևանքով:

Հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս հետևելու Վանի «կողմնապետության» ամիրների հաջորդականությանը ԺԵ. դարի 30-ական թվականներից մինչև դարի վերջերը:

Քրդական ամիրությունների դեմ Սքանզարի ձեռնարկած համառ պայքարից հետո Վանի օլքան հանձնվեց ոման Ղլիճ-Ասլանի, որը, ամենայն հավանականությամբ, Կարա-Կոյունլու քուվորական ցեղերի միության բաղկացուցիչ ցեղերից մեկի ավագներից էր:

Չարշի Մուրադի վկայաբանության մեջ, որ շարադրել է 1484 թվականից հետո Գրիգոր Չորթան Արճիշեցին, տեղեկություն կա այն մասին, որ 1439 թվականին Վանի իշխանն էր Ղլիճ-Ասլանը. կառավարչության գործերին մասնակցում էր նաև նրա Սեիդ-Ղասում որդին:

Ղլիճ-Ասլանը հիշատակվում է, որպես Վանի ու Ոստանի կողմնապետ նաև 1444 ու 1445 թվականներին: Թումա Մինասենց նշանավոր գրիչը 1445 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում Ջհանշահից հետո հիշատակում է Ղլիճ-Ասլանին, անվանելով նրան «կողմնապետ մերոյ աշխարհիս, որ տիրէ Վանայ և Ոստանայ» (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 579, հմմ. նաև էջ 566):

Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների բախումների ժամանակ Ղլիճ-Ասլանը կասկածվելով, թերևս ոչ առանց հիմքի, անհավատարմության մեջ Ջհանշահի կողմից բանտարկվել է: 1458 թվականին, փախչելով բանտից հարել է Հասան-Ալուն և մասնակցել Ջհանշահի դեմ բարձրացրած նրա ապստամբությանը, Վանը վերագրավելու ուղղությամբ ապարդյուն փորձեր կատարելով: 1459 թվականին Ոստանում գրված մի հիշատակարանում տվյալ կա այն մասին, որ Հասան-Ալին «առաքեաց զՂլիճ-Ասլանն ի վերայ Վանայ բերդին, զի առցէ զնա, և ոչ կարաց» (հշտկ. № 154, էջ 117):

Վանի բերդն այդ ժամանակ արդեն գտնվում էր Ջհանշահի կաթնեղբայր Մահմուդ-բեկի ձեռքին, որը 1462 թվականի նշանավոր հիշատակարանում կոչվում է «գոռոզն Մահմուտ բէկ», որը նստէր յամուրն Շամիրամայ՝ ի բերդն Վանայ» (հշտկ. № 221, էջ 175—176):

Հիշատակարաններում գրանցված որոշ տվյալներից, ինչպես նաև Մուրատ Վանեցու վկայաբանությունից (սպանվել է 1485 թ.) հայտնի է դառնում, որ

Աղ-Կոյունլուների հաղթանակից հետո Վանի «կողմնապետությունը» հանձնվել է Ուղուն-Հասանի նշանավոր զորավար Սուլեյման-բեկ Բիթան օղլուն, որը էջ աթաբակ և հայրագլուխ Նաղուպ փաթշահին» (աչալոց նոր վկաները», էջ 320)։ 1487 թվականին Վանից ոչ հեռու գտնվող Սղգա վանքում շարադրված հիշատակարանի մեջ Սուլեյման-բեկը հիշված է որպես տեղի պարոն (Մատենադարան, ձեռ. № 955, էջ 246ա), իսկ մի այլ հիշատակարանում տվյալ կա այն մասին, որ ռեայսմ ամի (այսինքն՝ 1487 թ.) գնաց Սուլեյման պարոն ի վերայ Սոկաց, և Մոկաց պարոն փախեալ, և էառ զերկիրն ամենայն և հնազանդեցոյց» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 347)։

Այսպիսով, Վանի օլթայի օրինակով պարզվում է, որ Կարա-Կոյունլուների և Աղ-Կոյունլուների տիրապետության տասնամյակներում, հակառակ այն բանի, որ քոչվոր ցեղերի ավազաններն ու զորահրամանատարները ձգտել են ամուր կերպով հաստատվել իրենց հանձնված օլթաներում, այդ շրջանները դարձնելով ժառանգական տիրույթ, սակայն այդ ուղղությամբ նրանց ջանքերը ցանկալի արդյունք չեն տվել։

Հիշատակարանների հաղորդած կցկտուր տվյալները հնարավորություն են տալիս փոքրիշատե հետեւելու նաև Այրարատյան նահանգի վրա իշխող ամիրների հաջորդականությանը ԺՆ. դարի սկզբից մինչև Աղ-Կոյունլուների դինաստիայի հաստատումը։

ԺՆ. դարի առաջին քառորդում Ձազավանքում, Օշականում, Բագարանում և Կարսում շարադրված մի քանի հիշատակարաններից պարզվում է, որ պատմական Հայաստանի Այրարատյան նահանգի մեծ մասն այդ ժամանակ գտնվում էր Սաաթլու քոչվորական ցեղի ավազանների ձեռքում։ Նրանք իշխանություն էին հաստատել այդ շրջաններում, ամենայն հավանականությամբ, Ամիր-Սաաթի ժամանակ, որը վախճանված պետք է լինի 1411 թվականից առաջ։ 1411, 1412 և 1414 թվականներին, Բագարանում, Կարսում և Օշականում աշխատող գրիչները, որպես պարոն հիշատակում են Ամիր-Սաաթի որդի Փիր-Հուսեյնի անունը, իսկ 1425 թվականին, Ձազավանքում շարադրված մի հիշատակարան տալիս է Ամիր-Սաաթի թոռներ Փիր-Ղաիպի և Ավդուլի անունները (տե՛ս ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 124, 134, 162, 335)։ Ըստ երևույթին Ամիր-Սաաթի այս թոռներով էլ ավարտվում է քոչվորական այդ ընտանիքի տիրապետությունը Այրարատում։ ԺՆ. դարի 30-ական թվականներին Սքանգարի կողմից Այրարատյան նահանգի կառավարիչ է նշանակվում Սյունյաց իշխան Բեշկեն Օրբելյանի մեծամեծ պաշտոնների ու տիտղոսների արժանացած Ամիր-Ռուստամ որդին (այս մասին տե՛ս Հ. Փափաղյան, «Մի էջ Արեւելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից» հոդվածը, տպ. Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի», 1955, № 8-ում, 86—88)։

Սքանգարի եղբունական վախճանից հետո պաշտոնանկ եղած Ռուստամը ապաստան էր գտել Լոռի գաղթած իր հոր մոտ (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 468)։

1441 թվականին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի էջմիածին տեղափոխվելու և նոր կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ Այրարատյան նահանգի կուսակալ է հիշվում ոմն Յաղուբ-բեկ, որի նստավայրն էր Երևանը։

1462 թվականին Այրարատյան նահանգի «վերին կողմերը» ենթարկվում էին արդեն Ջհանշահի Հասան-Ալի որդուն։

Բերված փաստերից կարելի է հետեւնել, որ տարբերվելով հարավային

Հայաստանում գոյութիւն ունեցող քրդական կիսանկախ ամիրութիւններէն, որոնք ժառանգաբար կառավարվում էին տեղական քուրդ ամիրների դինաստիաներով, Հայաստանի մյուս մասերում թուրքմենական քուրդ ավագանիներից և ոչ մեկը չկարողացավ կայուն տիրապետութիւն հաստատել: Կենտրոնական իշխանութիւն կողմից որպէս առանձին երկրամասերի կառավարիչներ ուղարկվող «կողմնապետները», ինչպէս նաև օլթաներ ստացող քուրդ ավագանիները, հակառակ իրենց ձգտման, չկարողացան ժառանգական տները դառնալ իրենց հանձնված շրջանների: Ամեն մի նոր գահակալ իր համար ամուր հենարան ստեղծելու նպատակով պետութիւն եկամտաբեր շրջաններից (որոնց մեջ, անտարակույս, մտնում էին նաև կենտրոնական Հայաստանի շրջանները) հետ էր կանչում նախորդների կողմից կարգված կառավարիչներից շատերին և նրանց փոխարեն այդ նույն շրջանները հանձնում իր դահին հավատարիմ քուրդ ավագանիներին ու զինվորական բարձրաստիճան հրամանատարներին:

Հայաստանի քրդական ամիրութիւններն ու «կողմնապետութիւնները» իրենց ներքին կյանքում անկախ էին: Ամիրները օժտված էին ոչ միայն հարկային այլև վարչական ու դատական իմունիտետի իրավունքներով: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր արքունիքը, որը կենտրոնական արքունիքի մանրանկար պատճենն էր: Կենտրոնական պետութիւն գործակալութիւնների պաշտոնյաները մուտք չուներին ինքնավար այդ շրջաններում: Ամիրներն ինքնուրույն կերպով դատում էին պատժապարտ հանցագործներին, նույնիսկ մահվան վճիռ տրձակում և կամ դատը հանձնում շարժի դատարանին, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականները՝ դագու գլխավորութեամբ*:

Կալվածքների վաճառքը, օտարումը, նվիրաբերութիւնը և նման կարգի այլ տնտեսական գործարքներ հաստատվում էին ամիրների կողմից՝ «ամիրաց մըլքաթըղթովն» և «նըշանովն» (ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 565): Կնքված որևէ համաձայնագրի խախտողները պարտավորվում էին տուգանք վճարել տեղի ամիրին և այլն**:

Ամիրութիւնների ներքին կյանքում մեծ դեր էին կատարում տվյալ շրջանում հաստատված քուրդական ցեղերի ավագանիները: 1445 թվականին, օրինակ, Բաղեշի ամիրութիւնի «մեծամեծները», առանց կենտրոնական իշխանութիւնի միջամտութիւն, պետական գործերից հեռացրին խելագարված ամիր Շեյխ-Մահմուդին, նրա փոխարեն ամիր կարգելով եղբորորդուն՝ Շամս-եդ-դինին (ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 585):

Հայաստանի ամիրութիւնների ու «կողմնապետութիւնների» բնակչութիւնի մեջ հայ էթնիկական տարրը գերակշռում էր:

Վարչական ու հարկային տեղական ատյաններում հայ խոշոր առևտրականներն ու վաշխառուները, իսկ երբեմն նաև հոգևորականութիւնը ներկայա-

* Տե՛ս Բաղեշում, 1390 թ. նահատակված Ավագ քսակարի վկայաբանութիւնը (Հայոց նոր վկաները, էջ 158) և «Պատմութիւն կնոջ միոյ, որում անուն էր Շնոհվոր»։ Նահատակվել է Բարեդղում, 1494 թ. (ձեռ. № 7368, էջ 421ր) ինչպէս նաև Ոստանում, 1398 թ. նահատակված Թամար կամ Գոհար-Մելիքի վկայաբանութիւնը (Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Տիրայր վարդապետի արխիվ. թղթ. 119, էջ 106):

** Մանթիշանից գանձված գումարների, հանձնում է Արծկեի Սրանչեւագործ վանքին 1600 թանկայի արժողութեամբ իր հալալ ապրանքը: Այդ առթիվ դրված համաձայնագիրն ավարտվում է հետևյալ խոսքերով. «Ով ի յայս դավլէս ի դուրս ելանէ Թ. (1000) թանգայ տուգանք տայ ամիրին» (հշտկ. № 201, էջ 160):

ցուցիչները գրավում էին եկամտաբեր պաշտոններու Այսպես, օրինակ, Թովմա Մեծոփեցու հաղորդած տվյալի համաձայն Արծկեում «առաջնորդ քաղաքի», այսինքն ձեռնավոր է եղել ոմն Ստեփանոս քահանա (Թ. Մեծոփեցի, էջ 47 և 113)։ Ձեռնավորության պաշտոնում քահանա հորը հաղորդել է Հովհաննես որդին, որը իր դիրքն ամրապնդելու և մահմեդական բռնակալների վստահությունը շահելու դիտավորությամբ հավաքել է Քաջբերունյաց գավառի բոլոր ընչադուրկ ու անտուն տառապյալներին, որոնք ըստ պատմիչի «դրամի միջոց տէր ոչ են» և բռնի քշելով նրանց Արճեշ ու հանձնելով պետական պաշտոնյաներին, պահանջել է յուրաքանչյուրից 540 թանկա գլխահարկ (Թ. Մեծոփեցի, էջ 117)։

1481 թվականի հիշատակարաններից մեկում ուշագրավ վկայություն է պահպանվել Վասպուրականի շրջաններից մեկում իշխող ոմն էման-բեկի արքունիքում «հաղինաղարի» (գանձապետ) պաշտոն գրաված տեր Կարապետ անունով մեկի մասին. «Յիշխանութեան աշխարհիս մեծ և հոգիստ պարոնին էման-բեկին, որ տէր Կարապետս հազինադար է» (Նոր-Ջուղա, ձեռ. № 544)։ Գանձապետության պաշտոնը թույլ էր տալիս վաշխառու այս հոգևորականին իր միջոցներով կառուցելու սուրբ Գեորգ վանքի գմբեթը։

Նույն թվականի մի այլ հիշատակարանում ինքն իր մասին տվյալներ է հաղորդում Ոստանի տերերի արքունիքում Լալայի (գաստիարակ) պաշտոն ունեցող Միրանշահը։ Սա, Աղթամարի տանուտերերի ու Ոստանի հայ թամղալիների կամավորությամբ մեկնել է փաղիշահի դուռը և մեծ գումարներ ծախսելով ձեռք է բերել հարկային որոշ արտոնություններ և Աղթամարի ու այլ վայրերի եկեղեցիներին պատկանող ձիթհաններից գանձվող հարկը՝ նվիրել է այդ սրբավայրերին, որպես ձիթագին։

Նա դրում է. «Ես՝ Լալա-Միրանշահ, աստուծոյ կարողութեամբն ու սուրբ խաչիս քնացի ի փաթշահի դուռն, և յիսնէ շատ խարճ արարի և ղթամղէն, որ ստանն էր ի յետ կտրեցի և տեղացս էրի, Աղթամարայ տանուտերացս մեծի և փոքու և Ոստանայ թամղալոց կամաւորութեամբն, և ի յԱղթամարայ մալն դրի. և ձիթհացներու հարճն սուրբ խաչին և այլ եկեղեցեացն ձիթագին տուլին» քաղաքի փոխան և ռիֆ արարինք սուրբ խաչին» (Մատենադարան, ձեռ. № 5333, էջ 334ա)։

Հիշատակարաններում և ձեռագիր կալվածագրերի ու նվիրաբերական արձանագրությունների մեջ հիշատակված են բազմաթիվ հայ խոջաներ, որոնք, եթե դատելու լինենք տարբեր վանքերի նրանց կողմից նվիրաբերված մեծագին պարգևներով՝ հսկայական գումարներ էին կուտակել առևտրի, վաշխառության ու հարկերի կապալառության ճանապարհով։

Այդ կարգի խոջաններից էր, անշուշտ, պարոն Սեթի որդի խոջա Հովսեփը, որը 1479 թվականին Մուշում ձեռք բերած ձեռագրի հիշատակարանում Պողոս գրչի կողմից մեծարվում է այսպիսի խոսքերով, «Հավատարիմ և ողորմած աղքատաց և տնանկաց, ամենագովելի և մեծաշուքն և իշխան Տարունտոյ գուառիս խոճայ Յովսէփ» (հշտկ. № 556, էջ 438)։ Դրվատական այս խոսքերի միջոցով միայն հնարավորություն չունենք պարզելու, թե ինչ նկատի ունեն գրիչը խոջա Հովսեփին Տարունի իշխան կոչելու համար։ Այնուամենայնիվ, հիշելով նաև նրա հորը հատկացված «պարոն» տիտղոսը, կարելի է շտարակուսել, որ այդ խոջան միաժամանակ տեր էր նաև կալվածքների։

Նատ հիշատակադիրներ հետաքրքրական փաստեր են հաղորդում հատ-

կապես Վանի «ազատագրունդ» խոջանների մասին: Սրանք էին, որ 1461 թվականի դեկտեմբերին «ձիօք և ձիաւորօք սպառազինեալ», մեծ շուքով Վանից Ոստան ուղեկցեցին Գրիգոր Լուսավորչի աշը հափշտակած Զաքարիա կաթողիկոսին, որն էշմիածնից գաղտագողի փախուստ տալով՝ մեկնում էր Աղթամար:

Վանի այս խոջաններից ու թամզաշիններից շատերը հանվանն հիշատակվում են 1476 թվականին Ազարիա գրչի շարադրած հիշատակարանում: Դրանցից էին թամզաշիններ էդգարը, Շաղավաթը, Մուսեխը և Սմբատը, որոնք Վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին ազատեցին ձկան և ընկույզի թամզայից: Հիշատակարանի շարունակության մեջ Ազարիա գրիչը թվարկում է նաև Մելիք Բախտիարի, ռես Փերիջանի և ռես Սարխողի հետ միասին՝ տասը անվանի խոջանների անուններ, որոնք վերացրել են Վանի եկեղեցիներից գանձվող «ոխֆերու շարէքն» և այլն (հշտկ. № 506, էջ 404—405):

Այս կարգի փաստերը, որոնց թիվը կարելի է բազմապատկել, վկայում են այն մասին, որ հարավային Հայաստանի քրդական ամիրություններում և կենտրոնական իշխանության կողմից նշանակված «կողմնապետների» իրավասության ներքո գտնվող հայկական շրջաններում, քուրդ և թուրքմեն ցեղապետների և ավագանիների հետ միասին հայ աշխատավոր գյուղացիությանը շահագործում էին նաև հայ մեծատուն խոջանները, թամզաշինները և ձեռնավորները:

Խիստ աննշան էր երկրի քաղաքական կյանքում հայ մեծամեծների կատարած դերը, սակայն տնտեսության բնագավառում նրանք գործունեության լայն ասպարեզ ունեին. և աշխատավոր ժողովրդից դաժանորեն քամվող հարկերը հոսում էին ոչ միայն դեպի ամիրների գանձատները, այլ զգալի չափով նաև՝ դեպի հայ խոջանների դրամաքսակները:

Սակայն սխալ կլիներ կարծել, թե հայ ժողովրդի իշխող վերնախավը ամենուրեք դիմահեղձվել ու ընդունել էր խոջայի և վաշխառուի կերպարանք: Ընդհակառակը, հիշատակարաններն ընձեռում են նյութեր, որոնք այս կամ այն չափով հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու Հայաստանի այլևայլ մասերում իրենց գոյությունը դեռևս պահպանած ֆեոդալական տների, նրանց կալվածքների՝ և երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքում կատարած նրանց դերի հետ: Ֆեոդալական այդ տիրույթները, միմյանցից բաժան-բաժան, տիրող թուրքմեն ու քուրդ ամիրներին ենթակա շրջանների հարևանությամբ կամ գերիշխանության տակ լինելով, զինական ու քաղաքական տեսակետից մեծ կշիռ չունեին անշուշտ: Սակայն լինելով հայ ժողովրդի անկախ գոյության վերջին հիշատակները, նրանք սնում էին ազատագրական պայքարի գաղափարներ ու որոշակի դեր էին կատարում ժողովրդի կուլտուրական տրագիցիաների պահպանման ու զարգացման գործում:

Բ

Քննության ենթակա ժամանակաշրջանում Հայաստանում պահպանված ֆեոդալական տիրույթների ու կալվածքների մեծագույն մասը պատվարել էր իրեն վանական կալվածատիրության ցուցանակներով:

Հասկանալու համար հայ ֆեոդալական դասի ուղադրավ այս կերպարանափոխության տնտեսական ու քաղաքական դրդապատճառները, անհրաժեշտ է մի երկու խոսքով բացահայտել հայ եկեղեցու նկատմամբ մահմեդական իշխողների վարած քաղաքականությունը:

Իր դարավոր գոյության ընթացքում հայ եկեղեցին, արտահայտելով իշխող դասակարգի շահերը և ձգտելով հեռու պահել ժողովրդական մասսաներին

սոցիալական պայքարից՝ շոշափելի ծառայություններ էր մատուցել երկրի ոչ միայն հայ, այլև օտար տերերին, և ի տրիտուր իր ծառայությունների տիրողների կողմից միշտ էլ, այս կամ այն չափով, հովանավորվել ու ստացել էր որոշ արտոնություններ: Աստիճանաբար, հայ ֆեոդալական տների բռնի վերացմանն ու մասնատմանը զուգընթաց, եկեղեցին իր վրա վերցրել էր նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինման ֆունկցիաներ, մի հանգամանք, որի հետ չէին կարող հաշվի չնստել երկրի մեկը մյուսին հաշորդող զավթիչները:

Ուշագրավ է, որ այս կամ այն դինաստիայի կամ առանձին տիրակալի համար ստեղծված ծանր քաղաքական կացության ժամանակ, նրանք, հայ ժողովրդական մասսաների համակրանքը շահելու կամ օգնությունն ապահովելու մտադրությամբ, անհրաժեշտ էին համարում սիրաշահել հայ հոգևորականության ազդեցիկ շերտերին, եկեղեցու արտոնություններն ընդարձակելու, նվերներ բաշխելու, երբեմն նույնիսկ եկեղեցիներ կառուցելու ճանապարհով:

Հայտնի է, օրինակ, որ Ջհանշահի որդի Հասան-Ալին, իր հոր պարտությունից ու սպանությունից հետո, երբ նախապատրաստվում էր հակահարված տալու Աղ-Կոյունլուներին.

«Եկեղեցի շինեաց զՄակուայն,

«Որոյ անուն սուրբ Վարդան,

Եւ նա շեղե իւրն օգնական

Կամօք վերինըն հայրական»

(հշտ. № 424, էջ 334):

Ուլուն-Հասանը ևս, 1472 թվականին, երբ ճանապարհ էր ընկել օսմանցիների դեմ պատերազմելու, պատշաճ գտավ նվերներ բաշխել Գլակա հեղինակավոր վանքին:

Այս մասնակի դեպքերին, անշուշտ, նշանակություն չէր տրվի, եթե չլիներ հայկական վանական հաստատությունների նկատմամբ մահմեդական իշխողների հովանավորիչ քաղաքականությունը բացահայտող բազմաթիվ անտարակուսելի փաստեր:

Վերջերս, աշխատությամբ հմուտ իրանագետ Հ. Փափազյանի, Մատենադարանի կողմից հրատարակվեց ԺԵ.—ԺԶ. դարերից պահպանված պարսկերեն հրովարտակաների արժեքավոր ժողովածուն, որը Հայաստանի ու հարևան երկրների սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմությունը լուսաբանող բազմապիսի ու ճոխ նյութեր է պարունակում (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականեր, պրակ յառջին (ԺԵ.—ԺԶ. դդ.), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1956):

Այդ հրովարտականերից հինգերորդը, տրված Ուլուն-Հասանի կողմից 1475 թվականին Դարաշամրի հայ կուսակրոն հոգևորականությանը, հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ էջմիածին ենթակա բոլոր կուսակրոնները ազատ են եղել խարաջ ու ջիզյա հարկերից: «Հին ժամանակներից ի վեր մինչև օրս,— գրված է այդ հրովարտականում,— երբեք այնպիսի օրենք չի եղել, որ Ուլքիլիսայի (էջմիածին) կրոնավորներից ու սևագլուխներից խարաջ և ջիզյա պահանջեն» (նշվ. աշխ., էջ 49): Նույնպիսի արտոնություններ են վայելել նաև Գանձասարի կաթողիկոսի հոգևոր իշխանության տակ եղող կրոնավորները: Ջհանշահի կին Բեգում-խանումի կողմից 1462 թվականին տրված հրովարտականում ուղղակի կարգադրված է նրանցից ճիզյայի և Բեյթ-ուլ-մալի պատրվակով ոչինչ չպահանջել, նրանց չորքոտանիներից ուլաղ չվերցնել,

չիջևանել նրանց պատկանող վայրերում և այլն։ Չպետք է կասկածել, որ նույն-պիսի արտոնյալ վիճակումն էին գտնվում նաև Աղթամարի կաթողիկոսությանը ենթակա վանական հաստատությունների կրոնավորները։

Պարսկերեն հրովարտականքը առաջնակարգ նյութեր են պարունակում նաև վանական հաստատություններին պատկանող կալվածքների նկատմամբ մահմեդական իշխողների հովանավորիչ դերը պարզելու տեսակետից։

Ջհանշահ փադիշահը անթվական մի հրովարտակով կարգադրում է պետական ամեն տեսակ հարկերից՝ մալից (հողային ռենտայի պետությանը տրվող մաս), իխրաշաթից (արտակարգ ծախսեր) և դիվանական ավարիդից (պետության նկատմամբ հարկային պարտավորություններ) ազատ համարել Տաթևի և Վաղարշի վանքերին պատկանող կալվածքները։ Հրովարտակում ասված է, որ այդ արտոնությունը տրված է նախկին զահակալների հրամանագրերի օրինակով։ Պետական բոլոր կարգի պաշտոնյաները, — ասված է հրովարտակում, — պետք է ենթարկվեն հրովարտակի ոգուն և Տաթևի վանահայր Շմավունի օջանքսերից, վարելահողերից ու բերքից մալ ու խարջ չպահանջեն, նրա մարդկանց մոռալլամ և ցուցակադրումից ազատ ճանաչեն» (նույն տեղում, էջ 44)։

Այսպիսի արտոնություններով, հարկավ, օգտվում էին հայկական բոլոր վանական հաստատությունները, ուստի պարզ են դառնում անտեսական այն շարժառիթները, որոնք դրդում էին հայ ֆեոդալական տների ժե. դարի սակավազոր ներկայացուցիչներին իրենց պատկանող կալվածքները նվիրաբերել իրենց իսկ իշխանության տակ գտնվող վանքերին, նախօրոք այդ վանքերի վանահայրության պաշտոնը դարձնելով իրենց ընտանիքի ժառանգական ստացվածք։

Հայ աշխարհիկ ու հոգևոր կալվածատիրությունը քննության ենթակա ժամանակաշրջանում այն աստիճանի ներաճված էր մեկը մյուսի հետ, որ հաճախ դժվար է լինում որոշել նրա դասային կերպարանքը։ Եվ ահա կյանքի է կոչվում սոցիալական մի նոր տերմին՝ «պարոն-տէր», որը հատկացվում է բոլոր այն հայ կալվածատեր-ֆեոդալներին, որոնք շարունակում են իրենց ձեռքում պահել իրենց հայրենական կալվածքները, լինելով միաժամանակ և «պարոն» (այսինքն՝ աշխարհիկ իշխան), և՛ «տէր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ)։

Պարոն-տեր էին կոչվում Աղթամարի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, Սյունյաց եպիսկոպոսները, Հավուց-թառի և բազմաթիվ այլ վանքերի առաջնորդներն ու թեմերի եպիսկոպոսները։

Սակայն ոչ ամեն դեպքում էր միևնույն անձնավորության ձեռքում կենտրոնանում որևէ ընտանիքի ժառանգական տիրույթի երկփեղկված իշխանությունը։ Կան դեպքեր, երբ որպես այս կամ այն տիրույթի կամ կալվածքի տեր հանդես են գալիս աշխարհիկ պարոններ, իրենց գործակից ունենալով տեղի հոգևոր իշխանության պետերին, որոնք գերազանցապես լինում էին կամ այդ պարոնի մերձավոր ազգականներից, կամ էլ նրա հլու կամակատարներից ընտրվածներ։

Վանական կալվածատիրության անվանական քղաքաղական պատվարված այս կարգի տնտեսություններն ի նկատի ունեն Մատթեոս Ջուղայեցին, երբ 1411 թվականին շարադրած իր «Քննութիւն գործոց առաքելոց» աշխատության մեջ գրում էր. «Թէ ոչ գոյ բարւոք իշխան վանիցն, զոր ինչ լինի ի վանսն՝ յիշխանքն անցանի, և վանքն տրտնջան» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 159ա)։

Հայ կալվածատիրութեան կերպարանափոխման այս ենթատեսակի մեջ կարելի է դասել Պոռչյան, Հասան-Ջալալյան և մի շարք այլ ֆեոդալական տների ժառանգական տիրութենները:

Եղել են նաև դեպքեր, երբ վանական հաստատութիւնների վրա իշխանութիւն են բանեցրել ուղղակի աշխարհական մարդիկ, առանց հոգևոր գործակիցների: Այսպիսի դեպքեր ի նկատի ունենալով Մատթեոս Զուլալեցին, երբ «Մի գողանար» բնաբանով քարոզի մեջ գրում էր. «Մածուկ գող կոչին նոքա, որք ոչ ունին աստիճան ինչ յեկեղեցոյ և են աշխարհական կամ միայնակեց և առնուն ի ձեռն առաջնորդութիւն եկեղեցոյ» (Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 133բ):

Եկեղեցու առաջնորդութիւնը հափշտակած այս կարգի աշխարհիկ մարդկանցից մեկի մասին հիշատակութիւն ենք գտնում 1455 թվականին Կողբում, Լուսավորչի և սուրբ Սուքիասանց եկեղեցիների հովանու ներքո ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում: Գրիչը հայտնում է, որ այդ եկեղեցիների «առաջնորդ էր Թաթար տանուտէր և եղբայր նորա Փասիլ» (հշտկ. № 69, էջ 54):

Հայաստանի ծայրագավառներում կարող էին լինել, անշուշտ, նաև այնպիսի կալվածատերեր, որոնք անհրաժեշտութիւն չէին զգում պատվարել իրենց տիրութենները վանական ցուցանակներով. սակայն այդ կարգի կալվածատերերի մասին մեր տվյալները խիստ անբավարար են: Ուստի, առանց վարանման կարելի է պնդել, որ հայ աշխարհիկ ու հոգևոր կալվածատիրութեան միաձուլման ու սերտաճման այս երևույթը, մերթ եկեղեցականի, մերթ աշխարհիկի գերակշիռ դիրքով, բնորոշ էր ողջ Հայաստանի համար:

Այս անհրաժեշտ լուսաբանումից հետո թուցիկ ակնարկով ծանոթանանք բոլոր այն հայ ֆեոդալական տիրութենների հետ, որոնք օտարերկրյա տիրակալների անդադար հարվածներից մասնատվելով՝ շարունակում էին դեռևս պահպանել իրենց կիսանկախ գոյութիւնը ԺՄ. դարի երկրորդ հիսնամյակում:

Հարավային Հայաստանում ամենախոշոր հայկական ֆեոդալական տիրութիւն Աղթամարն էր:

Աղթամարի ֆեոդալական իշխանութիւնը, զուգակցված հոգևոր իշխանութեան հետ, սկզբնավորվեց 1113 թվականին, երբ Խեղենիկ արքայունի սերնդից՝ Արղմսեհ Կյուրոպաղատի որդի Դավիթը հայտարարեց իրեն ինքնագլուխ կաթողիկոս: Մինչև ԺԳ. դարի 70-ական թվականները կաթողիկոսական աթոռը ժառանգում էին այս նույն ընտանիքին պատկանող եկեղեցականները: 1272 թվականից, սակայն, Աղթամարի կղզին ու կաթողիկոսութիւնը դարձավ Սեֆեդին արքայունի ընտանիքի ժառանգական ստացվածքը: Այս Սեֆեդինը ամուսնացել էր Դավիթ կաթողիկոսի եղբորորդի (°) Խեղենիկ արքայունի Մարիամ դստեր հետ, որպես օժիտ ստանալով Աղթամար կղզու կեսը: Հետագայում, կարիքի մեջ ընկած իր աներորդից նա գնեց նաև Աղթամարի մյուս կեսը և կաթողիկոսական աթոռին նստեցնելով իր Ստեփանոս որդուն՝ հիմք դրեց Աղթամարի աշխարհական ու եկեղեցական տիրակալութեան նոր դինաստիայի: Եվ Ստեփանոսից սկսած Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը անցնելով հորեղբորից եղբորորդուն, կամ մի այլ մերձավոր ազգականի, մինչև ԺԶ. դարի վերջերը, որպես ժառանգական տիրութիւն, մնում է այս ընտանիքի ձեռքում (տե՛ս Ն. Ակինյան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 42 և հտ.): Սրանք, թերևս ունենալով իրական հիմք, իրենց համարում էին

«Թագաւորազն» թի թոռանց և ի շառաւելէ արքային Գագկայ» (տե՛ս, օրինակ, հշտկ. № 221, էջ 172)։

Աղթամար կղզու վրա մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում կար 600 տուն զուտ հայ բնակիչ ունեցող մի փոքրիկ քաղաք, որ օտարազգիների կողմից Արմենիկ էր կոչվում։ Այդ քաղաքի ուշագրավ նկարագրութիւնը գտնում ենք անանուն Վենետիկցի վաճառականի ուղեգրութեան մեջ (1511—1520)։ «Կղզու վրա,— գրում է նա,— կա մի փոքրիկ քաղաք, երկու մղոն շրջագծով, քաղաքն ունի այնքան տարածութիւն որքան կղզին։ Այս քաղաքը կոչվում է Արմենիկ, շատ բազմամարդ է և միայն հայ քրիստոնյաներն են բնակվում այնտեղ, առանց ոչ մի մահմեդականի, ունի շատ եկեղեցիներ, բոլորը հայ քրիստոնյաների պաշտամունքի համար... Քաղաքի կամ կղզու դիմաց գտնվում է մի ծովածոց, հիանալի մի դաշտով, որ ունի բազմաթիվ գյուղեր՝ բնակված հայ քրիստոնյաներով, կան շատ մշակված հողեր ու գեղեցիկ պարտեզներ՝ ծառերով, որոնք արտադրում են ամեն տեսակ պտուղ» («Ուղեգրութիւններ», հատոր Ա, էջ 300—301)։

Կարելի է ենթադրել, որ բացի կղզուց, Աղթամարի կաթողիկոսներին էր պատկանում կղզու հանդիպակաց ափի վրա գտնվող բարերբեր գյուղերի մի մասը։ Ստույգ տվյալ ունենք այն մասին, որ 1463 թվականին, 1000 թանկագումարով, Աղթամարի վանքը գնել էր մի նոր գյուղ (այս մասին քիչ հետո)։ Աղթամարի կաթողիկոսների եկամուտների մի խոշոր մասն էլ գոյանում էր ենթակա թեմերից գանձվող եկեղեցական հարկերից ու տուրքերից։

Ժամանակակիցների կողմից Աղթամարը դիտվում էր որպես «տեղի ապաստանի ամենայն աշխարհացս» և իր ընդհուլթյամբ ու հարստութեամբ գրգռում էր Ոստանի քրդերի ախորժակը։ «Զինչ ի ծովու բոլորս մալ և գանշ կայ՝ ամենայն աճդ է եղեալ»,—այդպես էին մտածում նրանք և կղզին կողոպտելու հաճախակի փորձեր կատարում։

ԺՆ. դարի 60-ական թվականները Աղթամարի կաթողիկոսության աննախընթաց հաջողութիւնների ու փառքի տարիներն էին։

Զաքարիա Գ. կաթողիկոսը, ի դիմաց Ջհանշահին մատուցած ծառայութիւնների, ստանալով էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը՝ իր իշխանութիւնը տարածեց գրեթե ողջ հայ եկեղեցու վրա։ Ստանձնելով ինքնակամ դիմանագետի պաշտոն, նրան, ինչպես գիտենք արդեն, հաջողվեց հաշտեցնել Բաղեշի ապստամբ ամիր Շարաֆ-բեկին Ջհանշահի հետ, ուստի «մեծարանաւք խըլայեալ եղև երկուց գոռոզաց այլասեռից՝ ի թուրքման փաթշահէն և ի քուրթ ամիրայէն»։ Այնքան ուժեղ էր զգում իրեն այս «Թագաւորազն» կաթողիկոսը, որ Լուսավորչի գահը գրավելուց հետո մտորում էր նաև Կարա-Կոյունլուների թեմութեամբ Արծրունյաց թագավորութիւնը վերականգնելու հնարավորութիւնների մասին։ Գահի թեկնածուի ընտրութիւնը պետք է, անշուշտ, կատարվեր Զաքարիայի մերձավոր ազգականների շրջանից։ Եվ որքան էլ անշան լինեին այդ ընտանիքի աշխարհական պայազատները, նրանցից մեկին, Զաքարիայի եղբայր Գուրշիբեկի որդի Սմբատին, վիճակված էր «Թագավորի» դեր ստանձնել հայկական թագավորութեան «վերականգնման» հանդեսին, որը տեղի ունեցավ Զաքարիայի մահից հետո՝ 1465 թվականին, նրա հաջորդ ու գործի շարունակող Ստեփանոս կաթողիկոսի ժամանակ։

Սմբատը հիշատակվում է միայն Աղթամարում գրված մի երկու հիշատակարանում, 1465—1471 թվականներին, որպես «Թագաւոր» կամ «պարոն»։ Նրա

«գործունեություն» մասին գիտենք միայն մի փաստ. 1465 թվականին նորընծա այս «թագավորը», 210 թանկա գումարով վաճառում է ոմն Հովհաննես կրոնավորի՝ իր հորեղբայր Զաքարիա կաթողիկոսից նվեր ստացան ձեռագիր Շարակնոցը:

Որքան էլ հիմնադուրկ և անիրականանալի էին Աղթամարի կաթողիկոսների սին երազները կաթողիկոսական զավազանի հետ մեկտեղ թագավորական զայիսոն ունենալու մասին, այնուամենայնիվ դրանք ևս որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ ազատագրական մտքի պատմության տեսակետից և ցուցանիշ են Վասպուրականում պահպանված այդ միակ հայկական ֆեոդալական իշխանության քաղաքական ու տնտեսական կշռի:

Հայկական ֆեոդալական տիրույթներ, շատ ավելի մեծ չափով քան հարավային Հայաստանում, պահպանվել էին Սյունիքում, Խաչենում և կենտրոնական ու հյուսիսային Հայաստանի այլ շրջաններում:

Համեմատաբար առատ տվյալներ են պահպանվել Վայոց-ձորի Պռոշյանների մասին:

1461 թվականին Սրկղունքում շարադրված մի հիշատակարանի մեջ Վայոց-ձորի իշխաններ են համարված պարոն Զուման և պարոն Խանիկը (հշտկ. № 196, էջ 157):

1473 թվականին արդեն պարոն Զուման հիշվում է առանց Խանիկի ընկերակցության. «Եւ մերում նահանգի պարոնութեանս պարոն Զումին»,—գրում է հիշատակագիր Դավիթը (հշտկ. № 438, էջ 346): Երկու տարի հետո շարադրված մի այլ հիշատակարանում Զումայի և նրա մերձավորների մասին գրված են ուշադրության արժանի մանրամասնություններ: Պարզվում է, որ «ասպարապետ Հայոց», «իշխանաց իշխող» պարոն Զուման սերված է Պռոշյաններից («թողին մեծին Պռաւշյա»), ունեցել է պարոն Ղալաբեկ, Ուլուբեկ, Թումանբեկ անունով որդիներ և պարոն Հայկազ, Ամիր-Վասակ, Խաղբակ, Ամիր-Հասան անունով եղբորորդիներ: Նրա եղբայրներից Հովհաննեսն ու Ստեփանոսը գրավել են Վայոց-ձորի արքեպիսկոպոսական աթոռը, նստավայր ունենալով Այրիվանքը (հշտկ. № 474, էջ 375, հմմ. նաև հշտկ. № 501, էջ 400):

Հովհաննես ու Ստեփանոս եպիսկոպոսները կենդանի էին տակավին 1488 թվականին և շարունակում էին կառավարել իրենց հոգևոր թեմը: Այդ մասին տվյալ է գրանցել ինքը՝ Հովհաննես եպիսկոպոսը, իր եղբայր Ստեփանոսին անվանելով «եպիսկոպոս... Կոտայից երկրիս» (Մատենադարան, ձեռ. № 4859, էջ 650բ): Նույն հիշատակարանում նա դառնորեն արձանագրում է, որ Յաղուբ-բեկի թագավորության տարիներին մեծ հալածանք է սկսվել քրիստոնյաների նկատմամբ. «Զի ժամանակս դառն էր, որ այլազգեաց շատ նեղութիւն քաշեցաք»,—գրում է նա: Հալածանքի հիմնական նպատակն է եղել հավատափոխության պահանջ ներկայացնելով՝ իշխանությունից զրկել հայ սակավաթիվ ֆեոդալներին և կամ բռնի մահմեդականացման ճանապարհով՝ ասիմիլյացիայի ենթարկել նրանց: Հիշատակարանի շարադրման թվականին (1488) տիրողների կողմից բանտ են նետվում 40 հայ ճաշատորդիներ. նրանց ներկայացվում է հավատափոխության պահանջ: Այդ ճաշատորդիներից էին նաև հիշատակագրի եղբորորդի՝ պարոն Հայկազը և պարոն Ավազը, որոնք «է. (7) ամիս կալուպական կացին, և բազում տուգանք տվին, և հաւատոցս Քրիստոսի ոչ դարձան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4859, էջ 650բ):

1493 թվականին Այրիվանքում շարադրված մի հիշատակարանից տեղե-

կանում ենք, որ այդ տարի վախճանվել է Ստեփանոս եպիսկոպոսը և նրան հաջորդել տեր Բարսեղը, լինելով նույնպես ձեռնադրված Պապականության (Գ. Սըր-
ուանձտեան, Բորոս աղբար, Բ, էջ 304):

Պարոն Զումայի թոռներից մեկը՝ պարոն Արզուման 1498 թվականին իշխում էր Ձորավանքում*: Վանական անունով մի գրիչ, հետապնդվելով Մու-
րադ-խանի ավազակաբարո ղորքերից (այն ժամանակ, երբ ճեղհ հալածումն ի
յերկրիս՝ Վալիձորոյ), վայրից վայր տեղափոխվելով, ի վերջո կայան գտավ
այդտեղ:

Պոռչյան իշխանների մասին 1475 թվականին շարադրված հիշատակա-
րանում, ինչպես տեսանք, պարոն Զուման մեծարված է ճասպարապետ Հայոց
և թիշխանաց իշխող տիտղոսներով: Հայ Ֆեոդալական տների անէացման ու
մանրացման այս շրջանում այդպիսի մեծագույն տիտղոսներ շուրջվում էին
առատորեն, և դրանց միջոցով հազիվ թե հնարավոր լինի պարզել այս կամ այն
հայ իշխանի քաղաքական ու տնտեսական կշիռը: Այնուամենայնիվ պարոն
Զումայի և նրա ազգականների մասին առկա տվյալները իրավունք են տալիս
եզրակացնելու, որ ԺԵ. դարի երկրորդ հիսնամյակում ևս Վայոց-ձորի որոշ մա-
սերը շարունակում էին մնալ Պոռչյանների իշխանության ներքո:

Հիշքեթի 853 (մեր՝ 1451) թվականին կազմված պարսկերեն մի կալվածա-
գրից (Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Պարսկերեն վավերագրերի
ֆոնդ, № 934) պարզվում է, որ ամիր Բեշքենի որդի Ռուստամը վաճառել է Տա-
թևի վանահայր Շամվոն Անգեղակոթցուն իրեն պատկանող Սվարանց, Տաշու,
Աղանց և Տանձատափ գյուղերը (տե՛ս Հ. Փափաղյանի ՎՄԻ էջ արևելյան Հա-
յաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից հոգվածը, նշվ. տեղ, էջ 86):
Կասկածից դուրս է, այսպիսով, որ ԺԵ. դարի երկրորդ հիսնամյակում էլ Սյու-
նիքում որոշ կալվածքներ ունեին Օրբելյան տան ժառանգները: Հիշատակարան-
ներում սակայն նրանց մասին կան միայն սակավարժեք ակնարկներ:

Տեսանք, որ 1461 թվականին Սելդուքում շարադրված հիշատակարանի
մեջ, Պոռչյան Զումայի հետ մեկտեղ հիշատակված էր ոմն պարոն Ինանիկ:
Ղատելով անունից, որ հատուկ է Օրբելյաններին, կարելի է ենթադրել, որ այս
Ինանիկը ծագումով Սյունյաց Օրբելյաններից էր:

1471 թվականից հասել է մեզ Սյունիքում կալվածքներ ունեցող Օրբելյան
մի այլ իշխանի՝ Ստեփանոսի որդի, Սմբատի թոռ և Իվանիկի թոռնորդի պարոն
Սմբատի հիշատակարանը մի Ավետարան գնելու մասին (հշտկ. № 399, էջ
317): Նույն Սմբատն է հիշված 1495 թվականին, որպես Վայոց-ձորի արքե-
պիսկոպոս պարոն-տեր Նղիշի հայր, թիշխանաց իշխան պարոն Սմբատ
տիտղոսով (Բ. Սարգսյան, Ցուցակ, Ա, էջ 585)**:

* Հստ Դ. Ալիշանի Ձորավանքը նույնն է Ցուրայ վանքի կամ Ցուրանքի հետ և
գտնվում է Տաթևից ոչ հեռու, Ցուրայ բերդի սահմաններում (տե՛ս Վիսական, էջ 244):
Գարծում ենք սակայն, որ Ձորավանքը Մարտունու շրջանի Ձորագյուղի կամ Ծոգազա
գյուղի մոտ գտնվող, այժմ ավերակ, վանքն է, որի մասին տվյալներ է հաղորդում իր
«Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի» աշխատության մեջ Մ. Սմբատյանը (էջ
509—510):

** Այստեղ պարոն Սմբատը համարվում է Տաթևայիճի որդի, մինչդեռ վերը վկա-
յակոված հիշատակարանի տվյալներով նրա հոր անունը եղել է Ստեփանոս: Կարծում
ենք, այնուամենայնիվ, որ գործ ունենք միևնույն անձի հետ, ենթադրելով, որ նրա
հայրը կոչվել է Օրբելյանների ընտանիքում շատ տարածված Ստեփանոս-Տաթևայիճ եր-
կանուններով: Ստեփանոս-Տաթևայիճ էր կոչվում նաև 1311—1331 թթ. Սյունյաց մետ-
քոպոլիտ եղած Օրբելյան իշխանազունը:

Եղիշե արքեպիսկոպոսի մասին տվյալներ կան նաև 1475 և 1490 թվականներին շարադրված հիշատակարաններում, որոնցում նա կոչվում է «յազգէ Բուրթլանց» կամ «թոռն մեծին Բիրթէլեանց»։ Նրան հատկացված պարոն-տեր կոչումը իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ Եղիշեն օժտված է եղել նաև աշխարհիկ իշխանությամբ, տիրելով Բուրթլյան տան երբեմնի ընդարձակ կալվածքների մի մասին։

Արցախում շարունակում էին իշխել Հասան-Ջալալյան և Դոփյան ֆեոդալական տների սերունդները։

ԺԾ. դարի 50-ական թվականներին խաչների տերն էր պարոն Ջալալի որդի Աղպաստ իշխանը։ Սրա որդին էր Սայտուն, իսկ թոռը՝ Վելիշան։ 1473 թվականին ռԻ գաառիս խաչնաձորոյ գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում ասված է, որ ընդօրինակության աշխատանքները կատարվել են «ի տէրութեան տեղոյս պարոն Վելիշանին» (հշտկ. № 435, էջ 344)։ Վելիշանը 1480 թվականին Գանձասարի վանքում թողել է նվիրաբերական մի արձանագրություն. «Ես Վելիշան,— գրված է այնտեղ,— և եղբարքս իմ, որգիք Սայտունին, թոռն մեծին Աղբաստու տեառն խաչնու, տուաք Ալմանայ իւր Դ. սահմանաւն ի սորբ ուխտս Գանձասարայ» (ավիմական տարեգիր, էջ 174)։

Գանձասարի կաթողիկոսությունը խաչների Հասան-Ջալալյանների ժառանգական ստացվածքն էր համարվում։ Գանձասարի կաթողիկոս են եղել Աղպաստի եղբայր Հովհաննեսը (մհ. 1470 թ.), Սայտունի թոռ Սարգիսը (մհ. 1554 թ.) և շատ ուրիշներ, նույն այս ֆեոդալական ընտանիքից։

խաչների Հասան-Ջալալյաններից կախման մեջ էին Դոփյան իշխանական տան սերունդները, որոնք մեզ հետաքրքրող հիսնամյակում 3 ընտանիքների էին բաժանված՝ Ուլուքեկենց, Այտենեցուց և Ջհանշեցվոց (տե՛ս Հակոբ Թոփճյան, Յուցակ ձեռագրաց խաչիկ վարդապետի Դադյան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89)։

ԺԵ. դարի կեսերին Դոփյան իշխաններից ամենահեղինակավորն էր Տուրսունի որդի Այտին իշխանը, որ հաջորդել էր հորը 1430 թվականին։ Մի արձանագրության մեջ նա հիշվում է որպես «պարոն Փոքր Սիւնեաց, Ականոյ և Հաթերոյ և Հանդարբերդոյ և Ժովակին Գեղամայ՝ մինչ ի Շողվաքայ» (Կարապետ եպս., Դոփեանք և Մելիք-Շահնաղարեանք, էջմիածին, 1914, էջ 88—89)։

Դոփյանների մասին խաչիկ վրդ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում հրատարակված պատմական փոքրիկ գրվածքում ասված է, որ «ի ժամանակի սորա (Այտինի), ի զօրանալ իսմայելացուց և ի նուաղիլ տանս Հայոց ցիր և ցան լինելն իշխանացն Հայոց՝ յարեան այլազգիքն և զմուլքն մեծ իշխանին Հասանայ պէթալմոլ արարին։ Գնաց պարոն Այտինն ի դիւան և երեք ամ աշխատեաց և բազում ինչ տուեալ ազատեաց ի ձեռաց այլազգեացն զվանօրայքն և զշինարէնքն» (Յուցակ ձեռագրաց խաչիկ վարդապետի, Ա, էջ 89)։

Այսպիսով, Այտինին հաջողվում է, հավանաբար Ջհանշահի թագավորության տարիներին, դատական ատյաններում երեք տարի քարշ գալուց և հսկայական միջոցներ վատնելուց հետո, կրկին տեր դառնալ իր հայրենական կալվածքներին։

Դոփյանները մահմեդական իշխողներից իրենց՝ կալվածքները պատվարելու համար հաճախ խոշոր նվերներ էին տալիս իրենց իշխանության տակ գտնվող վանքերին։ Հաթերի Դադի վանքի զանգակատան արձանագրություններից մեկում խոսք կա Դոփյան չորս իշխանների (Շահանշահի որդի, Հա-

սանի թոռ Սեյտի. Վահրամի որդի, Հասանի թոռ Գրիգոր իր եղբայրների հետ միասին. Տուրսունի որդի, Աղբուղայի թոռ Այտին և Հասանի որդի, Ծհանշահի թոռ Շահանշահ) կողմից Դադի վանքին կալվածքներ նվիրաբերվելու մասին: Կալվածքների ստացողն է Ավագ եպիսկոպոսը, որը նվիրատու ազգական իշխանների կողմից կոչված է «մեր ճոճաւոր»: Պետք չէ կասկածել, որ Դոփյանների «ճոճաւոր» եպիսկոպոսը սերված էր նույն իշխանական տնից (Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 209):

Հայ իշխանազունները ոչ միայն միաբանում էին իրենց վանքերը տնտեսապես ամրապնդելու համար, այլև բախվում էին՝ իրարից կալվածքներ շորթելու մտադրությամբ:

1456 թվականից պահպանվել է մի ուշագրավ փաստաթուղթ, որը հնարավորություն է տալիս վեր հանելու հայ ֆեոդալների առօրյա սահմանավեճներից ու կոփվներից մի դրվագ, ինչպես նաև ցույց է տալիս Դոփյանների կախումը Հասան-Ջալալյաններից:

Արասլա կոչվող կալվածքի պատկանելության շուրջը վեճ է ծագում Մեշլիսի որդի, Ջալալի թոռ Ուլուբեկի և Մեհրապի որդի, Արղութի թոռ Շահանշահի միջև: Ե՛ր մեր հայրենեացս մէջն խաւք իլաւ՝ գրված է փաստաթղթում: Պարոն Ուլուբեկի մարդկանցից մեկը սպանվում է այդ վեճի ժամանակ և կոչվող կողմերը դիմում են իրենց սյուզերեն Աղպաստին: Սահմանավեճը հարթելուց հետո կազմվում է հատուկ համաձայնագիր, վիճելի կալվածքը ճանաչվում է որպես Ուլուբեկի հայրենիք: Համաձայնագիրը վավերացվում է՝ Գանձասարի առաջնորդ Նղիա եպիսկոպոսի, Հովհաննես կաթողիկոսի, պարոն Աղպաստի, նրա եղբայրներ Աղեկի ու Ամիր-Հասանի, ինչպես նաև Տուրսունի որդի Միքզալու և ոմն Պաստամի (հավանաբար՝ Ջալալի որդի) ստորագրություններով և ավարտվում «ով որ այս սարհատիս դաւի անի՝ աստուծոյ նահլաթ լինի» խոսքերով:

Ակամայից մտաբերում ես Մատթեոս Զուղայեցու դառն խոսքերը իր ժամանակի հայ իշխանների մասին. «Այժմ մնացեալ սուտ իշխանքն Հայոց,— գրում է նա,— զմիմեանց շիլս հատանեն, և զարմանալի ևս, զի բոլոր երկիրս աւեր և վասն աւերածիս կռուին» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 215բ):

Հայ խոշոր կալվածատերերից էին նաև Գառնիի շրջակայքում գյուղեր ունեցող այն իշխանները, որոնք իրենց համարում էին Գրիգոր Պահլավունու սերնդից: 1487 թվականին Հավուց-թառի Ամենափրկիչ վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետը՝ այդ «աղատագրուն» ընտանիքի պարոն-տերը, վերստանում է նախկինում իրենց պատկանած Մանկուտ, Ավանիկ, Կուտիս, Հայոց-թառ, Կուտուց վանք, Ավանասար, Թառնիս, Սուրբ Սարգիս գյուղերը գլխովին և Կոխտ գյուղի 3 գանկը (կեսը): Նշված ինը գյուղերի կալվածագրում Զաքարիան հանդես է եկել ոչ որպես Ամենափրկիչ վանքի վանահայր և չի նշել, որ այդ գյուղերը նվիրաբերվում (վակֆ են արվում) վանքին: Այս կապակցությամբ Սիմեոն Երևանցին, իր նշանավոր «Ջամբու»-ում գրում է. «Արդ, Զաքարիա վարդապետս զայսոսիկ ի յառնունլ, յիւր անուն առնու, և զանուն Ամենափրկչին ոչինչ յիշէ

* Ուշագրավ այս համաձայնագիրը հրատարակված է Մ. Բարխուդարյանի «Արցախ»-ում (էջ 187), որպես ՋԵ. (1456) թվականի և Ս. Զալալյանի «Ծանապարհորդութիւն»-ի մասում (էջ 243—244), որպես ՋԷ. (1458) թվականի փաստաթուղթ: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Զալալյանի վերծանումը լի է աղաղակող սխալներով, համաձայնագրի թվականը համարում ենք 1456-ը:

ի զտպալայոջն, զի սոքա ի բնէ անտի ազատագունք էին և անուանիք, շատաղղ և հարուստք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք և ընչիւք, և իւրեանց էր համարեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեան» (Ջամբռա, էջ 277):

Սիմեոն Երևանցիին իր այս տողերով տվել է հայ աշխարհիկ ու վանական կալվածատիրութեան միաձուլման և սերտաճման երևույթի խորն ու ճշմարտացի նկարագիրն ու բացատրությունը:

ԺԵ. գարի երկրորդ հիսնամյակում հայկական ֆեոդալական փոքր մի իշխանություն կար նաև Քարթլիի վրաց թագավորությանը ենթակա Լոռիում: Այդ մասին մեզ հասած միակ տվյալը գրանցել է 1494 թվականին Հոռոմայրում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում Գալուստ գրիչը. նա հայտնում է, որ աշխատանքը կատարել է «պարոնութեան Լոռոյ պարոն Ղդրին, և ի դիտանութեան երկրիս պարոն Դավթին, և եղբորորդւոյն իւրոյ պարոն Ամիրշանին» (Մ. Տեր-Մովսիսյանի ձեռագիր ցուցակից):

Այս միակ վկայության հիման վրա անհնարին է որոշել Լոռվա հայկական իշխանության տեղադրությունը, սահմանները, կշիռն ու զորությունը: Այնուամենայնիվ, ելնելով այն փաստից, որ Լոռվա «պարոնությունը» ունեցել է իր դատական ատյանը («դիւանութիւն»), պետք է մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ եղել է ֆեոդալական կիսանկախ իշխանություն:

Բացի վերը թվարկված, համեմատաբար խոշոր ու ազդեցիկ, ֆեոդալական տիրույթներից, Հայաստանի այլևայլ մասերում շարունակում էին գոյություն ունենալ հայ մանր կալվածատերեր: Սրանք շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել առանձին գյուղեր ու կալվածքներ, հաճախ ստիպված լինելով հաղթել կրոնավորի սքեմ:

Մանրթանանք այդ կարգի մանր հողատեր-կալվածատերերից մի քանիսի հետ:

1452 թվականին Եղվարդում հիշատակվում է տեր Մանուել եպիսկոպոսը, «որդի պարոն Աւսքին, թոռն պարոն Ազիզբէկին» (հշտկ. № 20, էջ 16): 1465 թվականին շարադրված մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Եղվարդ գյուղը իր շրջակայքով գտնվել է ոմն պարոն Վիշելի վերակացության ներքո. «ի վերակացութեան երկրիս պարոն Վիշելին» (հշտկ. № 284, էջ 232):

1460 թվականին, Բշնիում, որպես «առաջնորդ» հիշված է պարոն Սարգիսը (հշտկ. № 172, էջ 131), 1467 թվականին, Բյուրականում՝ պարոն Բարաճանը, իր կնոջ՝ իշխանուհի Թամարի հետ միասին:

«Այլ և զպարոն Բարաճանի

Եւ զԹամար իշխանուհի...»

դրված է հիշատակարանում (հշտկ. № 370, էջ 288):

1499 թվականին Կեղառույթի վանքի առաջնորդ էր պարոն-տեր Փիլիպպոսը: Պարոն-տեր տիտղոսը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ Փիլիպպոսը Կեղառույթում ունեցել է և՛ հոգևոր, և՛ աշխարհիկ իշխանություն:

Այս ցանկը կարելի է կրկնապատկել այլ սկզբնաղբյուրների, հատկապես վիմական արձանագրությունների, ընձեռած տվյալներով: Սակայն կարծում ենք, որ մեծ բերածն էլ բավական է համոզվելու համար այն բանում, որ Հայաստանի մի շարք շրջաններում, հարմարվելով քաղաքական ու սոցիալական նոր պայմաններին, պատվարելով իրենց եկեղեցական հողատիրության ցու-

ցանակներով, շարունակում էին զոյություն ունենալ հայ ֆեոդալական մանր իշխանություններ:

Մեծ չէր այդ իշխանությունների տնտեսական և քաղաքական կշիռը վաղուց ի վեր անկախությունից զրկված և օտար տիրակալների հարկային ծանր լծի տակ կեղեքվող հայ ժողովրդի կյանքում, սակայն կարևոր դեր էին ստանձնել նրանք դարերի ընթացքում ստեղծված կուլտուրական արժեքների պահպանման և հայրենի երկրի կորցրած ազատությունը վերականգնելու ձգտումները արժարժեքի և վառ պահելու գործում:

Գ

Հիշատակարանները շատ ավելի հարուստ ու բովանդակալից տվյալներ են պահպանել հայկական վանական հաստատությունների, նրանց կալվածքների ու տնտեսության, եկամտի ու հասույթի աղբյուրների, ինչպես նաև երկրի կուլտուրական կյանքում կատարած նրանց դերի մասին:

1468 թվականին խիզանում աշխատող Մկրտիչ քահանա գրիչը, խոսելով Ջհանշահի վերջին արշավանքի ու սպանության մասին, շերտ տողեր է ձոնում նրա հասցեին. «Նւ բազում եկեղեցիք ի յաւուրս սորա շինեցան և նորագեցան,— գրում է նա,— և էր խաղաղութիւն] Հայոց աշխարհիս. և բազմացան քահանայք և կարգաւորք և վանորայք. և էր շինութիւն ի բոլոր իշխանութեան սորա» (հշտկ. № 345, էջ 271):

Նախորդ էջերում մենք արդեն առիթ ունեցանք տեսնելու, թե ինչպիսի «խաղաղություն» ու «շինություն» էր տիրում հայոց աշխարհում Ջհանշահի ժամանակ: Բայց որ, իրոք, Ջհանշահի տիրապետության դառն ու դժվարին տարիներին Հայաստանում վերանորոգվեցին ու կառուցվեցին մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ, այդ հարցում մեր քահանա գրիչը չէր շեղվում ճշմարտությունից և նրա խոսքը չէր մնում «ծայն բարբառոյ յանապատի»:

Ծանոթանանք մի քանի փաստերի:

1460 թվականին, Մելքիսեթ աբեղայի շանքերով, վերաշինվեց Վանից հյուսիս գտնվող Երեբանի վանքը: Շինարարական այս աշխատանքների մասին մանրամասն տվյալներ է գրանցել ինքը՝ Մելքիսեթ ժրաշան աբեղան. «Շինեցի զժամատունս, և զկրկին գաւիթս, և զերկու տնտեստունս՝ ամառան և ձմեռան, և այլ բազում հոգաբարձութեամբ աշխատեցայ ի տուն և ի գուռն, ի յանդաստան և ի վախմըն. ըստ կարողութեան անձին մերում նորոգեցաք զվանքս և շնորհազարդ զարդարեցաք զեկեղեցիս սգեստիւք պատարագաց, նաև մանկամբք սուրբ Սիոնի» (հշտկ. № 174, էջ 132):

Նույն թվականին, Մարուգե ճգնավորի ջանքերով, կառուցվում է Գեորգ զորավարի վանքը «...շատ շարչարեցաւ և շինեաց զսուրբ ուխտս ի կորդէ» (հշտկ. № 180, էջ 140):

1460 թվականին, ինչպես նշեցինք քաղաքական անցուղարձեքին նվիրված էջերում, Աղթամարի Զաքարիա Գ. կաթողիկոսը Ջհանշահի կողմից ստացավ նաև էջմիածնի կաթողիկոսությունը և իր նստավայրը տեղափոխեց էջմիածին:

Խնքնագիր իր մի կոնդակում, որ առաջին անգամ հրատարակվում է սույն ժողովածուի մեջ (տե՛ս էջ 173—174, տողատակ), Զաքարիան մանրամասն տվյալներ է հաղորդում էջմիածնի աթոռին տիրելու հանգամանքների մասին և վերապատմում այն զրույցը, որ տեղի է ունեցել իր և Ջհանշահ փառիշահի միջև, այդ պարզևր իրեն տալու ժամանակ: «Ու ասաց փաթշահն,— գրում է

նա, — զինչ հասըլ կայ առ քեզ, որ զինչ աւեր կայ շինես, էս քանի տարի զլաշխարհս կերան ու աւեր պահեցին», «Մեք էլ եկաք, — շարունակում է Զաքարիան, — շատ վարպետ ըռնեցաք, որ զպակասութիւն և ղթերութիւն լընունք ի յԱրարատեան գաւառս»:

Եվ իրոք, 1461 թվականից, տեղեկություն է հասել մեզ այն մասին, որ Զաքարիա կաթողիկոսը էջմիածնում զգոմատեղս պայծառացոյց և աներկիւ պահեաց ի մէջ այլազգեաց սեռից, և զհիլըրատունս յորդորեաց և լիացոյց առատածիր պարգեւաւք» (հշտկ. № 195, էջ 156):

Շարունակենք մեր թվարկումը.

1464 թվականին ոմն Դանիել վարդապետ միաբանելով Հավուց-թառի Ամենափրկչին «կրկին զարդարեաց և սալեց և նորոգեաց» վանքը (հշտկ. № 258, էջ 214):

1464 թվականին ոմն Դանիել վարդապետ, միաբանելով Հավուց-թառի Ամենափրկչին, «կրկին զարդարեաց և սալեց և նորոգեաց» վանքը (հշտկ. № 370, էջ 290):

1475 թվականին Աւագտեր վարդապետը «վերստին նորոգեաց շինութեամբ և պայծառութեամբ ժամատեղաց» Բոլորածորի կամ Բոլորաբերդի անապատը՝ Վայոց-ձորի Սրկղունք ամրոցի մոտ (հշտկ. № 475, էջ 378):

1476 թվականին ոմն տեր Կարապետ Վանում «վերստին նորոգեաց զսուրբ քումբեթն և զժամատունն և զդռնն սուրբ եկեղեցւոյն և զարդարեաց գեղեցիկ ջուրջառաւք և ժամատեղաւք» (հշտկ. № 506, էջ 403):

1490 թվականին «Յոսփափաք տենչմար» ոմն Ավան աղա նորոգեց Խորոտիկի վանքը, և այլն, և այլն:

Վանքերի նորոգման, ընդարձակման, նոր շինություններով ճոխացնելու թվարկված մեծածախս աշխատանքները կատարվում էին վանահայրերի, եպիսկոպոսների ու աշխարհական մեկենասների կողմից, անշուշտ, ոչ միայն հոգու փրկության համար:

Զերմեռանդ վանասիրության սոցիալական ու տնտեսական դրդապատճառների մասին մենք արդեն առիթ ունեցանք որոշ խոսք ասելու:

Այժմ աշխատենք պարզել, թե ինչ ճանապարհներով էին վանքերը ընդարձակում իրենց կալվածքները ու բազմապատկում շահույթի աղբյուրները:

Նոր կալվածքների ձեռք բերման հիմնական աղբյուրը նվիրաբերությունն էր: Ժն. դարի նվիրաբերությունները, չնչին բացառությամբ, լինում էին մանր հողակտորներ, արտեր, այգիներ ու պարտեզներ: Զեռքի տակ ունենք այդ կարգի նվիրաբերությունների մասին բազմաթիվ փաստաթղթեր, գրանցված և՛ հիշատակարաններին առընթեր և՛ նրանցից անկախ, պաշտամունքային ձեռագրերի (Ավետարան, Հայսմափութք, Ծառընտիր) դատարկ թերթերի ու լուսանցքների վրա: Որոշ վանքեր ու եկեղեցիներ իրենց գրատների լավագույն ձեռագրերը օգտագործել են ստացված նվերների մասին արձանագրություններ գրանցելու նպատակով, ուստի և ստեղծվել են նվիրատվությունների յուրատեսակ ցուցակներ, որոնցում տվյալներ կան նաև նվիրատուների, նրանց ազգականների, նվիրաբերության առարկայի ու բնույթի մասին:

Այս կարգի ցուցակներից իր հիմնական մասով մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին է վերաբերվում Վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ցուցակը, որի գրության համար պատշաճ են համարել օգտագործել Սարգիս Շնորհալու:

«Մեկնութիւն կաթողիկեայց թղթոց» ստվար աշխատության դատարկ թերթերն ու լուսանցքները (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 4673):

Մանոթանանք այդ ցուցակի նվիրաբերական գրանցումներից մի քանիսի հետ:

Ձեռագրի 579ա էջի ստորին լուսանցքում գրված է. «Քրիստոս աստուած, քո սուրբ ծնաւորի բարէխաւովեամբդ լուսաւորեալ զհոգի բարեպաշտ տանու-տրոշն զԳրուերուն... (թվարկված են Գրուերի ազգականներից 17-ի անունները), որ ետուն զայդին ռիֆ սուրբ առաքելոցս Պետրոսի և Պօղոսի, անշինչ յիշատակ նոցա, ամէն»:

639ա էջի ստորին լուսանցքում.

«Քրիստոս աստուած քո սուրբ և սարսափելի տնաւորնութեամբդ լուսա և մաքրեայ յաղտո մեղաց զհոգի Գրիգոր քահանայի Մերունոնց, որ իւր որդիքն ավին զաւրտն սուրբ առաքելոցս ընծայ և աւգնական լուսացւին»:

652բ էջի ստորին լուսանցքում.

«Տէր աստուած ողորմեա Կարապետին և ծնողացն և ժմուանոյ իւրոյ, որ զեւեղ զաւրտն և ետ ընծայ սուրբ առաքելոցն յիշատակ»:

ԺԴ.—ԺԵ. դարերի տարրեր ձեռագրերով նույն գրքի մեջ գրանցված են մի քանի այլ արձանագրութիւններ ևս՝ մեկ այգու և երեք արտերի նվիրաբերման մասին (տե՛ս ձեռ. № 4673, էջ 638բ, 653ա, 664ա, 673ա, և այլն):

1461 թվականին ոմն Հովհաննես Ծ ֆլորինով գնում է մի այդի և նվիրում սուրբ Նշան անունը կրող ինչ-որ վանքի: Նվիրաբերական արձանագրության մեջ մանրամասնորեն ցույց են տրված այգու սահմանները, կալվածագիրը վավերացված է ռայիս Ամենավագի, մի քանի խոջաների և այլ հեղինակավոր անձանց ստորագրութիւններով: Վերջին պարբերության մեջ ասված է. «Ես Յոհանէս և իմ եղբօր որդիքս Ալէքսանոս և Մովսէսն Ը. (8) ֆլի. (ֆլորի) տըւաք և գնեցաք զայգին և տըւաք ի սուրբ Նշանն յիշատակ Ամինատին հոգուն. այլ մարդոյ տաւի տալապա չկա: Ի թվ. Զ. և Ժ. (1461)» (A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, by F. Conybeare, London, 1913, № 18):

Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին (1465—1489) Հայոց-ձոր գավառի Կեմ գյուղի, «տանուտէրաց կամօք» ոմն Հերենրսի որդի Ստեփանոս նվիրում է, Պուտուկի վանքին իր «հերենակա՛ն գնած մուլքն՝ զՓոս արտն» և Թադեոս առաքյալի վանքին՝ «զձորի դրան արտն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 229—230):

Տվյալներ ունենք «Կորի մի արտ, Բ. (2) ծառով» Գեորգ զորավարի վանքին (Մատենադարան, ձեռ. № 4814, էջ 255բ), մի այլ արտ՝ «եռտերովն և ջրովն»՝ Տուա գյուղի Գեորգ զորավարի եկեղեցուն (Մատենադարան, ձեռ. № 4740, էջ 74բ) և բազմաթիվ այլ վարելահողեր ու այգիներ տարրեր վանական հաստատութիւնների նվիրաբերվելու մասին չհրապարակված արժեքավոր վավերագրեր:

Բացի անշարժ կալվածքներից վանական հաստատութիւնները նվեր էին ստանում նաև այլ կարգի «ռիֆ»-եր:

Այսպես, օրինակ, ԺԴ. դարում ապրած Ամիր-Ազիզ անունով մեկը պարտավորվում է ձրիաբար իր ջրաղացում աղալ Մուղնու վանքի ողջ աղունը, տարին մեկ օր իր հոր հոգու համար պատարագ արվելու պայմանով: Այս մասին շարադրված արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ես Վարժիգուս որդի Ամիր-

Ազիզին եկի ի Մազնոյ վանքս, դրի յիշատակ իմ հոգուս, որ զինչ վանուցն ազուն լինի՝ իմ ջազացն աղցվի, որ զինչ միարանք լինին վանքս՝ ուտեն...: Եւ միարանք վանիցս՝ Իգնատիոս եպիսկոպոսս և այլ արեղայքս ի տարին մէկ ժամ կատարենք Վարձիգուլին հոգուն քանի վանքս ենք, և յետ մեզ հաստատուն պահաւոյն արհնին յաստուծոյ ամէն, և ով ոք որ վանքս լինին՝ զայս կատարեն»։ (Մատենադարան, ձեռ. № 3646, ք. 256ա)։

Նույնպիսի պարտավորութիւն է վերցնում իր վրա, սուրբ Քառասնից վանքի նկատմամբ, Պարսամ անուանով մի շրաղացպան։ Այդ առթիւ կազմված արձանագրութեան մեջ ասված է, որ նա «ոխֆ» է արել վանքին «շազլի վարձն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4845, ք. 1ա)։

Նույն սուրբ Քառասնից վանքը, նույն տարիներին, ոմն Աղուպշահի որդիներէից «ոխֆ» է ստանում «գաշտպահութիւն», այլ խոսքով՝ նվիրատուները իրենց վրա են վերցնում վանքի դաշտերի պահպանութեան գործը (նույն տեղում)։ Վարդան անունով մի նախրապան ժ. դարում պարտավորվում է առանց վարձի արածացնել վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քահանաների կովերը։ Գրանցելով այդ պարտավորութիւնը իրենց պատկանող մի Հայսմավուրքի էջերում, եկեղեցու քահանաները այն՝ պարտագրելով տարածում են ապագայի բոլոր նախրապանների վրա, և անիծում բոլոր նրանց, ովքեր երբեք կհամարձակվեն վարձ պահանջել իրենց կովերն արածացնելու համար։ Այդ առթիւ ձեռագրում արված համառոտ գրանցման մեջ ասված է. «Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս ղնախորդ Վարդանն, որ զսուրբ Պողոսու իրիցանու կովերու վարձն թարխան արար... որ և յետ սոցա յանդգնի և առնու՝ նա պատժի ի սուրբ Առաքելոցս» (Մատենադարան, ձեռ. № 5313, ք. 588բ)։

Ոմն ներկարար էմնազի, իր ծնողների, եղբայրների ու որդիների հետ միասին պարտավորվում է ձրի ներկել վանի նույն Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քահանաներին պատկանող գործվածքները. «զսուրբ Պողոսու քահանայից ներկ թարխան արար»,—գրված է պարտավորագրի մեջ (Նոր-Ջուղա, ձեռ. № 544, տե՛ս Ս. Տեր-Ավետիսյանի անտիպ ցուցակը, Պատմութեան ինստիտուտի արխիվում)։

1493 թվականին Շահմելիք անունով մի կին Կյուրղի վանքին նվիրում է «եռակին մի կէս մոթնոց», այսինքն՝ կես մոթի տարողութեամբ պղնձի աման (Գ. Սրուանձտեան, Թորոս Աղբար, Ա, 217)։

1510 թվականին Ներքին-Մարմետ գյուղաքաղաքի քահանաներն ու տանուտերերը՝ Մելիք Պախտիարը, Ռես Սաղաթիարը, թամղաչի Մուսեխը և ուրիշներ (և և զայլն ամենայն) պարտավորվում են ամեն տարի 20 բեռ ձուկ (տարեխ) տալ սուրբ Կարապետի վանքին. «Յամէն տարի Ի. (20) բեռն ձուկն ոխֆ արարին յիշատակ իւրեանց հոգոյն և իւրեանց ծնողացն»,— գրված է այդ պարտավորագրի մեջ (Մատենադարան, ձեռ. № 4869, ք. 669բ)։

1573 թվականին ոմն Նալբանդ Հակոբջան «ոխֆ» է անում սուրբ Սահակի վանքին, պարտավորվելով անվարձ պայտել վանքի առաջնորդի ձին (ՍՅՎ, սյուն 680)։

Այսպիսով, պարզվում է, որ հայկական վանքերն ու եկեղեցիները մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ոչ միայն ընդարձակում էին իրենց անշարժ կալվածքները՝ նոր այգիներ, վարելահողեր, խոտհարքներ, տներ նվեր ստանալով, այլև շահվում էին տարբեր զբաղմունքի ու արհեստի տեր մարդկանցից

ներանց ջրաղացներից, ներկատներից, ձկնորսարաններից և այլ արհեստի գործատներից ձրիաբար օգտվելու արտոնություն ստանալով:

Անտարակույս, վանական հաստատությունների ստացած նվերների մի զգալի մասը արվում էր կամովին: Նվիրատուներից շատերը հավատացած էին, որ իրենց և մերձավորների հոգիները փրկվելու են վանքի միաբանների կողմից նվերների դիմաց խոստացված պատարագների ամենակարող զորովյալմբ: Սակայն եկեղեցականներն իրենք միջոցների առաջ կանգ չէին առնում մեղավորների հոգու «փրկության» գործին միջամտելու համար և որոշ վանքեր սահմանել էին նույնիսկ «մեղաց գին» կոչվող տուրքը: Ամեն ոք կարող էր «մեղաց գին» անվան տակ շոշափելի որևէ նվեր կամ գումար վճարելով՝ մաքրազարդել իր հոգին: 1429 թվականից մեղ հասել է Գրիգոր Լուսավորչի գերեզման կոչվող վանքում գրված մի փաստաթուղթ «մեղաց գնի» մասին. «... Այլ և,— գրված է այնտեղ,— թողութիւն արասցէ... տէր Շուքրանի բազում մեղացն սուրբ Աստուածածնին բարեխօսութեամբ և Լուսաւորչին արժանաւոր աղօթիւքն, զի երկու հարիւր սպիտակ մեղաց գին ետ ի վանիցս պակասութեան, որոյ աստուած ոչ յիշէ զիւր մեղքն» (Ղ. Փիրղալեմյան, Նօտարք հայոց, էջ 92):

Այս տվյալը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ կամովին թվացող նվիրաբերությունների մի մասը վանքերը ստացել են որպես «մեղաց գին»:

Վանքերի առաջնորդներն ու ազդեցիկ միաբանները, երբ ցանկանում էին իրենց կալվածքներին կցել որևէ նոր գրավիչ այգի կամ արտ՝ գործը, իհարկե, ինքնահոսի չէին թողնում, այլ եռանդուն ջանքեր գործադրելով ձգտում էին համոզել դրանց տերերին, որպեսզի նրանք այդ այգին կամ արտը կամովին և անվարձահատույց նվիրաբերեն վանքին:

Այս տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում սուրբ Ատոմի վանքի վանահայր Հայրապետի նամակը, հասցեագրված Չամիհից գյուղի քահանա Ստեփանոսին, ոես Վարդանին և ազդեցիկ տանուտերերին (ըստ հնագրական տվյալների շարադրված պետք է լինի Ժ. Ղարի սկզբներին): Տեր Հայրապետը մեծ ցանկություն ունի վանքի սեփականությունը դարձնելու այդ գյուղում գտնվող ինչ-որ պարտեզի: Իր այս ցանկության մասին նա գրում է պահանջի շեշտով, առանց շեղումների ու երկարաբանության, այսպես. «Ծս արշև ի ձեզ և ի ձեզանէ կու խնդրեմ, որ զէդ րաղջէդ տաք ի վանք՝ ի դուռն սուրբ յԱտոմի, յիշատակ ձեր և ձեր նշեցելոցս: Գյուղի քահանային շահագրգռելու համար Հայրապետ վանահայրը խոստանում է նրան նվիրել իր մի Ավետարանը, որը որպես «ամանաթ» գտնվելիս է եղել քահանայի մոտ. «որ տիրութիւն անես և կանգնիս ու զմեր խնդրուածս կատարես, բաւ է»,— գրում է նա (Մատենադարան, ձեռ. № 6324, էջ 306բ):

1489 թվականին Արտամետում շարադրված մի հիշատակարանի առընթեր գտնվում է Դավիթ երեցի նվիրաբերական արձանագրությունը, իր ողջ ունեցվածքը Արտամետի Աստվածածնի վանքին նվիրաբերելու մասին: Այդ արձանագրության վերջում կան ուշադրության արժանի այսպիսի տողեր. «Եւ Պարձեալ, աստուած զայն տանուտէրն արհնէ, որ վերայ Աստուածածնի կենայ ու հոգ տանի. որ անհաւատ ու անօրէն մարդ շատ կան, որ յաստուծոյ չեն երկրնչեր. վասն որոյ պատճառ առնեն և այլ և այլ շար սերմանեն զկապած և զփակած ոխֆ» (Մատենադարան, ձեռ. № 5537, էջ 298ա—298բ):

«Կապած և փակած ոխֆ»-երը վանական հաստատություններից հետ խլելու հաճախակի փաստերը թելադրել են վանականներին նվիրաբերական ակտերը

փակել յոթնապատիկ անեծքի բանաձևերով, ուղղված այն անձնավորությունների դեմ, որոնք երբևէ կհամարձակվին վեճի բռնվել վանքի հետ և խլել նվիրարկված այս կամ այն կալվածքը:

Սակայն չեն օգնել նույնիսկ այդ անեծքները և հաճախ, որևէ մեկի կողմից նվիրարկված կալվածքը, կրկին գրավվել է նվիրատուի ազգականների կամ ժառանգների կողմից. մի հանգամանք, որ ըստ ինքյան կասկածի տակ է առնում նվիրաբերությունների կամուսին լինելը:

Մանթանանք բնորոշ մի փաստի. 1489 թվականին «աստուածասէր և բարեմիտ» ոմն քրիստոնյա Մարտիրոս, Արտամետի Կոռնկեց սուրբ Աստվածածնի վանքին «ոխֆ» է անում Զալիմելեքի կոչված արտը: «Ով որ այլայլէ, կամ հակառակէ, կամ դաւէ անէ՝ զպատիժն յաստուծոյ առցէ»,—գրված է այդ նվիրաբերության մասին մեղ արդեն ծանոթ հիշատակարանում (նույն տեղում, էջ 296բ):

Չնայած անեծքի կաշկանդիչ ուժին, որոշ ժամանակ անց, նույն արտը խլվում է վանքից: Առաջին նվիրաբերությունից 62 տարի հետո, 1551 թվականին, ոմն Եղիանբախշ, տեր Հովանես ու Թահար, և «զամենայն ազգատոհմն իւրեանց» նույն Զալիմելեքի կոչված արտը կրկին «ոխֆ» են անում նույն Կոռնկեց սուրբ Աստվածածնի վանքին (տե՛ս նույն տեղում):

Ասացինք, որ ԺԵ. դարի համար բնորոշ են վանքերին տրվող մանր նվիրաբերությունները: Սակայն սխալ կլինեք կարծել, որ այս շրջանում չէին լինում խոշոր կալվածքների, առանձին գյուղերի ու գյուղամասերի նվիրաբերություններ: Գանձասարի վանքը, օրինակ, հենց այս տարիներին Հասան-Ջալալյան ու Դոհյան իշխաններից ստացել է մի շարք գյուղեր: Ուշագրավ է սակայն այն, որ հայկական վանքերը կալվածքներ էին ստանում ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի իշխողներից: «Պատմութիւն վասն Բոլա խաչին» գրվածքի մեջ պատմվում է այսպիսի ուշագրավ դեպք. Վարադա վանքի վանականները 1451 թվականին բոխ բուխից պատրաստում են մի խաչ, որը, իբր, հրաշքներ է գործում: Այդ խաչի զորութեամբ,—ասված է պատմության մեջ,—բուժում են նաև տեղի քուրդ ամիրի անդամալուծ որդուն: Դրա դիմաց քուրդ ամիրը զգայն տեղն, ուրանօր ինքն բնակէր՝ շուրջանակի արտորէիք՝ ետ սրբոյ վանիցն յիշատակ և վախմ արքունական նոմոսիւք և բազում իշխանացն այլազգեաց մատանեաւ կնքեալ անշնջելի յիշատակ, յորում այժմ կայ և վայելեն [յ]աշորդք սուրբ ուխտին Վարադայ: Եւ ոչ ոք կարէ իշխել հպիլ և կամ մերձենալ անդանօր անդաստանին, հերկել և կամ ցանել և կամ սերմանել առանց առաջնորդաց հրամանին, ո՛չ այլազգիք, ո՛չ քրիստոնեայք» (ԼՅՎ, էջ 89):

Մեծ ու հարուստ վանական հաստատությունները ձեռք էին բերում նոր կալվածքներ նաև զնումների ճանապարհով:

1463 թվականից հասել են մեղ Աղթամարի կաթողիկոսության տեղապահ ներսես եպիսկոպոսի երկու կոնդակների սևագրությունները: Դրանցից մեկում կոնդակագիրը խնդրում է իր թեմի հայերին նյութական օժանդակություն ցույց տալ «խախտեալ և սագերն թափեալ» սուրբ Խաչ վանքը վերաշինելու համար: Ավելի կարևոր բովանդակություն ունի մյուս կոնդակը. այստեղ ներսես եպիսկոպոսը հայտնում է, որ «գեաւղ մի կայր մաւո ի վանքս և խիստ նեղութիւն կու հասուցին վանացս» և որ «տէր գեաւղոյն ծախեց մեզ ի Ռ. (1000) թանկայ»:

Այդ հազար թանկայի կեսը՝ վանքը վճարել է գյուղի տիրոջը կանխիկ, իսկ մյուս կեսը վճարելու համար ներսես եպիսկոպոսը խնդրում է հավատացյալ-

ներին օժանդակել վանքին. «Եւ դուք,— դուստ Է նա,— ձեր հոգոյդ համար և այս սուրբ եկեղեցեացս, թէ հոգոյ էք պահել և թէ էմայ (°)՝ տուք ի ձեռն դոցա (վանական ժողովարարների), որ բերեն» և այլն (Մատենադարան, Պատառիկների հավաքածու, № 1449):

Այսպիսով, կիսով չափ դարձյալ աշխատավոր գյուղացիության հաշվին, Աղթամարը կամ նրան ենթակա վանքերից մեկը* 1463 թվականին տեր է դառնում մի նոր գյուղի:

Գրիգոր Տաթևացին իր «Քարոզգրքի» ամռան հատորում ունի այսպիսի ուշագրավ տողեր. «Այժմու քահանայապետք... պատճառանօք առնեն ընդ բանադրանօք և յետոյ մերկացուցանեն զժողովուրդն իւրեանց» (էջ 298): Այսինքն՝ որն է շինծու պատրվակով բանադրում են այս կամ այն համայնքի բնակչությանը և վերացնում բանադրանքը միայն այն բանից հետո, երբ «մերկացնում»՝ թալանում են ժողովրդին:

Հայ բարձրաստիճան հոգևորականությունը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ևս չէր խորշում բանադրանքը շահույթի աղբյուր դարձնելուց: Այս մասին և վկայում Աթանանց գյուղի բնակչությանը Զաքարիա Գ կաթողիկոսի կարողագրությամբ տրված օրհնության գիրը, որը պատահմամբ փրկվել է կորուստից, օգտագործվելով որպես Մատենադարանի № 5512 ձեռագրի պահպանակ:

Օրհնության այդ գրից տեղեկանում ենք, որ սուրբ Աստվածածնի անունով մի վանք Աթանանց գյուղում ունեցել է «ոխվի արտ», այսինքն վանքին նվիրված վարելահող: Սակայն տարիներ առաջ այդ վարելահողը խլվել է վանքից ու տրվել «անօրինաց»: Այդ իսկ պատճառով «առաջին սպասաւորքն սուրբ եկեղեցոյս՝ նախնիքն մեր՝ դիր անիծից և բանադրանաց գրել էին այն անիրաւ մարդկանց»: Անեծքի ու բանադրանքի այդ գիրը մնացած է եղել գյուղի վրա մինչև ռես Բաղշայիշի ժամանակ (թվարկվում են նաև Բաղշայիշի ժամանակակից «գեղի տանուտէրքը»), երբ «սոքա ամենեքեան միաբան վառեցան ի սէրն Քրիստոսի և ի սուրբ Աստուածածնին, և զայն արտն խաղ (իմա՝ հախ) ու մուլք տււին Աստուածածնին. և զայն առաջին անիծիցն թուղթն պատառեցին և զանէծքն ի յաւրհանութիւն փոխեցին»: Օրհնության գրի մեջ անեծքի սարսուռ ազդող խոսքեր են ուղղված բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր երբևէ կհամարձակվեն այդ վարելահողը կրկին անգամ խլել եկեղեցուց:

ԺՆ. դարում ընդհանրապես և դարի վերջին տասնամյակներում մասնավորապես, մեծ ծավալ է ստանում աշխատավոր ժողովրդի գաղթն ու փախուստը հայրենի երկրից դուրս:

Ապարանից սուրբ Նշանի վանքում 1497—1507 թթ. շարադրված մի կոնդակում**, որը հասցեագրված է Կթանից գյուղի քահանաներին, այդ մասին գրված է. «Գիտացիք, որ անտէնքն կու նեղացուցեն ղերիստոնայքս սուտ պատճառաւ, կու թողուն զտունն, զարտն ու զայգին և զայլ ապրանքն ու փախին»:

* Ներսես եպիսկոպոսի կոնդակում հիշատակվում են սուրբ Աստվածածին, Սալնապատի սուրբ Կարապետ, սուրբ Գրիգոր և սուրբ Խաչ անուններով սբբությունները: Դժվար է որոշել զրուգը Աղթամարի սուրբ Խաչ վանքի համա՞ր է գնվել, թե՞ վերը հիշված վանքերից մեկ ուրիշի:

** Կոնդակի մերձավոր ժամանակը որոշվում է այնտեղ հիշատակված Ատոմ կաթողիկոսի անունով, որը աղբյուրներում հիշված է հենց 1497—1507 թվականներին:

Նշելով այս տխուր իրողությունը կոնդակի հեղինակները անիծում են բուրնի և արմաղի, ովքեր տեր են կանգնում գյուղից փախածների մըքին: Քննելի ի յայս դիրս և յԱւետարանս աւրհնութիւն կայ,—գրված է այնտեղ,—ի վերայ այն մարդոյն, որ այլ անոր (փախչողի) մըքին տիրութիւն չէնէ...: Ով որ ոչ լսէ և զայս առնէ՝ նայ Զէ. (7) պատիճ պատուհասն ի վերայ Կայենի երեր՝ նայ առնու... աստէնս մարմնով անիծած և անդէն տանջի ի դառն դժոխքն ի սատանայէ, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 7757, էջ 1ա):

Առաջին հայացքից դժվար է լինում ըմբռնել կոնդակի իմաստը: Շատերը թողել են իրենց ողջ ունեցվածքը՝ տունը, արտն ու այգին, և փախել այլ աշխարհ: Արդ, ինչու են Ապարանից վանքի կրօնավորները արգելում համագյուղացիներին տեր կանգնել անտեր ու անժառանգ մնացած այդ մըքերին: Մեզ թվում է, թե ուրիշներին արգելելով վանքը իրեն էր վերապահում այդ կալվածքների սեփականումն ու օգտագործումը, ելնելով հայ եկեղեցական կանոններով սրբագործված այն սկզբունքից, ըստ որի անժառանգ մնացածների գույքը պատկանում է եկեղեցուն: «Եւ այս է, զոր կարգեալ է Հայաստան եկեղեցիս, զի մեռելոյն ինչքն քահանային է»,— գրել է այդ մասին Մատթեոս Զուղայեցին («Եւ զլսոյն Ղուկասու հաւաքումն բանից», Մատենադարան, ձեռ. № 5232, էջ 76ա):

Այսպիսով, պետք է ենթադրել, որ վանական որոշ հաստատութիւններ ձգտում էին ընդարձակել իրենց կալվածքները նաև իշխողների բռնութիւններից ու կամայականութիւններից այլ երկրներ գաղթող գյուղացիների հողն ու այգին սեփականելու ճանապարհով:

Վանական հաստատութիւնները, ինչպես և առանձին հոգևորականներ զբաղվում էին նաև վաշխառուական գործարքներով, տոկոսով փոխ էին տալիս կարիքավորներին և այլն*:

Անշուշտ, պարտապանների հիմնական մասը հարկերի ծանրութեան տակ կքած գյուղացիութիւնն էր: Եվ որոշ վանական հաստատութիւններ, ինչպես կարելի է եզրակացնել ԺԶ. դարից մեզ հասած մեծարժեք մի փաստաթղթից, փորձում էին ընդարձակել իրենց հողակտորները նաև ի հաշիվ պարտապան գյուղացիների: Մանոթանանք այդ փաստաթղթի կարևոր մասի հետ.

«Աստուած օրհնէ զԴանձակ գեղ, որ միաբան մի խորհուրդ եղեն և տուին զՌստակիսի գերեզմանաց արտն անշինջ յիշատակ հոգոյ իւրեանց և ննշեցելոց, եթէ մելիք, եթէ համբայ, եթէ մեծ, եթէ փոքր՝ ամենեքեան տւին: ԻՅ. (25) ղուռուշ կայր ընդ գեղն ի վերայ արտի տիրոջն. մեք գեղով ողջ միաբան

* Ձեռքի աակ ունենք ԺԶ. դարի առաջին տասնամյակներից երկու մուրհակ, որոնցում որպէս փոխտուներ հանգեն են գալիս կրօնավորներ: Նկատի ունենալով, որ այդ կարգի միջնադարյան փաստաթղթերից հայտնի են միայն եզակի օրինակներ, ավելորդ չենք համարում նորեւ մեջ բերել այդ մուրհակները.

1. Գրված է, հավանաբար, Նրզնկայում 1504 թվականին. Շ. Բվականին Զ. և ՄԳ. Եւ Յոհան արեղայս առի Ժ. (10) կարմիր փող ի Սարգիս վարդապետէն ի փոխ, և զգիրքս զբաւ զբի առ նայ, մինչև զփողերն տանք և զգիրքս առնունք: Տէր Յովանիսին վկայութեամբ զբեցաւ գիրս հոկտեմբերի Ե. (7)» (ձեռ. № 4834, էջ 58ա):

2. Գրված է Ամիթում, 1536 թվականին.

«Ե թվին ԶԶԵ., մարտի ԻԳ. եւ Մաղաքիս վարդապետս ի յԱմիթ ԻԶ. (26) սուլթանիս ֆլորի տուի ի Խարբերդու խոճա Շահրուզն, վկայութեամբ տէր Ներսէս աւագերեցուն, և խոճա Սահակին, և խոճա Սարգիսըն, և տէր Նղիին, և աստուած ի վերայ ամենայնի վկա» (ձեռ. № 5353, էջ 1ա):

տւինք Թումայ սուրբ Առաքելոյն յիշատակ անջինշ և անհակառակ...» (Մատենադարան, ձեռ. № 4868, էջ 320բ)։

Վանքերից շատերը, ավելի ճիշտ նրանց մեծամասնությունը, հողագործությունից ու այգեգործությունից բացի, զբաղվել են նաև անասնապահությամբ, ինչպես և ունեցել են ջրաղացներ, ձիթհաններ, խանութներ ու եկամտաբեր այլ հաստատություններ։

Վանքերի տնտեսական գործունեության այս բնագավառների մասին ևս հիշատակարաններն ու նվիրաբերական արձանագրությունները կարևոր տվյալներ են պահպանել։

Այսպես, ԺԾ.—ԺՁ. դարի գրչությամբ հասել է մեզ Թումա եպիսկոպոսի դրությունը Դատվանում ինչ— որ վանք վերաշինելու և վանական քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու մասին։ Աղձատված այգ դրությունը մեծ դրժվարությամբ հնարավոր է լինում վերծանել այսպես.

«Ծն Թումայ եպիսկոպոսը |||նք|||ք||| տոյար (գուցե պետք է կարդալ «տաւար») մի չկէր Դատվան, տուն մի շէն չկէր. շինեց[ի] փաղախ ու մարագ ու սրահ ու բակեր, պո[ղ]զուկա. (°) գնեցի, Ծ. (100) գլուխ ոչխար ի դրուց բերի, գութան կապեցի Գ. (3), խոփ ու ձկնիչ Գ. (3), խարաարի խոփ Զ. (6), Գ. (3) նոր բախ, կացին Բ. (2), լոզ Գ. (3), ուրագ ||| ալիշ ու շամփուր Ծ. (5), պղինձ Զ. (6), եզքն ԺԴ. (14), կովերն Ը. (8)» (Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանի ձեռագր. բաժին, Խ. Ը. № 39 ձեռագիր, էջ ա)։

Թումա եպիսկոպոսը վերականգնում է Դատվանի վանքի տնտեսությունը ավերակների վրա, երբ այնտեղ նույնիսկ «տուն մի ի շէն չկէր»։ Չնայած դրան, հենց սկզբից եպիսկոպոսին հաջողվում է վանքի համար ձեռք բերել 100 գլուխ ոչխար, 8 կով, 14 եզ և անհրաժեշտ քանակությամբ գյուղատնտեսական գործիքներ։

Որ երկրագործության զուգընթաց վանական տնտեսությունները զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ երևում է նաև այլ փաստաթղթից. 1498 թվականին ոմն Դավիթ երեց Արտամետի Կոռնկաց սուրբ Աստվածածնի վանքին նվիրում է իր ողջ ունեցվածքը՝ իր «կայ ու չկէն»։ Նվիրաբերությունը կատարվում է Արտամետ ու Չվրստան գյուղերի համայնքի բոլոր անդամների վկայությամբ։ Այդ կապակցությամբ շարադրված գրության մեջ, ի թիվս նվիրաբերված շարժական ու անշարժ այլ գույքերի, հիշատակված են նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ. «ոչխար՝ թէ մէկ է, թէ հարիւր է, գտաւար՝ թէ մէկ է, թէ Ծ. (50), թէ ջուլ է, թէ ջվալ է, թէ տուն է, թէ տեղ է, թէ դուռ է, թէ դուրս է, թէ խոփ է, թէ ձկնիչ է, թէ բախ է, թէ փայտատ է, թէ զինչ և իցէ՝ Ռ. (1000)»-էն մինչև ի մէկ, մէկէն մինչև ի հազար ոխֆ եմ արեր ի դուռն Կոռնկեց սուրբ Աստուածածնին» (Մատենադարան, ձեռ. № 5537, էջ 298ա)։

Վանական տնտեսությունների մասին մեր գիտելիքները փոքր ինչ հաբրատանում են նաև այն հիշատակարանների տվյալներով, որոնցում, այս կամ այն կապակցությամբ, վանքի միաբաններից հետո, թվարկվում են նաև վանքի տնտեսն ու բոլոր գործավորները, իրենց զբաղմունքի բնագավառներով։ Մանոթանաք այդ կարգի հիշատակարաններից երկուսի խնդրի լուսաբանմանը նպաստող հատվածների հետ։

Լիւմ կղզում 1421 թվականին շարադրված մի հիշատակարանում «գամե—նայն գործատրք դրան սուրբ եկեղեցւոյ»-ի շարքում հանդիպում ենք տնտեսին, մաճկալին և հովվին (ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 254)։ Գրիգոր Լուսա—

վորչի գերեզման կոչվող վանքում հիշատակված են «տնտեսք և հովիւք և իշա-
վարք և լծուարք և այլ աշխատաւորք» (Լ. Փիրղալեմյան, Նօտարք հայոց, էջ
91—92)։

Մատթեոս Զուղայեցիին հնարավորութիւն է տալիս պարզելու նաև «այլ
աշխատաւորք»-ի ինչ լինելը. նա թվարկում է վանքերում հետևյալ պարտակա-
նութիւններն ունեցող գործավորներին՝ «ա. աղօնարար, բ. եփող ապրին,
գ. թխող հացին, գ. փայտաբերն, ե. ջրբերն, զ. բաժանողն, է. հոգացողն զհաց
և ղըմպելի և զվաճառ» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 162բ)։

Այս և լրացուցիչ այլ տվյալների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ
վանքերը իրենց կալվածքները մշակում էին, հիմնականում, իրենք, այդ նպա-
տակով պահելով անհրաժեշտ քանակութեամբ քաշող անասուններ (եզներ ու
ղոմեշներ)*, ինչպես նաև ունենալով գյուղատնտեսական անհրաժեշտ գործիք-
ներ (գութան, խոփ, ձեւիչ, բահ, կացին, փայտատ, մանգաղ, լոզ—կեռ դանակ
և այլն)։

Վանական տնտեսութիւնների վրա աշխատում էին «վանից գործաւորնե-
րը», որոնք, գերազանցապես, վարձկան մշակներ էին։ Սակայն այն վանքերը,
որոնք ունեին սեփական գյուղեր, օգտագործում էին նաև այդ գյուղերի բնա-
կիչների կոռային աշխատանքը։ Այս մասին ԺԾ. դարից ուղղակի վկայու-
թիւններ չեն պահպանվել, բայց կան տվյալներ հետագա դարերից։ Այսպես,
ԺԷ. դարում, հին տրադիցիաների հիման վրա Տաթևում գրանցված «Հուլա-
վարն, ալսիքն վանքական դիւղօրէից հողոց տասանորդն» արժեքավոր ցու-
ցակում, Տաթև, Սվարանց, Աղանց, Տանձատափ և վանքապատկան մյուս գյու-
ղերի բնակիչների վանքի նկատմամբ ունեցած պարտավորութիւնների շարքում
ամեն անգամ նշվում է նաև հետևյալը. «Գլխալին, բոլոր գեղովն» պարտավոր
են ամեն տարի, առանց վարձատրութեան «մէկ օր վարեն, Բ. օր (կամ Գ. օր)
հունձ անեն, և մէկ օր ալ ջառ անեն ինչ բան որ լինի, և մէկ օր եղնարածքն
վանքիս համար խոտ հարեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 6271, էջ 678)։

Վանական հաստատութիւնները հաճույքով երկնավոր տիրոջ առջև բարե-
խոսում էին նաև այն մարդկանց և նրանց մերձավորների հոգիների փրկութեան
համար, որոնք կամովին ստանձնելով այս կամ այն պարտավորութիւնը,
նպաստում էին վանական տնտեսութիւններում տարվող աշխատանքներին։
Այդպիսի մեկն էր ուստա Խալիֆը, որը ԺԾ. դարի անթվական մի արձանագրու-
թեան տվյալներով. «յամէն տարի Բ. (2) գութան է տուէր սուրբ Վարդանայ»
(Մատենադարան, ձեռ. № 1524, էջ 921բ)։

Վերը բերված փաստերը իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ վանքերի
մեծագոյն մասը, եթե ոչ բոլորը, իրենց պատկանող կալվածքների մի մասը
մշակում էին սեփական միջոցներով։ Վանական տնտեսութիւնների գոյութիւ-
նը արդյունավետ կլիներ, անշուշտ, այն դեպքում, երբ տվյալ վանական հաս-
տատութիւնը վանքի շրջակայքում ունենար համեմատաբար ընդարձակ տա-
րածութեամբ վարելահողեր։ Իսկ երբ վանքը այլևայլ ճանապարհներով ձեռք էր
բերած լինում տարբեր և միմյանցից հեռու գտնվող գյուղերում առանձին ար-

* 1457 թվականին Թովմա առաքելի վանքի վանահայր Աբրահամը, «աջհամրիւրի
փարէն» ամբողջովին իր վանքի պեղքերի համար ձախսելու արտոնութիւն ստանալու
նպատակով Աղթամարի վանքին տալիս է չորս եզ ու չորս գոմեշ (Ղ. Փիրղալեմյան, Նօ-
տարք հայոց, էջ 186—187)։ Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ և՛ Աղթամարի, և՛ Թովմա
առաքելի վանքերի քաշող անասունները հաշվվում էին տասնյակներով։

սեր, խոտհոնձներ, այգիներ ու այլ կալվածքներ. այդ դեպքում բնական է ենթադրել, որ դրանք մշակվում էին ոչ թե վանքի կողմից, վանքապատկան անասուններով ու գործիքներով, այլ տարրեր պայմաններով՝ վարձակալման էին հանձնվում այդ կալվածքի գտնված վայրի բնակիչներին: Վարձակալութան կարող էին տրվել նաև վանքապատկան մասսիվ ու ընդարձակ հողամասերը այնպես ինչպես, ըստ երևութին, այդ կատարում էր Վարադա վանքը, եթե դատելու լինենք «Պատմութիւն բողա խաչին» մեղ արդեն ժանոթ գրվածքից: Վերհիշենք. այնտեղ ասված էր, որ ոմն քուրդ ամիր «զայն տեղն ուրանօր ինքն բնակէր՝ շուրջանակի արտորէիլք» նվիրել է Վարադա վանքին, և որ «ոչ ոք կարէ իշխել հայիլ և կամ մերձենալ անդանօր անդաստանին, հերկել և կամ ցանել և կամ սերմանել առանց առաջնորդաց հրամանին, ոչ այլազգիք և ոչ քրիստոնեայք»:

Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ վանքի անդաստանը հերկել, ցանել կամ սերմանել ցանկացողներին այդ բանը թույլատրվում էր «առաջնորդաց հրամանով», բնականաբար, արդյունքի զգալի մասը վանքին տալու պայմանով:

Յավոք, վանքապատկան կալվածքների մշակման պայմանների, գյուղացիների պարտավորությունների և հարակից այլ հարցերի լուսաբանման համար, առայժմ ուշադրության քիչ թե շատ արժանի տվյալներ չկան, ուստի վաղաժամ է խորանալ այդ բնագավառում:

Վանքերի տնտեսական գործունեության մասին մեր խոսքն ավարտելուց առաջ նշենք նաև, որ նրանցից շատերը ունեին ջրաղացներ, ձիթհանքեր ու եկամտաբեր այլ հաստատություններ:

Նոր Զուղայի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի № 481 ավետարանում պահպանվել է 1442 թվականին գրանցված մի փաստաթուղթ այն մասին, որ Ֆրա Պետրոս Սալիթաղեցին, ոմն Մխիթարի որդի Խորշահին պատկանող հողում կառուցել է ջրաղաց. «զամենայն պիտոյքն, այսինքն՝ զքարն, զցիցն, զնաւն և զայլ ամենայն փայտերն, որ ի պէտք է շինութեանն, զամենայն մեք պատրաստեցինք»,—գրում է Ֆրա Պետրոսը, պայմանով, որ ջրաղացի երկու բաժինը պատկանի վանքին իսկ մեկ բաժինը՝ Խորշահին:

Արքեպիսկոպոսի միաբանների շարքում 1470 թվականին հիշատակվում է նաև ջրաղացպան Մկրտիչը (հշտկ. № 386, էջ 303), ուստի ջրաղաց է ունեցել նաև այդ վանքը:

Խառաբաստի վանքը ԺՆ. դարի առաջին կեսին երկու ակ ջրաղաց ունեւ Բոլորամարդ գյուղում և երկու ջրաղաց՝ Խառաբաստում (Ղ. Փիրզաւեմյան, Նօտարք հայոց, էջ 31—32):

Լալա-Միրանշահի 1481 թվականի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Աղթամարը և այլ եկեղեցիներ ունեցել են ձիթաղացներ: Դրանցից գանձվող հարկը (խարճը) բաշխվել է եկեղեցիներին որպես ձիթագին (Մատենադարան, ձեռ. № 5333, էջ 334ա):

Վանի սուրբ Վարդան եկեղեցու ձեռագրերից մեկում ԺՆ. դարում կատարված մի արձանագրության մեջ կարդում ենք, «Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՂուկաղսզն, որ զձիթաղացն ռիւս էրեւտ սուրբ Վարդանայ, ու քանի չի շինած՝ յամէն տարի Ի. (20) դիտր ձէթ տայ» (Մատենադարան, ձեռ. № 1524, էջ 37ա): Պարզ է, ուրեմն, որ ձիթաղաց պետք է ունենար նաև այդ եկեղեցին:

1648 թվականի նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ խոսվում է այն մասին, որ Սարգիս դարբինը նվիրել է Լիմ կղզու սուրբ Գեորգ վանքին իր դար-

բընի սալը (Մատենադարան, ձեռ. № 4690, էջ 646ա), Այս սովալը իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ որոշ վանքերի կից եղել են նաև գործատներ, ավալ դեպքում՝ դարբնոց:

Տարբեր դարերից սովալներ ունենք նաև վանքերին պատկանող խանութների մասին: Այսպես, օրինակ, 1565 թվականին վանքի խոշոր վաճառական ու վաշխառու՝ Մելիք Ղուկիշանը Տիրամոր եկեղեցուն է նվիրել «դուքան մի յիւր զուքաներացն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 292) և այլն, և այլն:

Այսպիսով, հայկական վանական հաստատությունները մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում զգալի տնտեսական ուժ էին ներկայացնում. նրանք ոչ միայն շարունակում էին պահել իրենց ձեռքում շարժական ու անշարժ մեծաքանակ կալվածքներ, այլև օգնության ձեռք էին կարկառում և իրենց շվաքի տակ պատասպարում երբեմնի հզոր հայ ֆեոդալական տների մասնատված և ուժասպառ շառավիղներին: Ինքնուրույն պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի կյանքում նրանց, ինչպես տեսանք, վիճակված էր կատարել նաև աշխարհիկ որոշ ֆունկցիաներ:

Դ

Հայ եկեղեցին, ինչպես նախորդ դարերում, այնպես էլ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, շարունակում էր կիրառել դատական իր ֆունկցիան: Ինչպես մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականությունը՝ մահմեդական հպատակների նկատմամբ, այնպես էլ հայ հոգևորականությունը՝ հայերի նկատմամբ իրավասու էր դատական վճիռներ կայացնելու քաղաքացիական դատական ատյաններին ենթակա ամեն կարգի հարցերում (ժառանգական վեճեր, ամուսնալուծություն և այլն): Նույնիսկ քրեական բնույթի փոքր զանցանքները, որոնք վերաբերելով հայ համայնքների ներքին կյանքին՝ չէին շոշափում պետության շահերը, քննարկվում ու լուծում էին ստանում հայ եկեղեցու զատական ատյաններում:

Հայ կաթողիկոսների կողմից եկեղեցական տուրքեր գանձելու նպատակով ամեն տարի թեմերն ուղարկվող նվիրակները, ինչպես նշված է Զաքարիա կաթողիկոսի 1462 թվականի մի կոնդակի մեջ, իրավունք էին ստանում «հրամանաւ և իշխանութեամբ ի մեր (կաթողիկոսի) անձի տեղ կապել և արձակել, իրաւունս և դաւաւստանս սունել» և այլն (էջ 174, տողատակ): Դատական վեճեր հարթում էին, սակայն, ոչ միայն կաթողիկոսական նվիրակները, այլև ամեն մի շրջանի կենտրոնական վանական հաստատության հեղինակավոր վարդապետները, տրոնք վճիռներ էին կայացնում հայ եկեղեցական «կանոնգրքի», Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի», ինչպես նաև սովորութային իրավունքի նորմերին համապատասխան:

1408—1411 թվականներին, Քաշբերունիքի բնակավայրերից մեկում վեճ է ծագում հանգուցյալ Կարապետ քահանայի որդիների միջև, հոր թողած ժառանգության, հատկապես ձեռագիր Ավետարանի ու Շարակնոցի բաժանման կապակցությամբ. «Եւ անգաւ աղաղակ և աղմոնք ի մէջս իւրեանց վասն Աւետարանիս և Շարակնոցիս», — գրված է այդ մասին շարադրված հիշատակարանում: Վեճը հարթելու համար Մեծոփա վանքից գալիս են նշանավոր վարդապետներ Թուման և Հովհաննեսը: Նրանք բաժանում են ձգամենայն ինչ որ կայր՝ երեք բաժին: Վեճելի Ավետարանը վարդապետների որոշմամբ տրվում է Հայ-

րապետ եղբորը, իսկ 'Շարականոցը՝ Ղազարին (տե՛ս ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 125):

Հայ հոգևորականության դատական ֆունկցիան ավելի ցայտուն երևում է Գրիգոր Մերենց խաթեցու (մհ. 1425 թ.) մի նամակից, որի բարձրաստիճան հասցեատիրոջ անունը, դժբախտաբար, չի պահպանվել:

Նամակագիր Գրիգոր Մերենցը տեղեկացնում է, որ ոմն Ղազար* լուր է տվել իրեն, թե հասցեատերը դժգոհություն է հայտնել աթա կապակցության մը, որ «մարդիկք ի մեղան է ստրաին և ի դատին անկանին և քէպին յիշեն», այսինքն՝ շատերը, անբավական մնալով խոռաբաստի վանքի վառդապետների դատական որոշումներից, խորշում են վանական դատարաններից և դիմում մահմեդական դատական ասյաններին:

«Մեր օրէնքս այս է,— դրում է խաթեցին,— թէ հարսին զարդերն ու բաժինքն է, թէ փեսային, թէ տղայ եղեալ է ի միջին՝ այն ամենայն տղային է, և թէ տղա չէ եղեալ ի մէջ՝ ուրան է զայն՝ գնացելոյ հողին հողան, Եւ թէ այլ մնայ՝ փեսային հօր տուածն յիւր տէրն դառնայ և աղջկայ հօր տուածն՝ յիւր տէրն դառնայ, ապա կերածն ու մաշածն չգայ յիշումն: Մեր առաջնորդաց հրամանքն այս է, և որ ռապի չլինի՝ մասն ու բաժին ընդ անհաստատն դիցէ, և դուք ողջ լերուք ի տէր տստուծով» (Մատենադարան, ձեռ. № 8076, էջ 74ր):

Այս կարևոր նամակը ոչ միայն հաստատում է այլ աղբյուրներից ևս հայտնի իրողությունը՝ հայ հպատակների քաղաքացիական դատական գործերը հայ հոգևորականության կողմից տնօրինվելու մասին, այլև հնարավորություն է տալիս պարզելու, որ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» իրոք գործածության մեջ է եղել միջնադարյան Հայաստանում: «Մեր առաջնորդաց հրամանքս այս է» խոսքերով, մեծ հավանականությամբ Գրիգոր Մերենցը ակնարկում է Գոշի «Դատաստանագիրքի» առաջին մասի ՃԻԱ. կանոնը՝ «Յաղագս դատաստանաց առնականոջ մահուան և անդրէն դառնալոյ բաժնի նորա, որ կոչի պոռլգը»: Այդ կանոնում Գոշն ուղղակի ասում է, որ այդ հարցում հայկական սովորույթը տարբերվում է մահմեդական ու հունական սովորույթից, այդ իսկ պատճառով պատշաճ է համարում կնոջ մահվան դեպքում, «թէ մնացէ զաւակ՝ հոգասցի հոգւոյ նորա պէտք եւ մնացեալն զաւակին լիցին: Իսկ եթէ զաւակ չիցէ մնացեալ... դարձցի անդրէն բաժինն ի ձեռս ծնողացն կամ եղբարցն նորա. եւ ըստ նորին պատուիրելոյ հոգասցին զհոգի գիտութեամբն առնն, եւ որ սակաւ մնայ նոցա լիցի... (Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 289—290):

Չի կարելի կասկածել, որ հայ եկեղեցին, ունենալով դատական ինքնավարություն, նշանակալից դեր էր կատարում ժողովրդի կողմից դարերի ընթացքում մշակված սովորույթների ու իրավական պատկերացումների պահպանման գործում, իսկ այս վերջին հանգամանքը, իր հերթին, կարևոր լծակներից մեկն էր հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության պահպանման և օտար նվաճողներին դիմագրավելու գործում:

Մեծ էր վանական հաստատությունների դերը նաև ուսումնական գործում,

* Հավանաբար Մեծոփ տանքի միաբան Ղազար կրոնավորն է, որի մասին տվյալներ կան 1410—1435 թթ. Մեծոփ տանքում շարադրված մի քանի հիշատակարաններում (տե՛ս ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 104, 451, 454): Եթե ճիշտ է այս ենթադրությունը, ապա վերելի է, թերևս, նամակը հասցեագրված համարել Թովմա Մեծոփեցուն:

ինչպես նաև անցյալում ստեղծված գրական ու պատմական հուշարձանների՝ ձեռագիր մատյանների պահպանման և ընդօրինակությունների միջոցով բազմացնելու բնագավառում:

Հրատարակվող հիշատակարանների գրչության վայրերի ցանկը ըստ ինքյան պարզաբանում է, թե ո՛ր շրջաններում և ի՛նչ կենտրոններում էին հիմնականում շարունակվում ձեռագրերի ընդօրինակման մեծ ծախսեր ու ջանքեր պահանջող աշխատանքները: Նշենք միայն, որ ԺՅ. դարի երկրորդ հիսնամյակի անընդհատ արշավանքների ու պատերազմների և բնական արհավիրքների տարիներից մեզ հասած հարյուրավոր ձեռագրերը ինքնին վկայական են հայ ժողովրդի գրասիրության ու կուլտուրական գործունեության անկոտրում ծառավի:

Անհրաժեշտ տնտեսական ու քաղաքական պայմանների բացակայությամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ԺՅ. դարի երկրորդ հիսնամյակում Հայաստանում չկային Գլաձորի կամ Տաթևի համբավվոր համալսարանների նման ուսումնական ու կուլտուրական խոշոր կենտրոններ: Սակայն Հայաստանի տարբեր շրջաններում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ևս գոյություն ունեին տարրական ու բարձրագույն տիպի ուսումնական հաստատություններ, որոնք զգալի դեր էին կատարում հայ եկեղեցու համար բանիմաց ու գրագետ վարդապետական կադրեր պատրաստելու գործում:

Ամենանշանավոր ուսումնական հաստատությունը այս տարիներին, անշուշտ, Դանիել վարդապետի* աշակերտ՝ Հովհաննես րաբունապետ Համշենցու գլխավորած համալսարանն էր՝ Սեպուհ լեռան Ավագ վանքում, ապա՝ նրա մոտակայքում գտնվող Կապուսի վանքում:

Այս համալսարանի մասին մեզ հայտնի հնագույն տեղեկությունը գտնում ենք Ստեփանոս գրչի կողմից 1463 թվականին Ավագ վանքում շարադրված հիշատակարանում, ուր գրված է. «...այլ և համարէն եղբարցս մերոց սրբազանից, որք հաւաքեալ կան յայսմ համալսարանիս՝ ի վանքս Աւագ, առ ոտս առատաշնորհ երջանիկ րաբունապետիս (Յովհաննիսի) և երկուս դասագլխացս՝ տէր Աբրահամիս և տէր Մարգարէիս»: Հիշատակարանի շարունակության մեջ այս Աբրահամը կոչվում է անհաղթ փիլիսոփա և համարվում ասկիզբն և պատճառ դասատանս:

Նույն գրիչը կարևոր տվյալներ է հաղորդում Ավագ վանքի համալսարանի մասին նաև հաշորդ՝ 1464 թվականին, Դիոնիսիոս Արիոպագացու աշխատությունների իր ընդօրինակած ժողովածուի հիշատակարանում: Պարզվում է, որ Համշենցի րաբունապետի շուրջը «յայս լսարանիս՝ ի վանքս Աւագ» հավաքված են եղել «անձինք Լ. (30), արք պարկեշտք և գովելիք»: Դրվատանքի ջերմ խոսքեր ուղղելով ճբաջ րաբունի» Հովհաննեսի հասցեին, Ստեփանոսը չի մոռանում հիշատակել նաև նրա աջակից Աստվածատուր վարդապետ Զերմացուն:

«Որ ջերմեռանդ սիրով վառի
Ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի»:

Չեն մոռացվում նաև գրչի աշակերտակիցները. հանվանե հիշատակվում են նրանցից շատերը (հշտկ. № 256, էջ 207—208):

* Այս Դանիել վարդապետն եղել է Գրիգոր Տաթևացու աշակերտներից:

Որոշ չէ, թե մինչև ո՞ր թվականն է Հովհաննես Համշեցին դասավանդել Ավագ վանքում. գիտենք միայն, որ 1489 թվականին արդեն նրա գլխավորած ուսումնական հաստատությունը Ավագ վանքից փոխադրված է եղել Կապուսի կոչվող սուրբ Հակոբի վանքը:

Համալսարանի հռչակը տարածված էր Հայաստանի արևմտյան բոլոր նահանգներում և հայկական գաղթավայրերում: Համշենցու մոտ ուսանում էին կաֆայեցիներ, տրապիզոնցիներ, տիվրիկցիներ, դարանաղցիներ, սեբաստացիներ, հաղպատցիներ և այլ վայրերից եկած ուսանողներ: 1489 թվականին Տարոնի Գլակա վանքի սաներից ոմն Գրիգոր հայտնում է, որ «առի զհամբաւ Յովհաննէս քաջ ռաբունապետին, որ է աշխարհաւ Համշենցի, ի թագաւորական ազդէ, եթէ նստեալ կայ ի գաւառն Եկեղեաց, ի դրունս սուրբ Յակոբին, և ունի աշակերտք բաղում, և ուսուցանէ հանգոյն նախկին վարդապետաց»: Տեղեկանալով այդ մասին Գրիգոր Տարոնացին, ինչպես ինքն է ասում, «յուզի անկեալ եկա և մտի ի համալսարանս նորա և նստա ի յունկնդութիւն աստուծային իմաստութեան, զոր արքստարէ պատմէր հոգովն սրբով և տպաւորէր ի միտս աշակերտացն»:

Հովհաննես Համշենցին վախճանվեց 1497 թվականին, Կապուսի վանքում, մինչև իր կյանքի վերջին օրերը ղեկավարելով համբավավոր համալսարանը:

1463—1497 թվականների ընթացքում Եկեղյաց գավառի Ավագ և Կապուսի վանքերում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններում Հովհաննես Համշենցու և նրա գլխավորած համալսարանի մասին շատ է խոսվում: Մի շարք հիշատակագիրներ Հովհաննեսին վերագրում են ազնվական ծագում, համարելով նրան «ի թագաւորական ազգէ» (օրինակ՝ Մատենադարան, ձեռ. № 55, էջ 161ա) կամ «պարոն-որդի» (հշտկ. № 256, էջ 207): Կարելի է ենթադրել, որ նա սերվել է հայ ֆեոդալական այն ընտանիքներից, որի ներկայացուցիչները ԺԵ. դարի առաջին կիսում իշխում էին Համշենում, որպես կիսանկախ տիրակալներ*:

Ի՞նչ գիտելիքներ էր հաղորդում իր ունկնդիրներին Հովհաննես Համշենցին, ստույգ չգիտենք: Նրա աշակերտներից մեկը՝ Մաղաքիա Բերդակեցին, 1494 թվականին շարադրած չափածո հիշատակարանում, իր ուսուցչին մեծարում է յայսպիսի խոսքերով.

«Սա լոյս ծագի մէջ աշխարհի,
Նուաւորող սա համայնի՝
Հայոց տառապեալ ազգի,
Ուսուցանող սա միշտ լինի
Ի տուէ և ի գիշերի:
Զխրթնածածուկ բանս մատենի
Յայտնէ մանկաճցս Սիրովնի,
Զբանս առնու սա ի մտի
Իբր կերակուր ի բերանի.
Մասկէ ծամէ ի խորհրդի

* Այս ընտանիքից ցարդ հայտնի են հետևյալ իշխանները՝ Առաբել (հիշված 1406—1422 թթ.). Դավիթ (հիշված 1425—1440 թթ.) և Վարդ (հիշված 1440 թ.): Որանց մասին տե՛ս «ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, Առաջաբան, էջ XLVIII—L:

Կակղցէ զիմաստ բանի,
Հնու ի միտս յտողաց՝
Աշակերտացն որպէս տգի»

(Մատենադարան, ձեռ. № 620, էջ 298ա)։

Թե ինչպիսի՝ գրքերի խրթնածածուկ իմաստներն էին պարզաբանվում Հովհաննէս Համշենցու կողմից, հնարավոր է լինում որոշել հենց նրա աշակերտների ընդօրինակած ձեռագրերով. դրանք են Գրիգոր Նյուսացու (Մատենադարան, ձեռ. № 620), Գրիգոր Նաղիանզացու (Մատենադարան, ձեռ. № 112, 115), Բարսեղ Կեսարացու (Մատենադարան, ձեռ. № 620), Դիոնիսիոս Արիսպաղացու (Մատենադարան, ձեռ. № 114, 1309) աշխատութիւնների ժողովածուները, «Մեկնութիւն նորը գրեանց» ուշագրավ բանասիրական գործը (Մատենադարան, ձեռ. № 55) և այլ ձեռագրեր։

Որ աստվածաբանական-իմաստասիրական բովանդակութեան վերահիշյալ աշխատութիւններն ընդօրինակվում էին Համշենցու սաների կողմից ոչ միայն բազմացման, այլև տառուցողական նկատառումներով, այդ պարզ երևում է այդպիսի ձեռագրերից մեկի (Գրիգոր Նաղիանզացու աշխատութիւնների ժողովածու) հիշատակարանից, որ շարադրված է Հովհաննէս գրչի կողմից 1497 թվականին։ Այստեղ իր արդեն հանգուցյալ ուսուցչին գրիչն անվանում է «բացայայտող այսմ տառի», այսինքն՝ Գրիգոր Նաղիանզացու գրութիւնները մեկնաբանող։

Այսպիսով պարզվում է, որ Հովհաննէս Համշենցու գլխավորած համալսարանը միջնադարյան բարձրագույն տիպի ուսումնական հաստատութիւն էր, և պատրաստում էր հայ եկեղեցու համար անհրաժեշտ աստվածաբան վարդապետներ։

ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակի հիշատակարաններում տվյալներ են պահպանվել նաև ուսումնական այլ հաստատութիւնների և առանձին նշանավոր վարդապետների ու թարգմանապետների մասին։

Այսպես, ԺԾ. դարի 50-ական թվականներում Թբիլիսիում աշխատել է Ստեփանոս անունով մի թարգմանի՝ Կարապետ թարգմանապետի աշակերտներից։ Վերջինիս մասին 1452 թվականին Թբիլիսիում շարադրված մի հիշատակարանում գրված է. «Նաև զգերապատիւ և զնորբահայեաց և զգարդարեալն իմաստութեամբ և զբարձրացեալն աստիճանաւ զըստ հոգոյ հայր և զուսուցիչ սորա (Ստեփանոս թարգմանի)՝ զԿարապետ թարգմանապետ, որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զվարդապետական և զերաժշտական գիտութիւնս» (հշտկ. № 22, էջ 18)։

1462 թվականին Կտուց անապատում հիշվում է Թովմա Մեծոփեցու աշակերտներից Ստեփանոս վարդապետը, «որ է հոգևոր հայր մեր և խրատիչ ամենայն բարութեանց, որ և զազուտն քարոզեաց ի գիշերի և ցերեկի մեզ, և է փիլիսոփայ երիցական արհեստի և ծաղիկ ժամատեղեաց, և է գիտակ ամենայն հին և նոր կտակարանաց աստուածային գրոց գիտութեան, որ յար և նման է վարժապետին իւրոյ Թովմայ վարդապետին» (հշտկ. № 225, էջ 182)։

1470 թվականից տեղեկութիւն ունենք Խարբերդի մոտակայքում գտնվող Սուր վանքում հիմնադրված դպրոցի մասին։ Այս դպրոցի ուսուցիչ Սիմեոն լաթոնապետը, ինչպես ասված է մի հիշատակարանում, հաստատվել էր «յա-նապատ»-ին, որ կոչի Սուր վանք, և [դպ]րոց կ[ար]գեալ բաղում]ա|2|ա|կե[ր]-տաց՝ լու[սաւ]որելով ըզ[հ]եռա[ւ]որս և զմերձա[ւ]որսն» (հշտկ. № 380, էջ 297)։

Դպրոց է եղել նաև Վայոց-ձորի Բոլորաբերդ անապատում: 1475 թվականին այստեղ մի Ավետարան ընդօրինակած Ավագուհի գրիչը (հետագայում վարդապետ) հայտնում է, որ աշխատել է առ ոտս երիցս երանեալ և քաջ հռետորի և բանիբուն վարդապետի և անյաղթ փիլիսոփայի՝ վարժապետիս իմոյ Սարգսի, զի որպէս զարեգակն փայլէ յաղգս Հայոց» (հշտկ. № 474, էջ 375):

Անշուշտ, դպրոցներ կային նաև այլ վանքերին կից և, բացի այդ, ամեն մի վարդապետ կամ գրչության արվեստի հմուտ վարպետ պահում էր մեկ-երկու աշակերտ, ուսուցանելով նրանց գործնական իր գիտելիքները՝ գրչութեան, մահարանկարչություն, մագաղաթ պատրաստելու կամ թուղթ կոկելու եղանակներ և այլն:

Այդպիսի բազմաթիվ վարդապետներից մեկը 1497 թվականին Արգելանի վանքում ճաշում աշխատութեամբ ուսոյց զմեզ (իմա՝ Հովսեփ Աղթամարցի գրչին) զարուեստքս՝ զշինել մագաղատիս, և զգրել սորին, այլ և զնկարել» («Հանդէս ամսօրեայ», 1940, էջ 210):

Գրիչներից ու ծաղկողներից շատերը իրենց անպաճույճ ու սրտաբուխ հիշատակարաններում պարտք են համարել երախտագիտական խոսք ասել նաև իրենց ուսուցիչների մասին, որոնք «դառն և դժուար» այդ տարիներին իրենց նման, մեծ զրկանքներով ու ջանասիրությամբ ընդօրինակել են ձեռագրեր և գրչության արվեստի գաղտնիքներն են բացել իրենց աշակերտների առաջ:

Այսպիսով, կուլտուրական կյանքը Հայաստանում ԺՆ. դարի երկրորդ հիսնամյակում, շնայած քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ պայմաններին՝ չէր մարել իսպառ: Հայաստանի տարբեր շրջաններում, տնտեսապես ապահով այս կամ այն վանական հաստատության հովանու ներքո, դեռևս շարունակում էին ուսումնասիրել հայ հին գրականության հուշարձանները, ընդօրինակում ու բազմացնում էին հին ձեռագրեր և իրենց գիտելիքներն էին հաղորդում երիտասարդ սերնդին նախկին համբավավոր ուսուցիչների՝ Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու նման գիտուն ու բանիմաց, սակայն շանասեր ու աշխատունակ հետնորդները:

Ե

Հայ ժողովրդի ամենաստվար հասարակաշերտը՝ աշխատավոր գյուղացիությունը, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, կրելով օտար տիրապետողների կեղծքիչ լծի հիմնական ծանրությունը և հարստահարվելով սեփական տների կողմից, շարունակում էր արյուն-քրտինքով հերկել հայրենի հողը: Բնականաբար մեզ համար հատուկ նշանակություն են ստանալու հիշատակարանների ու ձեռագիր մյուս աղբյուրների բոլոր այն տվյալները, որոնք, այս կամ այն չափով, նպաստելու են հայ աշխատավոր գյուղացու արտադրական կենցաղի, գյուղական համայնքի կազմակերպչական սկզբունքների, սոցիալական շերտավորման և հարակից հարցերի լուսաբանման գործին:

«Գյուղական համայնք» գիտական տերմինը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում բնականաբար չի հանդիպում: Այդ ինստիտուտի մասին խոսելիս ԺԴ.—ԺԵ. և ժամանակամերձ դարերի սկզբնաղբյուրները օգտագործում են «ժողովուրդ» տերմինը՝ «ժողովուրդ գեղիս» (Մատենադարան, ձեռ. № 7991, էջ 237բ), «ժողովուրդ Շամպայ» (Հ. Աբրահամյան, Կալվածագրեր, էջ 11), «Սալախանի ժողովուրդ» (Մատենադարան, ձեռ. № 4512, էջ 155ա) և այլն:

Գյուղական համայնքի հետ առնչվող պաշտոնեությունների մասին ակնարկներ պարունակող սկզբնաղբյուրներում առաջին հերթին հիշատակվում են ձեռնավորներն ու տանուտերերը (ռայիսները)։ Այդ պաշտոնյաների գոյությունը անհրաժեշտ էր նկատվում բոլոր գյուղերում։ Մատթեոս Զուլալյեցին «անկարգ շէն» է համարում այն գյուղը, որ «ոչ ունի ձեռնաւոր և տանուտէր» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 83բ), իսկ նրա ուսուցիչ Գրիգոր Տաթևացին՝ որք այն տունը, «որ չունի տանուտէր, ... գեղ, որ չունի ձեռնաւոր» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 83բ)։

Արձանագրական ու մատենագրական մի շարք տվյալներից հայտնի է դառնում, որ ձեռնավորները տեղական ֆեոդալներից նշանակվող պաշտոնյաներ են եղել, որոնք հարկադրել են հարկահանման օբյեկտները, որոշել հարկի չափը, հսկել հարկահանման գործին*։

Ձեռնավորները նշանակվում էին գավառապետների, ամիրների կամ հարկային իմունիտետ վայելող ֆեոդալների կողմից՝ տվյալ շրջանի կամ գյուղի ազդեցիկ, ունևոր և փարթամ ընտանիքների ավագներից. նրանք պետության կամ ֆեոդալի շահերն էին պաշտպանում գյուղերում։

Գյուղական համայնքի ավագը աղբյուրներում կոչվում էր ռես կամ տանուտեր**։

Ռեսի պաշտոնը ընտրովի էր, և որոշ տվյալներից դատելով, ընտրությունը կատարվում էր տարին մեկ անգամ։

Մի ձեռագիր Ավետարանի գնման մասին 1590 թվականին գրանցված արձանագրության մեջ ասված է, որ «գիրս գրեցաւ էն տարիս, որ Ամիր-Բաբօն տանուտէր էր», իսկ 1606 թվականի մի հիշատակարանում՝ «գնեցաւ այգիս ըռէս Շաղաաթի տարին»։

Այս տվյալներից, սակայն, սխալ կլինեն եզրակացնել, թե ամեն տարի ընտրվում էին նոր ռեսներ և ընտրությունը կատարվում էր այս կամ այն անձնավորության գործարար հատկությունների հաշվառմամբ միայն։ Ընդհակառակն, կան տվյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ ռեսի պաշտոնը գրավում էին գյուղերի ամենափարթամ ու ազդեցիկ ընտանիքների անդամները և այն ժառանգական դառնալու տենդենց ունեին։

Այսպես, 1537 թվականի մի հիշատակարանում խոսք կա ոմն Կարապետ «փոքր տանուտէրի» մասին, որը «վեց ամ տանուտրութիւն արար գեղջա Վաղարշապատու, ի ԻՐ. (22) ամաց փոխեցաւ սոռ Քրիստոս» (Մ. Տեր-Ավետիսյանի ձեռագիր ցուցակում նկարագրված մի Ավետարանի հիշատակարանից)։

1471 թվականին Խժիշկ գյուղի տանուտեր է եղել ոմն «իմաստուն երիտասարդ պարոն Վաշօ (կամ Վաղօ), որդի պարոն Մկրտչի» (հշտկ։ №, 408, էջ 324)։

* Մանրամասնությունները տես մեր «ԺԴ.—ԺԵ. դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին» հոդվածը, տպագրված «Պատմա-բանասիրական հանդեսի», 1958 թ. № 1-ում (էջ 110—133)։

** Տանուտեր տերմինը նախարարական շրջանից մինչև ուշ միջնադար՝ բաղմիցս փոխել է իր բովանդակությունը։ ԺԴ.—ԺԵ. և հետագա դարերում տանուտեր էին կոչվում ինչպես գյուղական համայնքի ընտրովի առաջնորդները, այնպես էլ գերդաստանների ավագ անգամները, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացված տվյալ ընտանիքի տնտեսության ղեկավարությունը։ Գյուղերի և առանձին անների տանուտերերին միմյանց հետ չչփոթելու համար մեր շարադրանքում առաջինի նկատմամբ գործ ենք ածում ռես (ռայիս) տերմինը, որը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի աղբյուրներում նույնպես շատ գործածական է։

1498 թվականին մեզ ծանոթ Բարսեղ գրչի Ասպիսնակ գյուղում շարադրած հիշատակարանում հիշված է ռեզնոր տանուտէրն զպարոն Ջաշուռն, որ տղայ-հասակ Ի. (20) ամաց ի տանուտրութիւն հաստատեցաւ և է ձեռնաւոր դեղիս»:

Այս տվյալները, կարծում ենք, բավարար են ցույց տալու համար, որ դյուղի ռեսներ ընտրութեան ժամանակ մեծ նշանակություն էր տրվում թեկնածուի ընչեղությանն ու սոցիալական դիրքին, և այդ պաշտոնը գրավում էին հարուստ ու ազդեցիկ ընտանիքների ներկայացուցիչները նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք շատ երիտասարդ (նոր միայն 16—20 տարեկան) լինելով՝ հաղիվ թե ինքնուրույն կարողանային վարել գյուղական համայնքի ներքին, բարդ ու դժվարին, գործերը:

Մեծ էր ռեսների գործունեության շրջանակը: Նրանց գլխավորությամբ էր կատարվում հողաբաժանությունը, առուների ու ջրանցքների անցկացումն ու մաքրումը*, հարևան գյուղական համայնքների միջև ծագած վեճերի հարթումը, հարկերի բաշխումը գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված տների վրա, հարկահանության վրա հսկողությունը և այլն, և այլն:

Օգտվելով իրենց դիրքից ու իշխանությունից դյուղերի ռեսներն ու ձեռնավորները հնարավորություն ունեին տարբեր ճանապարհներով շահվել գյուղացիների հաշվին: Մատթեոս Ջուղայեցու հաղորդած ուշագրավ մի ավյալից կարելի է եզրակացնել, որ նրանք, հաճախ, գյուղացիների վրա էին բարդում պետությունը կամ կալվածատիրոջը տրվող հարկերի նաև այն մասը, որը պետք է վճարեին իրենց գերդաստանները: Ջուղայեցին «ծածուկ գողերի» շարքն է դասում այդպիսիներին, որոնք «յաղքատս ղրկեն և այնպէս երևեցուցանեն, թէ մեք աւելի տամք և յաղքատացն առեալ տան և զինչս իւրեանց պահեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 133ա: Հմմ. Գր. Տաթևացու հետևյալ տողերի հետ. «Ու որ առաջնորդ է գեղի և ի գեղչէն ղրկէ՝ բոլոր գեղին լինի գող», Քառորդգիրք, ամառան հատոր, էջ 25):

Այսպիսիներից էր ըստ երևույթին, Մութ գյուղի ռեսը, որը, հավանաբար հանդիպելով գյուղական համայնքի դիմադրությանը, վերացրեց «աղջկան յաղկ» և «շանիգադէ» հարկերը և պարտավորվեց մյուս գյուղացիների հետ մասնակցել ինչ-որ հարկի վճարմանը: Պահպանվել է այդ մասին շարադրված համաձայնագիրը, որ հնագրական տվյալներից դատելով՝ ժն. դարից է: Այնտեղ գրված է. «Քրիստոս աստուած արհնէ զըռէս Ստեփանոսն և զիւր որդիքն, որ ողորմեցաւ գեղիս Մթայ, և եթող զաղջկան յաղկն, որ ի գեղստանին և զշանիգադէն (իմա՝ «շանակիսաթ» — ապօրինի պահանջմունք) և զմեր շարաֆի ||| ընէսն ի հետ գեղին տայ և զաւերանիքն ի վերայ գեղիս չի դնէ: Քրիստոս աստուած զինքն արհնէ և զիւր որդիքն և զիւր եղբարքն, և զգեղի տանուտէրքն, որ կամակից եղան՝ զէս բաղադաթս ի գեղէս ի վեր կալին: Աստուած ողորմի իւրեանց հոգւոյն և իւրեանց ծնաւոյցն, ամէն: Ով որ յիրար տայ կամ առնու կամ ի յաւան ձգէ՝ նայ զանէծքն զկայենին առնու...» (Մատենադարան, ձեռ. № 4814, էջ 129ա):

Գյուղական համայնքի պաշտոնեության մասին խոսելիս չպետք է անտեսել նաև գզրին: Որ բոլոր գյուղերն ունեցել են իրենց գզիրները, այդ երևում է Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին (1465—

* Վերջ հիշատակված ռես Ամիր-Բարոն, օրինակ, իր տանուտիրության շրջանում, ինչպես հաղորդում է նրան ժամանակակից հիշատակագիրը՝ «վերի աղբիւրն հանեց և վարի առուն Սալթաղցուցէ ջոկեց»:

1489) Մամուտանից շրջանի գյուղերից մեկի բնակչությանը ինչ-որ վանական հաստատության կողմից ուղղված գրովթյունից: Այստեղ գյուղական համայնքի պաշտոնեությունն ու բնակչության սոցիալական կազմը թվարկված է այսպես. «Թէ ըոնս է ու թէ տանուտէր, թէ գզիր է, թէ հարուստ է և թէ աղքատ» (Մատենադարան, ձեռ. № 9645, էջ 203):

Գզիրը ուսին ստորադրված պաշտոնյա էր. վերջինիս կարգադրություններն ու հրահանգները նա հաղորդում էր համայնքի անդամներին և, ըստ երեւոյթի, մասնակցություն ունէր նաև հարկերի ու տուրքերի կամ նրանց մի մասի հավաքման գործին: Նրա պարտավորությունների մասին կարևոր վկայություն է պահպանված «Խազալ իմաստասիրի Տուսացոյ ասացեալ վասն բանական հոգոյ գիտութեան» խորագրով միջնադարյան մի գրվածքում (Մատենադարան, ձեռ. № 1113, էջ 105ա—112բ): Այստեղ մարդու մարմինը նմանեցված է քաղաքի, իսկ նրա անդամները՝ ձեռք, ոտք և այլն՝ «գործաւորաց քաղաքի»: Որկրամոլություն նման է գզրի, որ ժողովէ յամենայնէ զպիտոյս և զհարկ քաղաքին» կարգում ենք այդ գրվածքում: Ծիշտ է, խոսքն այստեղ քաղաքի ու նրա «գործատուներին» մասին է, բայց հազիվ թե քաղաքի ու գյուղի գզիրների պարտավորությունները մեծ չափով տարբեր լինեին միմյանցից:

Գյուղական համայնքների տնտեսական ու վարչական կյանքում մեծ դեր էին կատարում տանուտերերը՝ տնտեսապես ապահով, ունևոր և ազդեցիկ գերդաստանների ավադները: Իրենց գերդաստանի ներսում նրանց խոսքը օրենք էր, գործը՝ անառարկելի: Գրիգոր Տաթևացին Նրգ երգոցի մեկնության մեջ գրում է. «...Այսպէս և տանուտէրք տանց իւրեանց և վերակացուք միարանից, իշխանք երկրի և քահանայք ժողովրդոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 1264, էջ 432ա), այսինքն՝ ինչպես իշխանները տեր են իրենց երկրի, վանքի առաջնորդները միաբանների, քահանաները իրենց հոգևոր հոտի նկատմամբ, այնպես էլ տանուտերերը իրենց տան անդամների նկատմամբ: Տանուտերերի համաձայնությամբ ու կամքով էր օտարվում գյուղական համայնքին պատկանող այս կամ այն արտն ու արոտավայրը, ամեն պարագայում նրանք էին հանդես գալիս որպես կալվածքների վաճառքի կամ գնման մասին շարադրված փաստաթղթերի վավերացնողներ ու նման կարգի գործարքների վկաներ, նրանք էին, որ գյուղի շահերն էին պաշտպանում հողատիրոջ կամ պետական պաշտոնեության առաջ, մի խոսքով, ինչպես ասված է 1462 թվականի մի հիշատակարանի մեջ Մարմետի տանուտերերի մասին, նրանք էին, որ «վարեն և ուղղեն խաղաղութեամբ զգեաւղս և պահեն ի յաւել առ ու պահանջողաց զաղքատսն» (հշտկ. № 225, էջ 183):

Մարմետի նման խոշոր բնակավայրում, որ հաճախ կոչվում է գյուղաքաղաք, տանուտերերի քանակն անցնում էր 30-ից: 1462 թվականի հիշատակարանում հանվանե թվարկվում են նրանք, մեծարվելով, «պարոն» տիտղոսով՝ «պարոն Սադաղէն Վարդանայ որդին, պարոն Էգկարշէն՝ Խաչատրու որդին, պարոն Դովլաթշէն՝ Մաղթումի որդին, պարոն Գուռչիբէկն՝ Թաթարի որդին, պարոն Սարգիսն՝ Բիազտի որդին, պարոն Մկրտիչն՝ Սազաթիլայ որդին», և 25 այլ տանուտեր «պարոններ» (Նույն տեղում):

Հիշատակագիրը բաղձանք է հայտնում, որ այս տանուտերերի որդիները կմեծանան, «ի շափ հասակի հասնեն և զտունս հաւր իւրեանց և զգեաւղս ի շէն պահեն»: Տեղեկություն ունենք այն մասին, որ հիշատակագրի բաղձանքը մասամբ իրագործվել է: Վերը թվարկված տանուտեր պարոններից երկրորդի՝

էդկարշահի կամ էդգարի որդի Բախտիարը 1510 թվականին հիշատակվում է որպես «զվանայ քաղաքի և երկրի մեկիք»։ Սրան հաջողվում է Շահ-Իսմայիլից ստանալ հատուկ հրովարտակ և փրկել Վանի պաշարված բնակչությանը «կարմիրգլուխ» (զլըբաշ) Բեքամ-բեկի զորքերի կոտորածից ու գերությունից։ Այս գեպքը պատմող հիշատակարանի մեջ ներքին-Մարմետի վերոհիշյալ տանուտերերի 1510 թվականին ապրող ժառանգները թվարկվում են այսպես՝ «զգեօղի տանուտարյքն՝ զմեկիք Բախտիարն և զըռէս Սաղդաթիարն, զթամզաշի Մուսեխն, զՂասուամն, զԱրապշէն, զՂօշասարն, զԽօշնագարն... զՍիրադան, զՔամալն, զՆաւասարդն, և զԳուլամիրն և զայլն ամենայն»։ Սրանք խոստանում են տարին 20 բեռ ձուկ տալ սուրբ Կարապետի վանքին (Մատենադարան, ձեռ. № 4869, էջ 669բ)։

Փոքր դյուզերում, բնականաբար, ընչեղ ու աղքեցիկ տանուտերերը մեծ թիվ չէին կազմում։ 1474 թվականի մի հիշատակարանում Մատղավանք գյուղի աղքեցիկ մարդիկ թվարկված են այսպես. «...Եւ արհնեսցէ զտանուտէր և զառաշնորդ գեղիս՝ զռէս Աւետշէն՝ իւր ծաղկեալ որգովքն, զպարոն Սօթանշէն՝ իւր զաւակօքն, զՅոհանէսն՝ իւր որգովքն, զԴանաբէկն՝ իւր զաւակաւքն, և զայլ ամենայն ժողովուրդք գեղիս՝ զմեծ և զփոքր, զաղքատ և զհարուստ, զայր և զկին, զօքեր և զտղայ» (հշտկ. № 460, էջ 364)։

Նույն պատկերն ենք տեսնում նաև Մուղնի գյուղում 1491 թվականին։ Այստեղ շարադրված մի հիշատակարանի մեջ հանվանն նշված ենք գտնում միայն 4 տանուտերերի անուններ. «Եւ զտանուտէրքս գեղիս՝ զՇահադիզ, զԼաւաւա Մովսէս, զՍատաղէն, զԵղտանբաշխն» (Մատենադարան, ձեռ. № 6293, էջ 461բ)։

Այս և նման բազմաթիվ հիշատակարաններում նշվում են միայն գյուղի ունեւոր և աղքեցիկ, ուստի և համայնքի կյանքում նշանակալից դեր կատարած գերդաստանների տանուտերերի անունները։ Դժվար չէ սրանից եզրակացնել, որ գյուղական համայնքների մյուս գերդաստանների ավադները, որոնք նույնպիսի «տանուտէրեր» էին իրենց ընտանիքում, էական դեր չէին կատարում համայնքի ներքին կյանքում և գյուղական տանուտերերի անվանական թվարկման ժամանակ անտեսվում էին, մտնելով սոսկ ալլ ամենայն ժողովուրդք գեղիս», կամ «շինականք», կամ «հողագործք» հավաքական տերմինների տակ*։

Գյուղական աղքեցիկ տանուտերերին մյուս գերդաստանների ավադներից

* Զաքարիա կաթողիկոսի այլ առիթով հիշատակված կոնդակի մեջ, որն ուղղված է եկեղեցական թեմերից մեկի ընդհանրապես, ժողովրդի դասային կազմը բառահայտված է այսպես. «Եւ զպիսկոպոսք, վարդապետք և քահանայք, ոսյիսք, տանուտէրք, արուեստաւորք և հողագործք՝ մեծ և փոքր»։ Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս արհեստավորներն ու հողագործները նշված են տանուտերերից հետո, որպես նրանցից ստորագաստցիական դասեր։ Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև կոնդակի շարունակության մի հատվածը։ Զաքարիա կաթողիկոսը ինքնադոկումենտալ տեղեկացնում է, որ Զհանշահից ստանալով Էջմիածնի կաթողիկոսութունը, եկել է Էջմիածին և Արաբտյան գավառում՝ մեծ կառուցումներ կատարել. զրանից հետո՝ «զինչ պառլուական եպիսկոպոսք և վարդապետք, ազատորդիք և երևելի տան[ու]տէրք՝ ամենեքեան ի յաթոռս ժողովեցան և մեծ սիրով ընկալան զմեզ և հնազանդեցան» (էջ 173—174, տողատակ)։

Էջմիածնում գումարված այս ժողովի մասնակիցների շարքում հիշատակված «երևելի տանուտէրք»-ը գյուղական աղքեցիկ ու հարուստ ընտանիքների ավադներն էին անշուշտ, որոնք միջակայքի դեր էին զրավում «ազատորդիներին» ու «արուեստաւորներին» և հողագործներին՝ միջև։

տարբերակելու համար, երբեմն, առաջինների նկատմամբ գործ է ածվում «գըլ-խաւոր տանուտէր» տերմինը: Մելքիսեթ և Կարապետ վանեցիների վկայաբանության մեջ (նահատակվել են 1403 թ.), օրինակ, գտնում ենք այսպիսի տողեր. «Եւ կալեալ ութ հոգի՝ կրակեցին և զմինն ի գլխաւոր տանուտէրացս հարեալ խոցեցին ի զլուխն և ի կուշտն սրով» («Հայոց հոր վկաները», գիտ. հրտ., էջ 200):

Զնայած սոցիալական ու տնտեսական հողի վրա գյուղական համայնքի ներսում առաջացած շերտավորման, որի մասին դեռևս առիթ կռնենանք խոսելու, մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում համայնքի տնտեսական ու իրավական հիմքերը դեռևս բավարար չափով ամուր էին և համայնքը միասնական ուժերով կարողանում էր դիմագրավել հողաբաժանման ենթակա վարելահողերի բռնագրավման փորձերին, լինեին դրանք ֆեոդալ-հողատերերի, վանական հաստատությունների, թե գյուղական տանուտերերի կողմից: Գյուղական համայնքը հանդես էր գալիս, որպես տվյալ գյուղի հողային ֆոնդի տնօրինող: Համայնքի իրավասության տակ գտնվող հողային ֆոնդի մեջ մտնող ամեն մի հողակտոր դիտվում էր որպես համայնքային հողի անկապտելի մաս, անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ դեպքում ում ձեռքումն էր գտնվում նրա օգտագործման իրավունքը:

Որևէ հողամասի օգտագործման իրավունքի օտարման ժամանակ, ամեն պարագայում, պահանջվում էր գյուղական համայնքի միասնական կամքն ու համաձայնությունը:

Բերենք մի բնորոշ փաստ. 1445 թվականին (կամ մի քանի տասնյակ տարի դրանից հետո) կազմված նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ ասված է. «Քրիստոս աստուած պահէ ղ քահանայս և զտանուտէր և զուայիս գեղջիս Աղա՛յ՝ զմեծ և զփոքր առհասարակ, որք կամեցան և զսուրբ Ովաննէսն շինեցին վանք, որ ի վաղուց ժամանակէ հանգել էր»: Աղու գյուղի համայնքը, հանդես գալով, միասնաբար, տնտեսական իր միջոցներով վերաշինում է սուրբ Հովհաննեսի վանքը և իր հողային ֆոնդից վանքին «լուսագին» է տալիս մի արտ (Գ. Սըրվանձտյան, Թորոս աղբար, Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 306—307):

ԺՁ. դարի անթվական նվիրաբերական մի փաստաթղթի մեջ նույնպիսի տվյալ կա Ուտունիքի Գանձակ գյուղի մասին. «Աստուած օրհնէ զԳանձակ գեղ,— ասված է այնտեղ,— որ միաբան մի խորհուրդ եղեն և տուին զՌստալիսի գերեզմանաց արտն անշինջ յիշատակ հոգոյ իւրեանց և ննջեցելոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4868, էջ 321բ):

Այլ կապակցությամբ տեսանք, որ Զաքարիա կաթողիկոսի կենդանության օրոք (մհ. 1464 թ.), Աթանանց գյուղի համայնքը ստիպված է եղել իր վրա դրված անեծքի թուղթը օրհնանքի վերածելու համար սուրբ Աստվածածնի վանքին նվիրաբերել հողային իր ֆոնդից մի արտ: Այս կապակցությամբ շարադրված արձանագրության մեջ թվարկված են գյուղի ռես Բաղշայիշը և 13 «աստուածասէր տանուտէրքը» (Սաղաղա, Մելիք, Կարապետ, Թումա երեց, Թումա քահանա, Ավետիս, Հովսեփ, Ներսես, Սարգիս, Հովհաննես, Մկրտիչ, մի այլ Հովհաննես, Զանիբեկ և «այլ միաբան գեղի տանուտէրքս»), որոնք «ամենեքեան վառեցան ի սէրն Քրիստոսի և ի սուրբ Աստուածածինն, և զայն արտն խաղ ու մուլք տըւին Աստուածածինն» (Մատենադարան, ձեռ. № 5512, էջ 1ա):

Կարելի է մեջ բերել այս կարգի տասնյակ այլ փաստաթղթեր, որոնք բո-

լորն էլ միաբերան վկայում են այն մասին, որ գյուղական համայնքի անօրինականության տակ գտնվող հողային ֆոնդից որևէ արտ օտարելու կամ նվիրաբերելու համար պահանջվում էր տվյալ գյուղական համայնքի բոլոր տանուտերերի համաձայնությունը:

Գյուղական համայնքը հաճախ հանդես է գալիս նաև որպես շարժական գույքի կոլեկտիվ սեփականատեր:

1469 թվականին Խիղանի շրջանի Սուր գյուղի տանուտերերից մեկը մի Ավետարան է նվիրում իր հայրենի գյուղին և պատվիրում, որ «Մի ոք իշխեսցէ զսա իւրն սեփականել քահանայ կամ տանուտէր, այլ գլխաւոյն ամէնքն խնամ տանեն ի վերա և պահեն, զի Աւետարանս դեղին եմ տուեր» (հշտկ. № 375, էջ 293, հմմ. նաև Մատենադարան, ձեռ. № 6348, Հովհ. ավետարանչի նկարի վերին մասում գրված հիշատակագրությունը):

Այս տվյալները, սակայն, բնավ չեն խոսում այն մասին, որ որևէ գյուղի սահմանների մեջ գտնվող բոլոր հողերը, անխտիր, գտնվում էին գյուղական համայնքի իրավասության ներքո: Ընդհակառակը, կան տվյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, թե գյուղական հողային տարածությունները ստորաբաժանված էին արդեն մի շարք ենթախմբերի (համայնքի տնօրինության տակ գտնվող վարելահողեր և արոտավայրեր, մասնավոր սեփականություն դարձած հողեր, գյուղատերերի կողմից սեփականացված հողեր, վանական հաստատությունների կողմից օգտագործվող կամ նրանց սեփականությունը դարձած հողեր և անմշակ ու խոպան հողային տարածություններ):

Բնականաբար, ամենածավալուն խմբի մեջ մտնում էին այն վարելահողերն ու արոտավայրերը, որոնք գյուղական համայնքին պատկանող հողային հիմնական ֆոնդը լինելով, պարբերաբար, մեկ կամ մի քանի տարին մեկ անգամ (նայած տվյալ շրջանում գոյություն ունեցող սովորույթին) բաժանվում էին գյուղական համայնքի լիիրավ ընտանիքների միջև՝ ըստ շնչաքանակի:

Համայնքային հողերի պարբերաբար կրկնվող հողաբաժանումների մասին Հայաստանի տարբեր շրջաններից ունենք բազմաթիվ վկայություններ՝ Ժ. Դարի վերաբերյալ: Որ այդպիսի հողաբաժանումներ եղել են նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, այդ մասին կարելի է դատել ոչ միայն հետագա դարերի տվյալների քննության ու վերլուծության ճանապարհով, այլև հենվելով Ժ. — Ժ. Դարերի աղբյուրներում պատահականորեն գրանցված մի-երկու ոչ ուղղակի վկայությունների վրա:

Մանթիկանյան դրանց: Ժ. Դարի նշանավոր իմաստասեր Հովհաննես Որոտնեցին (մհ. 1386 թ.), իր «Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի» աշխատության մեջ, «Բաժանական հասարակութիւն» հասկացությունը բացահայտելու համար օրինակ է բերում նաև գյուղերի վարելահողերը («անդաստան գեղից»), դրանով իսկ հավաստելով, որ գյուղական համայնքի վարելահողերը ենթակա են եղել բաժանումների (տե՛ս Յովհան Որոտնեցի, Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի, Երևան, 1956, էջ 6):

Ժ. Դարի մի փաստաթղթի տվյալներով, Ռշտունիքի Բեսավենք գյուղի տանուտերերը միաբան պարտավորվում են սուրբ Գեորգի վանքին ամեն տարի տալ «ամէն բաժին կես կապիճ ցորեն սերմ» (Մատենադարան, ձեռ. № 9223, Ժ. Ե., էջ 1բ): Մեծ հավանականությամբ, այստեղ, «բաժին» տերմինի տակ պետք է հասկանալ այն հողաբաժինները, որոնք համայնքի կողմից տված են եղել

օդտադործման հավասար անձերից բաղկացած բազմանդամ ընտանիքների և կամ սակավաշունչ մի քանի ընտանիքներից կազմված ժամանակավոր խմբերի (հողաբաժանման համփա-չարեքային սկզբունքով): Որ վերոհիշյալ պարտավորությունը ստանձնած «բաժինների» տերերը հավասար քանակությամբ հող են ունեցել, այդ երևում է այն բանից, որ նրանցից յուրաքանչյուրը պարտավորվում է վանքին տալ հավասար քանակությամբ (կես կապիճ) ցորեն: Ըստ ինքյան հասկանալի է, որ պարբերաբար կրկնվող հողաբաժանումների դեպքում միայն՝ գյուղական ընտանիքները կարող էին ըստ շնչաքանակի հավասար չափով հող ունենալ:

Կարծում ենք, որ սխալ գործած չենք լինի, եթե ԺԹ. դարում Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում կիրառվող համփա-չարեքային հողաբաժանության ձևը համարենք հատուկ նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին: Թվում է, թե դրա համար ունենք նաև բավարար կոչան: Մեզ արդեն, այլ կապակցությամբ, ծանոթ է Ռշտունիքի Գանձակ գյուղում շարադրված նվիրաբերական արձանագրությունը, որի կարևոր մասում ասված է. «Աստուած օրհնէ զԳանձակ զեղ, որ միաբան մի խորհուրդ եղեն և տուին զՌստակիսի գերեզմանաց արտն անշինշ յիշատակ հոգոյ իւրեանց և ննչեցելոց, եթէ մելիք, եթէ համբայ, եթէ մեծ, եթէ փոքր՝ ամենեքեան տուին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4868, էջ 321բ):

Դժվար չէ համոզվել, որ այստեղ գործածված «համբայ» տերմինը, ըստ իմաստի համապատասխանում է նման կարգի նվիրաբերական ակտերի մեջ բազմիցս գործածված «տանուտէր» տերմինին: Եվ հենց այն հանգամանքը, որ «տանուտէր»-ը հնարավոր են համարել փոխարինել «համբայ»-ով, ըստ ինքյան ենթադրել է տալիս համփա-չարեքային հողաբաժանման սկզբունքի տարածված լինելը նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Հողաբաժանման այդ ձևի կիրառման ժամանակ բազմամարդ գերդաստանները, բավարարելով ամբողջական հողաբաժին ստանալու համար անհրաժեշտ շնչաքանակի նորման (16 հոգի), կամ գերազանցելով այն՝ ստանում էին մեկ լրիվ, երբեմն մի քանի (համապատասխան գերդաստանի շնչաքանակի) հողաբաժիններ (համփաներ):

Գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից ստանալով մեկ կամ մի քանի ամբողջական բաժին վարելահողեր, ունենալով անհրաժեշտ քանակությամբ քաշող անասուններ ու գյուղատնտեսական գործիքներ, ինչպես նաև ապահովված լինելով աշխատավոր ձեռքերով, տանուտերերի կամ համփաների գերդաստանները ինչպես արդեն ասացինք, գյուղերում մեծ ազդեցություն ու կշիռ ունեին և, ինչպես կտեսնենք ստորև, տնտեսապես կախման վիճակի մեջ էին պահում չքավոր համագյուղացիներին: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու հայ գյուղացու խոսակցական լեզվում «համփա» բառը պետք է ստանար նաև «ունեոր դասին պատկանող անձ» նշանակությունը (Ս. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, III, էջ 35, նաև Материалы для изучения этно-минического быта гос. крестьян Закавказского края, т. I, вып. I, Тифлис, 1885, էջ 20—21):

Ձեռագրերի հիշատակարաններում բազմիցս հանդիպում ենք այդպիսի տանուտերերի կամ համփաների, որոնք տնտեսապես ապահով լինելով, հնարավորություն էին ունենում հանդես գալու որպես մեծագին ձեռագրերի պատվիրատուներ ու գնորդներ: Հիշատակարաններից շատերի մեջ թվարկված են այդ տանուտերերի բազմաքանակ «արեան մերձատրները»: Մեծ մասամբ հնա-

րավորութիւն չի լինում պարզելու, թե նույն հարկի տա՞լ են ապրել, արդո՞ք, արյունակից այդ ազգականները, թե՞ դատ-զատ ընտանիքներով. սակայն որոշ դեպքերում հիշատակարաններն ընձեռում են այդպիսի հնարավորութիւն:

Այսպես, օրինակ, 1462 թվականին, որպես Աղթամարում ընդօրինակված մի Ավետարանի ստացողներ, հիշվում են Գիշուկ և Մամշա ամուսինների 6 արու զավակները՝ Սարգիս, Խաչատուր, տեղ Ավագ, Ատուկանոս, Հովհաննես: Այնուհետև թվարկվում են այդ եղբայրների կանայք, որդիներն ու թոռները, ընդամենը 66 անուն (հշտկ. № 226, էջ 185): Կարծում ենք. որ բազմասերունդ այդ եղբայրները միասնաբար մի ձեռագիր կտրող էին ստանալ այն գեպքում միայն, եթե կազմեին մի մեծ գերդաստան, ապրեին մի հարկի տակ:

Հրատարակվող հիշատակարաններից շատերի մեջ տվյալներ կ'ան ազգակցական նույն սկզբունքներով կազմված բազմանդամ ընտանիքների մասին, որոնք իրենց կազմում ունենում էին հաճախ ըստանիքի 16, 17, 18 և ավելի անդամներ:

Բազմանդամ ու մեծ գերդաստանների գոյությունը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հավաստվում է նաև այլ աղբյուրներով: Թովմա Մեծոփեցին, օրինակ, հաղորդում է, որ Շահումխի 1430 թվականի արշավանքի ժամանակ Քաջբերդյանց զավառի Մաշառուաց դյուզից՝ Քի միոջէ տանէ՝ գերվեցին 10 հոգի (Պատմ. Լանկ-Թամուրի, էջ 92): Պետք է ենթադրել, անշուշտ, որ 10 հոգի գերի տված ընտանիքի անդամների թիվը, առնվազն, կրկնակի անգամ մեծ էր: Շատ ավելի ուշագրավ է բազմանդամ գերդաստանների մասին Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրության» մեջ բերված տվյալը, որը սակայն վերաբերում է Ժէ. գարի սկզբին և միայն Խարբերդի ու Սեբաստիայի շրջաններին: Խարբերդի մասին լեհահայ հեղինակը զարմանքով արձանագրում է հետևյալը. «Եւ անդ եւս մեծամեծ տներ էին, որպէս Սեւրստու: Անդ տեսաք մէկ տունն քառասուն օրոցք. և ամէնքն հօր հնազանդ. և թէ հայրն մեռանէր՝ մեծ եղբօրն հնազանդէին. և այսպէս մեծ սէր և միաբանութիւն մեծ տեսաք երկիրն այն, զոր այլ տեղ երկու եղբարք կամ երկու քոյրք ոչ կարեն ի միասին բնակել ի միում տան» («Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 157—158):

Գյուղական համայնքի բոլոր անդամներին պատկանող ու պարբերաբար հողաբաժանման ենթակա հողային ֆոնդից զատ, գյուղերում կային նաև այս կամ այն ընտանիքի կողմից սեփականացված կամ սեփականություն դառնալու ընթացքի մեջ մտած հողակտորներ:

Գրիգոր Տաթևացին իր Քարոզներից մեկում ունի այսպիսի ուշագրավ արտահայտություն. «զանդաստանս ինչ յորժամ ի բազում ամս կալնու ոք՝ հայրենիք լինի նմա» (Քարոզգիրք, ձմռան հատոր, էջ 593):

Այս ուշագրավ վկայություն է. համայնքի ազդեցիկ ու ունեոր տանուտերերը, օգտագործելով իրենց կշիռն ու հեղինակությունը, առանց մեծ արգելքների ի վիճակի էին իրենց գերդաստանների կողմից մշակվող այս կամ այն արտը նոր հողաբաժանումների ժամանակ կրկին ու կրկին պահել իրենց ձեռքում և, ի վերջո, պարսպով և նշանիւ սահման դնելով, — ինչպես ասում է Գրիգոր Տաթևացին (Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 298), — հանել գյուղական համայնքի հողաբաժանման ենթակա հողային ֆոնդից:

Պետք է ենթադրել, որ մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում այս ճանապարհով գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի որոշ մասն արդեն, ամրացված

լինելով այս կամ այն դերդաստանին, «հայրենիք» դառնալու ընթացքի մեջ էր մտել:

1470 թվականին Աղթամարում շարադրված նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ թվարկված են Արքերդ գյուղի արտերից մի քանիսի անունները. դրանք են՝ Ծիտկանց արտ, Ներկարարենց արա, Աշըղի արտ (Մատենադարան, ձեռ. № 8928, էջ 289ա—289բ), Ժն.—ԺՁ. դարի անթվական մի փաստաթղթի համաձայն Աթանանց գյուղի տանուտերերի կամքով Վարդապետրիկի վանքին նվիրաբերում են վեց արտ՝ «զխաշի արտն, ու զծուռ արտն, ու զուռուտն, ու Շապխոնց քոէն, ու Զաւգերոնց արտն, ու Զաւգերոնց Թումի արտն» (Մատենադարան, ձեռ. № 6324, էջ 305ա):

1567 թվականին շարադրված մի հիշատակարանում կա տվյալ այն մասին, որ ոմն տեր Ներսես, Բաղեշից ոչ հեռու գտնվող Մարգոտ գյուղի «պղնձագործ Մախսուտի արտերն, ՂՄահտեսի Մուրատի արտն», ինչպես նաև երկու ձեռագիր ու մի արծաթի սկիհ է նվիրում սուրբ Աստվածածնի վանքին (Գ. Սըրվանձության, Թորոս աղբար, Բ, էջ 257):

Բերված փաստերն ուշագրավ են այն տեսակետից, որ նվիրաբերվող արտերի մեծագույն մասը կոչվում է այս կամ այն անձնավորության կամ գերդաստանի անուն—աղբանունով (Ծիտկանց, Շապխոնց, Զավգերոնց, —պղնձագործ Մախսուտի, մահտեսի Մուրատի և այլն): Ակնհայտ է, որ վերոհիշյալ արտերը բոլորի կողմից ճանաչված իրենց անունները կարող էին ստանալ այն դեպքում միայն, երբ տվյալ գերդաստանը կամ տանուտերը տվյալ արտը մշակած լիներ «բաղում մաս»:

Համայնքապետական հողերի մի մասի օգտագործման իրավունքի սեփականման պրոցեսը Հայաստանում սկսել էր դարեր առաջ, ուստի համայնքի մեջ ընդգրկված փարթամ գերդաստաններից շատերը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում տիրում էին զգալի քանակությամբ այգիների, վարելահողերի և այլ կալվածքների:

Դրանց տնօրինման գործին համայնքը իրավասու չէր միջամտելու և յուրաքանչյուր «հայրենատեր» գերդաստան կարող էր ցանկացած ձևով տնօրինել (նվիրաբերել, վաճառել, օտարել) իրեն պատկանող վարելահողը կամ խոտհարքը: Մերձավոր ազգականների համաձայնությամբ, սակայն, այդ դեպքում պարտադիր էր: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ գերդաստանը բաժանվել էր առանձին ընտանիքների, նախկինում ողջ գերդաստանին պատկանող վաճառված կամ այլ ճանապարհով օտարված այս կամ այն կալվածքը ենթակա էր հետ գնման, եթե ազգականներից որևէ մեկը համաձայն չէր օտարման այդ ակտին: Գրիգոր Տաթևացին այս կապակցությամբ գրում է. «Եւ որ կամի զհայրենիս աղքատին յետ գնել՝ պիտոյ է... նախ, որ լինի ազգական նմա, զի օտարըն ոչ կարէ գնել» («Քարոզգիրք», ձեռն. հատոր, էջ 86):

Ազգականների հետագա միջամտությունից վանական որևէ հաստատություն նվիրաբերված կալվածքները զերծ պահելու մտադրությամբ, նվիրաբերական արձանագրությունների մեջ անհրաժեշտ էին համարում հատուկ շեշտել, որ ազգականներից և ոչ մեկը իրավունք չունի երբևէ վեճ բացելու տվյալ նվիրաբերության առթիվ. համարձակողների հասցեին ուղղվում էին անհեղինակ սարսուռ ազդող խոսքեր: Գիտենք արդեն, որ 1489 թվականին ոմն Դավիթ երեց՝ Արտամետի Կոնկեց սուրբ Աստվածածնի վանքին նվիրաբերել էր իր ողջ ունեցվածքը: Այդ մասին շարադրված հիշատակարանի վերջում Դավիթ երեցը

գրանցել է այսպիսի տողեր. «Ուլ որ հակառակ է յետ իմ անցման, կամ դաւէ անէ, կամ դաւապ անէ մազի մի շափ, թէ ալի է, թէ տւթօր զարմ է, թէ հօրեղբօր զարմ է՝ դաւէ և տաւապ անէ, եկեղեցոյ ֆարղիանգէն հանէ և ցրէ, նա զանէժքն օձին և ղկայենին, զՅուդային և ղՆեոսան առցէ, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 5537, էջ 298ա)։

«Հայրենիք» դարձած կալվածքների օտարման մասին պահված արձանագրությունները ղալի թիվ են կազմում. դրանցից մի քանիսի հետ այլ կապակցությամբ արդեն ծանոթացել ենք, ծանոթանանք ևս մի-երկու փաստերի։

1474՝ թվականին ոմն տեր Հովհաննես իր «մայրենի» (այսինքն՝ մորից ժառանգություն ստացած) այգին նվիրաբերում է Արարուց սուրբ Նախավկայի վանքին, հատուկ շեշտելով, որ այդ նվիրաբերությունը անդարձ է և «ոչ ում դաւէ չի լինի, ոչ եղբար, ոչ ևղբարորդոյ, ոչ ազգի և ոչ աւտարի, ոչ որդոյ և ոչ թոռան» (Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 9093, էջ 435բ)։

1465—1489 թվականներին ոմն Ստեփանոս Հերանցի որդի, Հայոց ձորի Կլմ գյուղի տանուտերերի կամքով, Պատուկի վանքին է նվիրում իր «հերենական դնած մուլքն՝ ղՓոս արտն»։ Նվիրաբերության պայմանն այն է, որ «զինչ երէց որ և կեղեցոյն ծառայութիւն առնէ՝ զէն արտի բերքն այն ուտէ, և ի տարին հինգ անգամ զՀերանցսնց դերեղմաներն օրհնէ» (Ղ. Փիրղալեմյան, Նշխարք պտմ. Հայոց, Բ, ձեռ. № 4515, էջ 229—230)։

Որոշ գյուղերում «հայրենիք» կամ «մուլք» կոչվող կալվածքներն այնքան ընդարձակ տարածություն էին բռնում, որ գյուղի հողային ֆոնդը երկփեղկվել էր համայնքային և մլքային բաժինների։ Այդպես էր, օրինակ, Քարվակ գյուղում, որտեղ կար հատուկ «մլքի դաշտ»։ Այդ դաշտում գտնվող իր հալալ մուլքը Ժ.Ղ. դարում ոմն Թերձակենց Թումա նվիրաբերեց Ժաժկանց սուրբ Ավետարանին (Մատենադարան, ձեռ. № 3850, էջ 99ա)։

Գյուղերի սահմաններում կային նաև ընդարձակ տարածություն բռնող ապառաժ, անջրտի, ճահճային կամ մի այլ պատճառով երկրագործական աշխատանքի համար ոչ պիտանի հողեր։ Դրանք կարող էին դառնալ այս կամ այն գերդաստանի սեփականությունը, եթե նրանք, միջոցներ ներդնելով ու ջանքեր դործագրելով, կարողանային օգտագործելի դարձնել այդ հողերը։

1507 թվականին ընդօրինակված մի Ավետարանի մեջ կա հետաքրքրական մի գրանցում. ոմն Ստեփանոս ինչ-որ սուրբ Կիրակոսի վանքին նվիրում է գանձագին մի պարտեզ ու մի ջրաղաց։ Բացի այդ բարեգործությունից, նույն Ստեփանոսը՝ «Ճամ կորդեց, ոխֆ արար Կեշայ կարմընջին»,—ասված է նվիրաբերական ուշագրավ այդ արձանագրության մեջ։ «Կորդ» նշանակում է խոպան, անվար հողամաս, իսկ «կորդել», բնականաբար, նշանակելու է խոպ կամ խոպան հողը մշակել, դարձնել օգտագործելի։ Այսպիսով պարզվում է, որ վերը նշված Ստեփանոսը իրավասու էր ցանկացած ձեռով վարվելու ինչպես իր կողմից գնված պարտեզի ու ջրաղացի, այնպես էլ «կորդած», այսինքն մշակելի դարձրած արտի հետ։

Ըստ երևույթին համանման բովանդակություն ունի նաև Պետ. Մատենադարանի № 4868 ձեռագրում Ժ.Ղ. դարում գրանցված՝ ստորև բերվող նվիրաբերական արձանագրությունը. «Աստուած օրհնէ զԿեցնայ Եղեգեց ծաղկեալ ծերունի Շատարեկեց Աղաջան, որ զիւր հալալ մուլքն՝ զքոայուտն ոխա արար՝ զկէսն սուրբ Աստուածածնին և զկէսն սուրբ առաքելոյն Թումայի» (ձեռ. № 4868, էջ 320բ)։

Կարծում ենք, որ Շատարեկենց Աղաջանը իրավասու էր ցանկացած ձևով առօրինակով նվիրաբերվող հողամասը, որովհետև այն «քուայուտ», այսինքն՝ քարքարոտ տեղ է եղել և մշակելի դարձվելով նվիրատուի ջանքերով՝ համարվել է նրա «հալալ մուլքն»:

Գյուղական համայնքի ներքին կյանքի ուսումնասիրության տեսակետից ուշադրավ է նաև նախորդ նվիրատու Ստեփանոսի «կորդած» արտի նվիրաբերման նույնատակը: Այն «ոխֆ» է արվում «Կեշայ դևտի կարմընջին», պայմանով, որ այդ արտի մշակողի վրա դրված լինի կամուրջը շեն պահելու պարտականությունը. «Ով որ ցանէ՝ դկարմունջ շէն պահէ»,—գրված է այնտեղ (Ե. Լալայան, Ցուցակ, № 262, սուր. 629, Հմմ. նաև «Թորոս աղաք» Բ, էջ 270, ուր մեջ է բերված 1578 թ. մի արձանագրություն, ինչ որ մեկի կողմից սուրբ Գեորգ զոհաբերի վանքին «դկարմունջի արտ, ճոթով» նվիրաբերվելու մասին):

Մոկրի Ողմի գյուղի տանուտերերի բարեգործությունները թվարկող Ժ. Կարի մյուս արձանագրության մեջ, որ գրանցված է Մատենադարանի կողմից վերջերս ձեռք բերված մի Ավետարանի հատակոտորների վրա, խոսք կա նաև այն մասին, որ տանուտեր Մարտիրոսն ու իր Առաքել եղբայրը «Բ. (2) կճ. (կապիճ) ցորեն տուին առին» (Մատենադարան, ձեռ. № 9660, էջ 1բ): Իսկ 1651 թվականից պահպանված մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, կապիճ ու կես ցորենի մի արտի գնման մասին. գնողներն արտի արդյունքը հատկացնում են համայնքին, որպեսզի «առու խանելոյ արն ուտեն» (Ե. Լալայան, Ցուցակ, սյուն. 199):

Արդ, երբ առանձին տանուտերեր հող էին տանում համայնքի բոլոր անդամներին շահագրգռող կամուրջը կամ առուն շեն պահելու կամ մաքրելու աշխատանքներին, ապա առանց վարանման կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի նպատակների համար համայնքը ևս հողային իր ֆոնդից կարող էր հատկացնել առանձին վարելահողեր:

Խոսելով վանական կալվածատիրության մասին, բավարար փաստեր մեջ բերելով, ցույց տվեցինք, որ վանքերից շատերը իրենց պատկանող հողերի վրա ստիճոնով էին սեփական տնտեսություններ: Իսկ ունեցե՞լ են, արդյոք, այդպիսի տնտեսություններ իրենց պատկանող գյուղերում հայ և օտար սզգի կալվածատերերը. այս հարցին վճռական պատասխան տալու համար անհրաժեշտ տվյալներ չկան*: Գիտենք ստույգ, որ նրանք իրենց պատկանող գյուղերում ունենում էին զգալի քանակությամբ վարելահողեր, որոնք վարձակալման էին տրվում տվյալ կամ մերձակա գյուղերի բնակիչներին:

Այլ կապակցությամբ ծանոթացել ենք արդեն Բեսավենք գյուղի համայնքի սուրբ Գեորգ վանքի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների մասին խոսող արձանագրության հետ. «Արարիչն աստուած,— գրված է նրա սկզբում,— զԲէսօինից տանուտէրքն արհնէ առհասարակ: Արտ մի ոխւ էր տւած այս եկեղեցոյս. յետ ժամանակաց տաճիկ մի գեղի տէր էլաւ և զարտն խլեց և

* Տարաւորե՛ Ծորելյանի կին Մինախանուհի 1292 թ. Նորովանքին նվիրաբերել է այգիներ, այդ առթիւ վոռադրել տված արձանագրության մեջ նվիրատուն անհրաժեշտ է համարել շեշտելու, որ լայս տուրքս ոչ ի զրկանաց, ոչ ի զեղէ, ոչ ի պարոնահոյաց, այլ մեր հալալ դրամագին՝ աղատ յամէն հարկաց, որ ոչ ում հաշիւ չկայ ի հետ» («Վիմական տարեգիր», էջ 135): Հակված ենք կարծելու, որ այստեղ գործածված «պարոնահոյ» տերմինի տակ պետք է հասկանալ հենց այն հողարածինը, որ կալվածատերերը յուրացնում էին, կտրելով գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից:

արար շարեք հող՝ Աւանի ձեռք, աստուած շողորմի իւրենց» և այլն (Մատենադարան, ձեռ. № 9223, Ժէ., էջ 1ր)։ Միջ բերված հատվածը մեկնաբանում ենք այսպես. տարիներ առաջ դյուղի տանուտերերի միաբան համաձայնությամբ մի արտ է նվիրված ելել սուրբ Գևորգի վանքին, սակայն դրույթունը փոխվել է, երբ դյուղի տեր է դարձել «տաճիկ մի»։ Մահմեդական այս դյուղատերը խել է դյուղական համայնքին պատկանող, բայց վանքին նվիրաբերված արտը և այն դարձրել «շարեք հող»։ այլ խոսքով նա սեփականել է այդ արտը բերքի մեկ քառորդը ստանալու պայմանով վարձակալման հանձնելու համար*։

Դյուղական համայնքի անդամները տարվա մեջ մի քանի օր պարտավոր են եղել ձրի աշխատել կալվածատիրոջ համար։ Այդ մասին, ինչպես վերը ասացինք, տվյալներ են պահպանվել Ժէ. դարում Տաթևի վանքում, հին տրադիցիաների հիման վրա կազմված «Հոգևվարն», այսինքն վանքական գիւղօրհից հողոց տասանորդքն ուշագրավ ցուցակում (Մատենադարան, ձեռ. № 6271, էջ 678)։

Համայնքի անդամները կալվածատիրոջ նկատմամբ ունեցել են նաև այլ տարտավորություններ. այսպես օրինակ, անվճար խնամել են տնային թռչունները։ Այս մասին ուշագրության արժանի տվյալ է պահպանվել Գրիգոր Նարեկացու ընդարձակ վարքում, որ մուտք է գործել Գրիգոր Մերենցի (մհ. 1425 թ.) խմբագրած Հայտնավորքի մեջ։ Նարեկ գյուղի քուրդ տերը, — ասված է այդ տեղ, — հաւ մի... յիւր շինականն ետ թուխս դնել։ Թխական հալն իր ճուտերով, դժբախտ պատահարով, ընկնում է երկանաքարի տակ և սատկում, թիսկ այն կինն, որ զհաւն ի թուխս եղեալ էր, ահաբեկ եղեալ յահէ քրդոյն՝ յուսացաւ յաստուած և յաղօթս սրբոյն Գրիգորին։ Եվ, իբր, ձագահարույց Գրիգոր Նարեկացու զորութեամբ ջախջախված հալն իր ճուտերով կրկին կենդանանում է, խեղճ ու ահաբեկված շինական կնոջն ազատելով քուրդ բեկի բարկությունից (տե՛ս «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», 1730, էջ 395)։

Այս տվյալը թույլ է տալիս կարծելու, նամանավանդ եթե նկատի առնենք նաև ԺԹ. դարից հայտնի փաստերը, որ դյուղատերերը նույն սկզբունքով կարող էին իրենց շինականներին խնամելու հանձնել նաև մանր ու խոշոր եղջերավոր անասուններ։

Այսպիսով, որքան էլ աղքատիկ ու ակնարկային են առկա նյութերը, նրանք, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս մասամբ որոշելու կալվածատերերի նկատմամբ համայնքի անդամների ունեցած պարտավորությունները և հիմնավորում են վերն ասածը այն մասին, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում դյուղական հողատարածությունները հիմնականում բաժանվում էին հինգ խմբերի՝ ա) հողաբաժանման ենթակա համայնքապատկան

* «Չարեք» տերմինը գործածական է եղել հարևան Ադրբեյջանում մինչև ԺԹ. դար։ Ադրբեյջանի միջնադարյան պատմության հմուտ մասնագետ Ա. Ալի-Չադեի տվյալներով «Чахар-иек (—շարեկ) платили малоземельные крестьяне, отдававшие аемлевладельцу одну четвертую часть годового дохода» (տե՛ս А. А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, էջ 239)։ Բերված փաստաթուղթը կարելի է մեկնաբանել նաև ուրիշ ձևով, եթե չշարեք հող տերմինը այլ կերպ հասկացվի։ Հայտնի է, որ համփաշարեքային հողաբաժանման սխեմով՝ դյուղական համայնքի հողերը բաժանվում էին համփաների, շարեքների, պենդների և այլ մասերի և հատկացվում դյուղական համայնքի գերագույններին, նրանց շնչաբանակի համապատասխան։ Չարեք հող (այսինքն՝ համփայի մեկ քառորդի չափով հող) ստանում էին չորս շնչից բաղկացած ընտանիքները։

վարելահողեր, խոտհարքներ, արոտավայրեր և այլն, բ) տարբեր ճանապարհներով մասնավոր սեփականություն («հայրենիք», «մուլք») դարձած այգիներ, պարտեզներ, վարելահողեր, գ) դյուղատների կողմից սեփականացված վարելահողեր, որոնք տրվում էին վարձակալման, դ) վանական հաստատություններին նվիրաբերված հողակտորներ և, վերջապես, ե) ամձալ, խոպան ու ճահճոտ հողային տարածություններ:

Գյուղական համայնքը Հայաստանում ու հարևան երկրներում շերտավորման էր ենթարկված մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանից դարեր առաջ: Ե. դարից արդեն տվյալ ունենք այն մասին, որ գյուղական բնակչությանը տնտեսական ու սոցիալական իր գոյավիճակով շերտավորված էր 3 խմբերի՝ թվանիկների, տառապյալների ու վար և այգի շտանցողների: Թվանիկներից եկեղեցին գանձում էր պտուղ հարկի դիմաց՝ 4 գրիվ ցորեն, 6 գրիվ գարի և 16 փաս քաղցու, «տառապյալները» հացի կեսն էին տալիս և գինի՝ որքան կարողանային, իսկ «որոշ վար և այգի ոչ է»՝ ազատվում էին պտղի վճարելուց (տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860, էջ 66):

Ժ.Ս. զարում, անշուշտ, համայնքի շերտավորման պրոցեսն ավելի խորացած էր, և բազմաթիվ տվյալներից դատելով, հարուստ ու փարթամ գերդաստանների կողքին, կային ընտանիքներ, որոնք անկարող էին սեփական միջոցներով զբաղվել վարուցանքով:

Հիշատակարանների ու կալվածքների օտարման մասին շարադրված փաստաթղթերի մեջ, երբ հարկ է լինում խոսել գյուղական որևէ համայնքի բոլոր անհամայնքի մասին, հաճախ գտնում ենք այսպիսի արտահայտություններ՝ «թէ մեծ է և թէ փոքր, թէ հարուստ է և թէ աղքատ, թէ բնական է և թէ նորէկեց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4883, էջ 614բ):

Գյուղական հարուստ գերդաստանների, նրանց տնտեսական ու սոցիալական դիրքի մասին վերը բերված տվյալները համարելով բավարար, փորձենք անհամեմատ շատ ավելի սուղ ու ակնարկային տվյալներով փոքր ինչ լուսաբանել աղքատ գերդաստանների տնտեսական ու իրավական վիճակին առնչվող որոշ հարցեր:

Համայնքից ստացած վարելահողը ինքնաբաւ միջոցներով մշակել անկարող գյուղական ընտանիքներից մի քանիսը միանալով կազմում էին հարակաշություններ կամ հաղկիցների ընկերություններ: Նրանք, փոխադարձ համաձայնութամբ, երկրագործական աշխատանքների (վար, հունձ) ամիսներին միացնում էին իրեց անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները և հերթով վարում ու հնձում կամավոր սկզբունքներով կազմված ժամանակավոր այգ ընկերությունների մեջ մտնող անհամայնքի արտերը:

Հարակաշության մասին տվյալ ունի Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքի» Բ. մասի ՃԻԱ. հոդվածում, որը կրում է «Յաղագս դատաստանաց այգեգործաց, ընկերաւոր մասնաւորաց հարակշաց և վարձկանաց» խորագիրը («Դատաստանագիրք հայոց», էջ 432—433):

Հայ ժողովրդական առակներից մեկում հարակաշներ էին դարձել աղվեսն ու խեցգետինը. «Աղուէսն ու խեչափառն բարեկամացան մէկ մէկի ե եղան եղբարք և սկսան և արին ցանք ի միասին և ի ժամ հնձելոյ աշխատեցան ի մէկ, որպէս աւրէն է հողագործաց»,—ասված է առակում (Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 37): Ցորենի շեղջը կուտելուց հետո աղվեսը մտադրվում է նենգել իր ընկերոջն ու բերքի երկու

ներորդը վերցնել իրեն. «Շախնայն և ի դեղչիս տանուտէքն պատեհ են տեսել, որ դու մին բաժին առնուս և ես երկուս»,—ասում է հա խեցդետնին: Սակայն վերջինս, խորամանկությամբ, կարողանում է մեծ բաժինն ինքը ստանալ (նույն տեղ, էջ 37—38):

Այս նույն հարցի մասին ուշադրավ տվյալի ենք հանդիպում Կոստանդին Բարձրբերդի կաթողիկոսի 1251 թվականին շարադրված և Արևելյան Հայաստան առաքված Կանտնական իւրատների մեջ, խրատների նախավերջին կանոնը ազգագրական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Արևմտեղ ասված է. «Ի զրկանաց և ի խաբելոյ պատրաստ կայցեն քրիստոնէստքն և ի նենդելոյ զիրեարս՝ արք և կանայք, հաղկիցք, և խապկիցք, և զինուորակիցք, և արուստակիցք, դնաւզք և վաճառաւք, զի որ մարմնական իրաւք զրկէ բռնութեամբ կամ խաբելով, զինքն հոգւով զրկէ և յաւիտեանական կենաւքն» (տե՛ս մեր «Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, առաքված Արևելյան Հայաստան, 1251 թվականին» հոգւածը, տպադրված Մատենադարանի «Բանբերի» № 4-ում, էջ 277—278):

Կաթողիկոսն, այսպիսով, զգուշացնում է իր հոտին, որ մեծ պատժի են արժանանալու հանդերձյալ կյանքում բոլոր նրանք, ովքեր կղրկեն, կխաբեն ու կենեգեն իրենց ընկիրներին: Արվեստակիցների, այսինքն միևնույն արհեստով զբաղվող և համքարության մեջ ընդգրկված արհեստավորների, զինվորակիցների, զնոդների ու վաճառողների հետ միասին կանոնի մեջ հիշատակվում են նաև «հաղկիցք» և «խապկիցք» տերմինները:

Հայ բարբառներում պահվել է «հտխկ» բառը՝ «ընկերակից դութանավորներից ամեն մեկին ընկած վարելու հողի բաժին» իմաստով (տե՛ս Ստ. Մալխասյաց, Հայերէն բացատր. բառարան, 3, էջ 12): Այսպիսով պարզ է, որ «հաղկիցք» էին կոչվում ընկերակիցների այն կամավոր խմբերի անդամները, որոնք միավորվում էին, վար ու ցանքի, թերևս նաև հունձի ու կալսման աշխատանքները միասնական ուժերով, լծկան անասուններով ու դործիքներով կատարելու համար: Հասկանալի է, որ այդ կարգի խմբերի մեջ ընդգրկվում էին միայն գյուղական այն ընտանիքները, որոնք առանձին-առանձին վերցրած անկարող էին մշակելու իրենց հողաբաժինները:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն է ներկայացնում նույն կանոնի մեջ հիշատակված «խապկիցք» տերմինը:

Գյուղերում կային շատ ընտանիքներ, որոնք ունեին աննշան թվով կոթնատու անասուններ: Օրվա ընթացքում ստացած շնչին քանակությամբ կաթով նրանք զրկված պետք է լինեին յուղ ու պանիր պատրաստելու հնարավորությունից: Սակայն հայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում իր արտադրական կենցաղում մշակել էր այդ դրուժյունից դուրս գալու ուշագրավ եղանակ՝ կոթ փոխ տալու միջոցով: Նույն միճակի մեջ գտնվող մի քանի գյուղական ընտանիքներ, փոխադարձ համաձայնության գալով, պայմանավորվում էին օրվա ընթացքում իրենց ստացած կաթը որոշ չափով-ամանով հերթով տալ այդ խմբի մեջ մտած ընտանիքներից մեկին: Այս ճանապարհով, խմբի մեջ մտած յուրաքանչյուր ընտանիք հնարավորություն էր ձեռք բերում իր կաթից յուղ ու պանիր պատրաստելու: Ամանը, որով փոխ էին տալիս կաթը, թուրքերեն լեզվով կոչվում էր «դար» կամ «խաբ», «խապ» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, III, էջ 303—304), այստեղից էլ «խապկիցք» տերմինը, որի տակ հասկացվում էր փոխօգնության այդ խմբի մեջ մտած գյուղացիներից յուրաքանչյուրը: Հայ

ժողովրդական առակներից մեկում պահպանված է կարևոր վկայություն տասը այծ ունեցող մի այրի կնոջ մասին, որը հենց, լինելով «խապկից», «յամէն օր շերեփ մի շուր ընտրի կաթն և ի խափ (կամ՝ խապ, խաբ) տալը»։ Իր այծարած որդու «է՞ր առնես դայդ վնասդ» հարցին մայրը տալիս է այսպիսի պատասխան. «Որդի, մեր կաթնս քիչ է՝ այնոր համար առնեմ, թէ քիչ մի աւելի լինի մեր կաթն, որ մեղ ձմռանս թացան լինի»։ (Ն. Մառ, նշվ. աշխ., էջ 238—239)։

Հաղկիցնիւրի ու խտպկիցների խմբի մեջ միավորվել կարող էին այն ընտանիքները, որոնք, այնուամենայնիվ, չէին ղրկվել իսպառ սեփական տնտեսությունը վարելու համար անհրաժեշտ արտադրական միջոցներից։

Գյուղական համայնքներում կային նաև այնպիսի ընտանիքներ, որոնք ինքնուրույն տնտեսություն չունեին բնավ, կամ էլ ունեին այնպիսի մանր տնտեսություն, որի արդյունքով անկարող էին կերակրվել։ Այդպիսի ընտանիքներից էին, հիմնականում, դուրս դալիս վարձկաններն ու մշակները, որոնք վարձվում էին հարուստ համագյուղացիների կողմից երկրագործական՝ եռուն աշխատանքների ժամանակ (վար, հունձ և այլն), ինչպես նաև դառնում էին գյուղական հովիվներ և «գործավորներ» (տնտես, մաճկալ, հովիվ, իշվար)՝ վանական հաստատություններում։

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ձեռագրերից մեկում, Բ. մասի ՃԻԱ, հոդվածի մեղ ծանոթ վերնագիրը խմբագրված է այսպես. «Վասն որ մարապան մտեն և մշակ այլ մարդոյ»։

«Մարապայ» տերմինը ըստ Ստ. Մալխասյանցի, նշանակում է «երկրագործ, որ նստած է կալվածատիրոջ հողի վրա ու մշակում է այդ հողը, որոշ պարտականություններ կատարելով հօգուտ կալվածատիրոջ» (Հայերէն բացատր. բառարան, III, էջ 271)։ Այս բացատրությունը ճշտման ու լրացման կարիք ունի։ Մխ. Գոշի վերոհիշյալ հոդվածի խորագրում ասված է, որ մարապան կամ մշակը վարձվում են «այլ մարդոյ» կողմից, իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում կամ Գոշի հոդվածի միջնադարյան խմբագրի ժամանակ «այլ մարդ» կարող է լինել ոչ այնքան կալվածատերը, որքան գյուղական փարթամ ու ընչեղ գերդաստանի տանուտերը։ Ավելին, եթե մշակը, ամենայն հավանականությամբ, աշխատում էր իրեն վարձողի հողի վրա, ապա հիմք չունենք պնդելու, որ նույն փոխհարաբերությունը գոյություն ունեւր վարձողի ու մարապայի միջև։ Բացառված չէ, որ վերջինս կարող էր աշխատել իր հողամասի վրա, բայց ուրիշի քաշող անասուններով ու սերմացուով։ Պնդել, որ մեծատուն համագյուղացիներից տնտեսական այդպիսի կախման մեջ ընկած գյուղացիներն էին հենց, որ կոչվում էին «մարապայ» — չենք կարող, սակայն այդ կարգի հարաբերությունների գոյությունը հավաստող տվյալներ կան։

Այսպե՛ս, 1503 թվականին, նորընծա ոմն Հովհաննես երեց, Սթունի գյուղի բնակիչ Ճֆլայի անվամբ մեկին տալիս է երեք եզ, և նույնքան եզ էլ՝ Ճռեռի գյուղի բնակիչ Խալիֆին։ Այս երկուսը պարտավորվում են Հովհաննես երեցի տված սերմերով ցանել իրենց հողակտորները, պայմանով որ տարին 85 լիար ձեթի գին ուղարկեն Նրուսաղեմ, Հովհաննես երեցի և նրա մերձավորների հիշատակին։

Ստորև մեջ ենք բերում այդ պայմանագրի կարևոր մասը. «Ի թվայերու-թեանս Հայոց ՋԾԲ. (1503), ես նորընծայ Յովանէս երէցս որ յիշատակ դրի իմ հոգուս և ամենայն՝ արեան մերձատրացն իմոց, Տվել եմ Գ. (3) եզն ի Ճֆլա-

յո՛ւն որդին Սամզանայ, ի գեղն որ կոչի Սթունի. Գ. (3) եղն այլ որ կոչի Ճոեռի, ի խալիֆէն, որ վարեն դեհախներն իմ ցորենաւն ու իմ դարովն, ոսբամր ու շուշմայով, ու ալ զինչ որ լինի...: Եւ զինչ որ աստուած տայ ամէն տարի... ԶԵ. (85) լաեր գիհ յուղարկեն ի սուրբ Երուսաղէմ, ու զայլն աղքատացն և ուխտատրացն բաժանեն...» (Օքսֆորդ, Բողիւեան զրատում, M. March. 438, Մատենադարան, Անհատական արխիւներ, թղթ. 122, էջ 2007):

Այսպիսի բովանդակութեամբ պահպանված այս միակ պայմանագիրը դրանցվել ու հասել է մեղ, որովհետև դործարքը բարեգործական բնույթ ունի: Իրենց հողը ուրիշի լծկանով ու սերմացուով մշակող գյուղացիները, տվյալ դեպքում, պարտավորվում են ոչ թե բերքի մի մասը լծկան անասունների ու սերմացուի տիրոջը՝ Հովհաննես երեցին հանձնել, այլ վերջինիս հոգու փրկութեան համար լուսացուի գին են ուղարկում Երուսաղեմի եկեղեցիներին: Սակայն պայմանագրի պատմական արժեքը սրանով բնավ չի նվազում: Այդ փաստաթղթի հիման վրա կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հայկական դյուզերի ունևոր վերնախավը (տանուտերեր, քահանաներ և այլն) շահագործում էր արտադրութեան միջոցների մի մասից ղրկված համագյուղացիներին, տալով նրանց լծկան անասուններ ու սերմացու և ստանալով նրա՛նց հողակտորների վրա, նրա՛նց ջանքերով ու քրտինքով աճեցրած բերքի զգալի մասը:

Աշխատենք պարզել ևս մի հարց. արդո՞ք որևէ գյուղում բնակություն հաստատած բոլոր անձինք կամ ընտանիքներն էին համարվում տվյալ գյուղական համայնքի լիիրավ անդամներ, թե՞ կային այնպիսիները, որոնք չէին օգտվում համայնքի անդամների բոլոր իրավունքներից: Սկզբնաղբրուներում կան միայն թուցիկ ակնարկներ գյուղական համայնքի կյանքի այս բնագավառը աղոտ կերպով լուսաբանելու համար:

Մարմետ գյուղի մասին շարադրված մեղ ծանոթ հիշատակարանում կան այսպիսի տողեր՝ «...և այլք, որ անոսանքն ի միտս չի գար, թէ մեծ է և թէ փոքր, թէ հարուստ է և թէ աղքատ, թէ բնական է և թէ նորէկից, ամենեքեան՝ մեծ և փոքր» (Մատենադարան, ձեռ. № 4883, էջ 614ա):

Այստեղ հակադրված են միմյանց գյուղի բնակիչներն ըստ իրենց սոցիալական (մեծ և փոքր) և տնտեսական (հարուստ և աղքատ) գոյավիճակի: Սակայն կա նաև մի այլ հատկանիշ, որով տարբերակվել են գյուղի բնակիչները: Հիշատակագիրը տարբերակում է նաև «բնական»-ներին, այսինքն՝ գյուղի բուն բնակիչներին և «նորէկեց»-ներին, այսինքն՝ այլ վայրերից տվյալ գյուղը եկած ու բնակություն հաստատած անձանց: Որ գյուղական բնակչության այս երկու կատեգորիաների միջև գոյություն է ունեցել իրավական ու սոցիալական ինչ-որ տարբերություն՝ այդ երևում է նաև Մատթեոս Զուղայեցու «Վասն քարոզութեան բանի» աշխատության մի հատվածից, որտեղ հեղինակը ցանկանում է ցույց տալ, որ «բարկության դեռ» մարդկանց հաճախ նետում է տարբեր որոգայթների մեջ: Որոգայթներից մեկն էլ համարվում է հետևյալը. «Ասէ դէն (բարկութեան) մի համբերե՛ր դոցա, զի նոքա օտար են և եկք և դու բնիկ. հայրենիքս քո է և դոքա առ քեզ են եկեալ և ոչ դու առ նոսա. և դոքա զքո ապրանքդ կուտեն ու քեզ վնաս ասեն: Արդ, վարե՛ա զնոսա» (Մատենադարան, ձեռ. № 6607, էջ 47բ):

Ինչքան էլ անորոշ համարվեն մեր հեղինակի խոսքերը, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, նրանք հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ «բնիկ»

գյուղացիները, այլ խոսքով համայնքի լիիրավ անդամները, «նորէկեց»-ներին չէին համարում համահավասար իրավունքներով օժտված: Նրանց պատկերացմամբ այդ «նորէկեց»-ները «իրենց ապրանքն են ուտում», ուստի և իրենք իրավասու են նրանց վռնդելու գյուղից (սիրդ, վարե՛ա զնոսա):

Միջնադարյան Հայաստանի և, մանավանդ, ԺԵ. դարի գյուղական համայնքի կազմակերպության ու պաշտոնեություն, հողային ֆոնդի տնօրինման, դասային կառուցվածքի, արտադրական կենցաղի և հարակից հարցերի մասին առկա տվյալները, անշուշտ, հնարավորություն չեն ընձեռում լուսաբանելու համայնքի բարդ կյանքի բոլոր կարևոր կողմերը: Այնուամենայնիվ արդյունքը շոշափելի է և հույս է ներշնչում, որ այս ուղղությամբ աշխատանքը հնարավոր է շարունակել ձեռագրական նոր նյութեր երևան բերելով:

2.

Անդրադառնանք այժմ ԺԵ. դարի երկրորդ հիսնամյակի քաղաքային կյանքի ու արհեստագործության հարցերին:

Նյութերի պակասը հնարավորություն չի տալիս հարցերի այս խումբը ևս անհրաժեշտ խորությամբ լուսաբանելու: Հայաստանի քաղաքների, արհեստագործության ու առևտրի մասին հիշատակարանների և օժանդակ այլ աղբյուրների մեջ պատահականորեն գրանցված տվյալները խիստ աղքատիկ են: Լրացուցիչ որոշ տվյալներ հնարավոր է լինում քաղել միայն ԺԵ.—ԺԶ. դարերում Հայաստանում և հարևան երկրներում ճամփորդած եվրոպական դիվանագետների ու առևտրականների ճանաչողական մեծ արժեք ներկայացնող ուղեգրություններից:

Հայաստանի ու հարևան երկրների միջնադարյան ծաղկուն քաղաքներին անբուժելի հարված հասցրին մոնղոլները՝ իրենց ավերիչ արշավանքներով ու երկարատև, ժողովրդի կենսական հյուսթերը քամող տիրապետությամբ: Մոնղոլական ու միջինասիական քոչվոր խաշնարած ցեղերը, բնակություն հաստատելով Անդրկովկասի ու Փոքր-Ասիայի բարեբեր դաշտերի վրա, իրենց համար ամառային ու ձմեռային արոտավայրեր դարձրեցին նախկինում տեխնիկական կոպտությունների մշակման հարուստ տրադիցիաներ ու զարգացած գյուղատնտեսություն ունեցող մի շարք շրջաններ: Այսպիսով, Ժ.—ԺԶ. դարերում, որպես միջադպյին առևտրի կարևոր հանգրվաններ ու արհեստագործության զարգացած կենտրոններ բարձրացած քաղաքներից շատերը, զրկվելով տնտեսական իրենց հիմքից՝ արագորեն անկման դիմեցին: Քաղաքների մի մասն էլ քայքայվեց ու կազմալուծվեց միջազգային նշանակություն ունեցող կարավանային ճանապարհների փոփոխության, ինչպես նաև անընդհատ պատերազմների ու ֆեոդալական խժդոկությունների հետևանքով:

ԺԶ. դարում արդեն, Հայաստանի տնտեսական կյանքում նշանակալից որևէ դեր չէին կատարում Անիի ու Կարսի նման փարթամ քաղաքները, որոնք նախկինում հայտնի էին իրենց միջազգային կապերով, «ի ծովէ և ի ցամաքէ» հարստություններ դիզած մեծատուճ առևտրականներով և ճարտար ու հմուտ արհեստավորներով:

ԺԶ. դարում Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջև կատարվող տրադիցիոն առևտրի ամենաբանով ուղին անցնում էր Ադրբեջանով ու Կասպից ծովի վրայով: Արեւելյան մետաքսն ու համեմունքները տարվում էին Աստրախան, ապա Ազով ու Ղրիմի ծովափնյա քաղաքները, իսկ այստեղից՝ նավերով՝ տեղափոխվում

էին Իտալիա: Միջազգային տարաճիկ առևտրի այդ հիմնական ուղեծրի ընթացքը կարևոր հանգրվաններում ստեղծվել էին հայկական գաղթավայրեր, հայ առևտրականները կարևոր դեր էին կատարում այդ առևտրի մեջ:

Գրոթյունը փոխվեց, սակայն, ժ.Գ. Կարի կեսերից, երբ Ոսկյա-հորդայի և իլլիանոթյան մեջ մղվող հաճախակի արյունահեղ պատերազմների հետևանքով՝ այդ ուղեծրը դարձավ անապահով ու վտանգավոր: Աստրախանի վրայով կատարվող առևտրին վճռական հարված հասցվեց 1395 թվականին, երբ Լանկ-Բամուրը գրավեց ու կործանեց այդ քաղաքը:

Ժ.Ն. դարում սկսեցին ավելի աշխուժանալ Միջերկրական ծովի, հատկապես Կրիկյան ծովեզերքի նավահանգիստները, դառնալով միջազգային առևտրի ամենակարևոր հանգրվաններ, ինչպես նաև Տրապիզոնը՝ Սև ծովի վրա:

Ժ.Ն. դարի կեսերից միջազգային առևտրի նորմալ ընթացքը խափանվեց թուրքական նվաճումներով: 1453 թվականին նրանց ձեռքն անցավ «Արևելքի ու Արևմուտքի ոսկյա կամուրջը» հանդիսացող Կոստանդնուպոլիսը, 1461 թվականին՝ Տրապիզոնի կայսրությունը, իսկ տասը տարի հետո՝ 1471 թվականին՝ նաև Կրիկյան ծովեզերքը՝ Ղարամանիան:

Նվաճական ու Ասիական երկրների միջև, այսպիսով, խրվեց մի սեպ, որն առաջին հերթին խիստ բացասաբար անդրադարձավ միջազգային առևտրի ու ապրանքափոխանակության վրա: Ահա. այսպիսի պայմաններում էր, որ բարձրացավ մի կողմից Թավրիզի, մյուս կողմից Հալեպի ու Սիրիական նավահանգիստների առևտրական դերը: Սրանք դարձան Արևելյան երկրների ու Լեռնական առևտրական կապիտալի առաջամարտիկ վենետիկի առևտրական ընկերությունների անմիջական շփման ու ապրանքափոխանակության ամենակարևոր կետեր:

Թավրիզից դեպի Հալեպ տանող կարավանային ուղիներն անցնում էին Հայաստանի վրայով: Ամենակարճ ու բանուկ ուղին Թավրիզից անցնում էր Մարանդ, Խոյ, ապա՝ Բերկրի, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ: Բաղեշից ճանապարհը երկփեղկվում էր. դեպի Նդեսիա ու Հալեպ գնալու համար անցնում էին կամ Նփրկերտի ու Ամիդի, կամ էլ Հըսնիքեֆի ու Մերդինի վրայով: Իր կարևոր նշանակությունը դեռևս պահպանել էր նաև Թավրիզից դեպի Կարին ու Նրզնկա տանող ուղեգիծը: Նրզնկայից Հալեպ (Սերաստիայի վրայով) ուղևորվում էին հատուկ կարավաններ, որոնցից մեկի հետ ճանապարհորդելու համար 1478 թվականին ստիպված էր մեկ ամիս Նրզնկայում սպասել վենետիկյան դիվանագետ Զոգեֆա Բարբարոն (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 209):

Վենետիկը ձգտում էր առևտրական իր գործակալների գործունեության շառավիղը տարածել դեպի արևելք ու խուսափել արևելյան առևտրականների տնտեսապես ոչ շահավետ միջնորդություններից: Սակայն այդ բնագավառում նրանք մեծ հաջողություններ չունեին: Մշտական բնակություն հաստատելով Հալեպում, նրանք այստեղ էին կատարում հիմնականում առևտրական իրենց գործարքները, փոխանակում իրենց մահուղը արևելյան ապրանքների՝ խամ մետաքսի, բրդի, գլթորի, ճարպի, քրքումի, կաշվի, բամբակի և համեմունքների հետ:

Հալեպում կատարվող միջազգային այս առևտրի ու ապրանքափոխանակության մեջ նշանակալից դեր էին կատարում հայ խոջաները: 1478 թվականին արդեն Հալեպում կար Աստվածածնի անվամբ հայկական մի եկեղեցի, որի հովանու ներքո պարոն Ֆարաճի պատվերով մի Ավետարան ընդօրինակեց

Մելքիսեթ գրիչը (Հշտկ. № 550, էջ 433): 1500 թվականին Հալեպի հայ գաղութի ռայիս Հիսայի տրամադրած միջոցներով այստեղ կառուցվեց Քառասուն մանկանց անվամբ մի սրբատեղի և հյուրատուն:

«Այլ և խըցեր հանդըստարան,
Ի դալ հիւրոցն աւտարական,
Ջի հանգիցեն խաղաղական,
Հանդերձ դրաստիւքն իւրեանց որ կան:
Շինեաց դարպաս թաղուրական,
Որ ժամատեղ էր ամառան,
Քահանայից տեղ հանդըստեան,
Ջի վայելեն խաղաղական»

(Ա. Սիւրմէեան, Ցուցակ Հալէպի, Ա, էջ 151):

Հալեպի երկու հայկական հնագույն գերեզմանատներում (Սալիսլեի և Ազիդյեի) կան ԺԶ. դարից 14 արձանագիր տապանաքարեր, որոնցից 13-ը պատկանում են հին Զուլայեցի «Հալապ քաղաքում դարիպ մնացած» խոջաների (Ա. Սիւրմէեան, Պամ. Հալէպի ազգային գերեզմանատանց և արձանագիր հայերէն տապանաքարերու, Հալէպ, 1935, էջ 12—13, 25): Զուլայեցիները, հիմնականում Շամախուց Հալեպ էին տանում խամ մետաքս և դրա դիմաց վենետիկցիներից գնում մեծ քանակութեամբ կրսներ ու կերպասներ:

Թավրիզից Հալեպ տանող առևտրական ուղեգծի Հայաստանից անցնող հատվածի վրա գտնվող ամրոց-քաղաքների մասին ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում վենետիկցի անանուն մի վաճառական, որը 1511—1520 թվականներին առևտրական գործերով շրջել էր Հայաստանի ու Իրանի նշանավոր վաճառաշահ կենտրոններում:

Վաճառ լճի շրջակայքի մասին ստացած իր տպավորությունները նա շարադրում է այսպես. «Ծրկիրը բարեբեր է՝ լի գյուղերով, և գյուղացիները մեծագույն թվով հայեր են: Այս ծովի շուրջը կան յոթը փառավոր ամրոցներ, բնակված քրդերից ու հայերից, բոլոր այս ամրոցներում ես առևտուր եմ արել, որովհետև Թավրիզից գնալիս անցա մեկ կողմից և վերադարձին՝ մյուս կողմից, այսպես ծովը գտնվում էր մեջտեղում» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 300):

Նրա նշած յոթը ամրոց-քաղաքներն էին՝ Դատվանը, Ոստանը, Վաճառ ու Բերկրին՝ լճի ալեկելյան կողմում, և Արճեշը, Արծկեն (Ադիլշեվադ) Խլաթը և Դատվանը՝ հյուսիս-արևմտյան կողմում:

Այս քաղաքներից մի քանիսի մասին նույն հեղինակը, ինչպես և այլ ուղեգիրներ ու հիշատակագիրներ հաղորդում են լրացուցիչ կարևոր տեղեկություններ:

Այսպես, նկարագրելով Վաճառ անառիկ ամրոցը վենետիկցի ուղեգիրը հայտնում է, որ «ամրոցի ներքևում կա մի մեծ քաղաք, և բնակչության մեծ մասը հայեր են, իսկ ամրոցի ներսում բոլորը քուրդ են: Այս վայրը մի մղոն հեռու է ծովից և լավ մատակարարված է մթերքներով» (նույն տեղում, էջ 302):

Վաճառ քաղաքը ԺԵ. դարի երկրորդ հիսնամյակում շարադրված հիշատակարաններում հիշված է բազմիցս: Այստեղ ընդօրինակված շուրջ 30 մեզ հայտնի ձեռագրերի հիշատակարանները, այս կամ այն չափով, հնարավորություն են ընձեռում ծանոթանալու քաղաքի խոջանների շատերի, ճարտար հյուանների, ոսկերիչների և այլ արհեստավորների հետ: Ուշագրավ է հատկապես 1476

թվականին Վանում շարադրված այն հիշատակարանը, որտեղ խոսվում է նաև հյուան Մլխամի մասին, որը «զսուրբ Պօղոսի և Ղուկասի ժամատունքս ծածկեց և շատ աշխատեցաւ ի վերայ սոցա»: Պարզվում է, որ հյուանութիւնը այս Մլխամի ընտանիքի ժառանգական արհեստն է եղել. հյուան է եղել նրա հայր Ավետիսը, ինչպես և որդի Կարապետը: «Յիշեցէք...», — գրված է հիշատակարանում, — «լսուս Մլխամն, և զծնադէն իւր ղիտուս Աւետիսն և ղՄամտ-խաթունն, և զկենակիցն իւր զՇուքրանն, և զորգիքն իւր ղիտուս Կարապետն և զԽղաթն, և զամենալն արեան մերձատրսն իւրեանց» (հշտկ. № 506, էջ 404):

Այս անուղղակի վկայությամբ հավաստվում է արհեստագործութեան առանձին մասնաճյուղերի ժառանգականութեան դարավոր կիրառությամբ սրբագործված սկզբունքի կենսունակութիւնը հայկական քաղաքներում:

Վանեցի «ազատագունդ խոջաների» սոցիալական դիմապատկերը բնորոշ գծերով հնարավոր է լինում ստվերագրել 1565 թվականից մեղ հասած մի հիշատակարանի միջոցով, որը նվիրված է մելիք Ղուկիշանի բարեգործութիւնների դրվատմանը: Իր միջոցներով մեծանուն այս խոջան վերանորոգում է Սալնապատի սուրբ Աստվածածնի և Վերին-Վարագի վանքերը, կառուցում է ներքին-Վարագի պարիսպը և շինութիւններ ու նորոգումներ կատարում մի շարք այլ վայրերում: Հիշյալ սրբավայրերին նա վակֆ է անում Գուանենց ու Զրվանդանց գյուղերում ունեցած իր ջրաղացները, սալահատակել է տալիս Վանի Թավրիզի դռնից սկսվող փողոցը՝ մինչև Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, սահմանում է, որ ամեն տարի իր ջրաղացից ու տնից 1400 հաց բաժանվի աղքատներին մեծ պասի շաբաթ և կիրակի օրերին, «գութան մի յիւր դութաներացն» նվիրում է Տիրամոր եկեղեցուն, որպեսզի «էն դութնի վարձովն իւր քառասունքն կատարեն», պատվիրում է, որ իր մահվանից հետո ամեն կիրակի իր այգիներից 5 լիտր խաղող, տանձ ու խնձոր բերեն ու բաժանեն իր գերեզմանի վրա «մինչև այգիքն վերանան» և այլն և այլն (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 291—292):

Այսպիսով, մելիք Ղուկիշանը հանգես է գալիս միաժամանակ որպես առևտրական, ջրաղացների տեր, այգետեր և դրամատեր: Բարեգործական նպատակներով նրա կատարած մեծածախս շինարարական ու վերանորոգչական աշխատանքների համար միայն նա հսկայական դրամական միջոցներ պիտի ծախսեր, մի բան, որ ի վիճակի էր անելու, անտարակույս, մեծ հաբըստութիւնների տեր մեկը:

Հայ հիշատակագիրները Վանից հետո, տարբեր առիթներով, ամենից շատ խոսում են Արճեշ քաղաքի մասին, որը մեզ հետաքրքրող տասնամյակներում հայտնի էր նաև որպես գրչութեան աչքի ընկնող կենտրոն: Այստեղ էր աշխատում միջնադարյան հայ ամենաբեղուն գրիչներից մեկը՝ Հովհաննես Մանգասարենցը, որն իր կյանքի ընթացքում (ապրել է 86 տարի, մահացել է 1505 թվականին) ընդօրինակել է 132 մեծ ու փոքր ձեռագիր:

1465 թվականին ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Մանգասարենցը շարադրում է արճիշեցի խոջա Գրիգորի ընտանիքի սրտաճմլիկ պատճութիւնը, որին կանգրադառնանք քիչ հետո. նշենք այստեղ, որ խոջաների տարաբախտ այդ ընտանիքի անդամները «ի վաճառ» էին գնում հեռավոր երկրներ ու քաղաքներ՝ Թավրիզ, Սուլթանիս, Սպահան և այլն (հշտկ. № 287, էջ 235—236):

Արծկէ քաղաքը ևս, գտնվելով կարավանային բանով ճանապարհի վրա,

որով ղեր էր կատարում որպէս հանգրվան ու ապրանքափոխանակութեան կետ: Այստեղից ևս մեզ հետաքրքրող տասնամյակներից հասել են մեծ քանակութեամբ հիշատակարան ունեցող ձեռագրեր, որոնց մեջ տվյալներ կան նաև արձկների խոշոր առևտրական-խոշաների մասին: Դրանցից էին 1466 թվականին հիշված ձեռագրի պատվիրատու Հովհաննէսն ու նրա «պարոն» որդիներ Գորգն ու Ամիրբեկը (հշտկ. № 308, էջ 246): Արժկեցի էր նաև ԺՆ. դարի վերջերին ապրող նշանավոր դանձասաց Հակոբ Նետրարենցը. աղգանունից դատելով նրա հայրը կամ նախնիները եղել են նետագործ արհեստավորներ:

Ավելի մեծ նշանակություն ունեն, անշուշտ, խլաթ քաղաքը, որը Ջոզեֆա Բարրարոյի վկայությամբ ուներ հաղար տուն, ուրեմն, պետք է ենթադրել, ոչ պակաս քան հինգ հաղար բնակիչ (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 187): Դժբախտաբար խլաթի նկատմամբ մեր հիշատակագիրները խիստ ժլատ են:

Գլխավոր ճանապարհի վրա հաշորդ խոշոր առևտրական կայանն ու ամրացված կետը՝ Բաղեշ (Բիթլիս) քաղաքն էր, որը միաժամանակ վարչական կենտրոնն էր Հայաստանի ամենադորեղ քրդական ամիրության: Մեզ ծանոթ վենետիկցի վաճառականը հայտնում է, որ քրդերից բացի քաղաքում բնակվում են «նաև շատ հայ քրիստոնյաներ», և որ «շատ վաճառականներ մեկնում են այս քաղաքից առևտուր անելու Հալեբում, Թավրիզում և Բրուսայում» (նույն տեղում, էջ 298): Պետք չէ տարակուսել, որ այդ վաճառականները հայեր էին: ԺՆ. դարի ընթացքում Բաղեշը զգալի դեր է կատարել նաև Հայաստանի կոպտուրական կյանքում. այստեղ է ծնվել Առաքել Բաղիշեցի նշանավոր բանաստեղծը. Բաղեշի շնորհալի գրիչների ընդօրինակությամբ ԺՆ. դարի երկրորդ հիսնամյակից հասել է մեզ 17 ձեռագիր:

Հայ հիշատակագիրներն ու եվրոպական ճանապարհորդները ակնարկներ ունեն նաև Հայաստանի մյուս քաղաքների՝ Երզնկայի, Խիզանի, Մուշի, Ոստանի, Աղթամարի, Խարբեղի, Բաբեղդի, Սղերդի և ուրիշների մասին, որոնք գտնվելով կամ գլխավոր, կամ օժանդակ առևտրական ուղեգծերի վրա, այս կամ այն չափով, մասնակցություն ունեին միջազգային տարանցիկ առևտրին:

Երզնկան ԺՆ. դարի երկրորդ կեսում երկու անգամ (1457 և 1483 թվականներին) քարուքանդ եղավ այդ քաղաքի համար սովորական երկրաշարժից: 1457 թվականի երկրաշարժի մասին ժամանակակից մի հիշատակագիր հայտնում է հետևյալը. «Եղև ահագին շարժ յԵրզնկայն և կործանեաց զքաղաքն և զբոլոր պարիսպն յատակէն տապալեց. և մեռան ի նմին ժամու ի շարժէն անձինք ԲԺ. (12) հազար» (հշտկ. № 128, էջ 95):

Այս ծանր աղետից 17 տարի հետո Երզնկա այցելած Բարբարոն համարում է այն «մի մեծ քաղաք, բայց մեծ մասամբ քայքայված այս միջոցին» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 195):

Տասը տարի հազիվ էր անցել Բարբարոյի այցելությունից, երբ իր վերքերը դեռևս չբուժած քաղաքը, շրջակա գյուղերի հետ միասին, կրկին կործանվեց ավելի ուժգին շարժի ցնցումներից: 1483 թվականին շարադրված հիշատակարաններից երկուսի մեջ ուշագրավ տողեր են գրանցված այդ շարժի մասին. «Եւ արդ,— կարդում ենք նրանցից մեկում,—գրեցաւ սա ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց Երզնկա քաղաք տապալեցաւ, և ԺԸՌ. (18.000) ոգի ի ներքև հողու մնաց, և այլ ոչ մնաց մի կենդանի» (Մատենադարան, ձեռ. № 6879, էջ 364ա): Մյուս հիշատակարանում տվյալներ են գրանցված ոչ միայն քաղաքում, այլև շրջակա գյուղերում զոհվածների թվի

մասին. «Եղև շարժ և Եղև քաղաքն Ի. (20) գեղով ընկղմեցաւ՝ մարդով և անասնաւք, մինչև ԼՌ. (30.000) մարդ ի գիր ելաւ»:

Թվում է, թե քաղաքն այլևս չէր վերաշինվելու Սակայն, լինելով Թավրի-
պից դևալի Փոքր-Ասիայի կենտրոնական քաղաքները, ինչպես և Սև ու Միջերկ-
րական ծովերի նավահանգիստները տուժող ճանապարհի վրա, Երզնկան, շատ
շանցած, դարձյալ վերաբնակեցվեց ու շենացավ: ԺՋ. դարի ուղեգիրները խոսում
են նրա մասին, որպես առևտրական կարևոր կետի, իսկ անգլիացի վաճառ-
կան Ջոն Նիսբերին, 1581 թվականի աշնանը լինելով Թավրիզում, հայտնում է
որ այնտեղ շատ սիրված է ու լավ վաճառվում է մի տեսակ մետաքս սատին,
որը Հայաստանի Երզնկա ու Արդրում (Կարին) քաղաքների լավ ապրանքներից
է (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 453):

ԺԵ. դարի երկրորդ հիսնամյակում Երզնկան ու նրա շրջակայքի հսկայական
վանքերը նշանակալից դեր էին կատարում նաև Հայաստանի կուլտուրական
կյանքում: Ինչպես առիթ ունեցանք նշելու, Ավագ և Կապուսի վանքերում էր
հաստատվել ժամանակի ամենահեղինակավոր վարդապետ Հովհաննես Համ-
շենցին, իր շուրջը միշտ ունենալով Հայաստանի տարբեր շրջաններից բազմա-
թիվ աշակերտներ:

Ջուլիֆա Բարբարոն տեղեկություն է հաղորդում նաև Բարերդ քաղաքի մա-
սին, համարելով այն Տրապիզոնից Պարսկաստան տանող ճանապարհի նշա-
նավոր հանգրվաններից մեկը: «Քաղաքը պարունակում է հազար հինգ հարյուր
տուն», — գրում է նա, հնարավորություն տալով էղրակացնելու, որ ԺԵ. դարի
70-ական թվականներին Բարերդն ունեցել է առնվազն 7000 բնակիչ: Նույն
գիվանգետ-ուղեգրի վկայությամբ «շատ լավ» բնակեցված է եղել նաև Մուշ
քաղաքը (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 195, 197) և այլն:

Առևտրի ու արհեստագործության զարգացման իրենց աստիճանով, անշուշտ,
հետ էին մնում Վանա լճի հարավում գտնվող քաղաքներն ու քաղաքատիպ
վայրերը: Բարբարոյի ճամփորդության տարիներին Ոստանը քայքայված մի
քաղաք էր և «երեք հարյուր տնից ավել չունեին»: Չնայած դրան, նա որոշ դեր
էր կատարում ներքին առևտրի մեջ՝ մատակարարելով մեծ քաղաքներին գյու-
ղատնտեսական մթերքներ: Հայտնի է, որ ԺՋ. դարի սկզբներին Ոստանից
Թավրիզ վաճառահանում էին մեղր, օժանելիք ու պանիր: Վենետիկցի աշա-
նուն վաճառականն այդ մասին գրում է. «Ավելի մեծ քանակությամբ մթերք կա
այստեղ, քան ուրիշ որևէ տեղ, և մեծ քանակությամբ սպիտակ մեղր է շինվում
այստեղ, որ ժամանակ առ ժամանակ ուղարկվում է Թավրիզ ծախվելու, օժա-
նելիքի ու պանրի հետ միասին» (նույն տեղում, էջ 301):

Ըստ երևույթին ավելի բազմամարդ ու հայաշատ էր Խիզանը. մեզ հե-
տաքերքող հիսնամյակից պահպանվել են Խիզանում ընդօրինակված երկու
տասնյակ ձեռագրեր:

Հայաստանի կուլտուրական կյանքում բացառիկ դեր էր կատարում Աղթա-
մար կղզու վրա գտնվող գյուղաքաղաքը, որը կոչվում էր Արմենիկ: Ելրոպական
ուղեգիրների վկայությամբ գիտենք արդեն, որ միայն հայերով բնակեցված
այդ գյուղաքաղաքում կար 600 տուն (ընտանիք): ԺԵ. դարի երկրորդ կեսին
շարադրված հիշատակարաններում տվյալներ կան Աղթամարում բնակվող ու
աշխատող մի շարք հյուանների, ինչպես և Մուրատշահ ոսկերչի մասին (Մա-
տենադարան, ձեռ. № 7585, էջ 267ա): Աղթամարը միաժամանակ գրչության
ամենախոշոր կենտրոնն էր Հայաստանում և մեծ արվեստով գրված ձեռագրեր

էր մատակարարում նույնիսկ հեռավոր շրջանների, հրատարակվող հիշատակարաններին շուրջ 60-ը շարադրված են հենց Աղթամարում:

Քաղաքային կյանքի ու արհեստագործության մասին խոսելիս չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ հայ առևտրականներից ու արհեստավորներից շատերը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, գաղթելով հայրենի երկրից, բնակություն էին հաստատել հարևան երկրների վաճառաշահ քաղաքներում, ինչպես նաև հայկական հեռավոր գաղթավայրերում Վուգայի ափերին, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Լեհաստանում, Եգիպտոսում, Թուրքիայի ծովափնյա քաղաքներում և այլ վայրերում: Մեր նպատակից դուրս համարելով խոսել հեռավոր գաղթավայրերի մասին, փոքր ինչ անդրադառնանք պատմական Հայաստանի հարավ-արևմուտքի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Իրանի քաղաքների հայ զաղութների կյանքին:

Աղ-Կոյունլուների նախկին մայրաքաղաք Ամիդի հայ գաղութի պատմության սկզբնավորումը թաղված է դարերի խորքում: 1517 թվականից հասել է մեղ ուշադրավ մի փաստաթուղթ, որն իրավունք է տալիս եզրակացնելու, թե մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ամիդի քաղաքային կյանքում հայ առևտրականներն ու արհեստավորները կարևոր դեր էին խաղում:

Տարոնի սուրբ Ղազարի վանքը նշված թվականին Ամիդ է ուղարկում Թադեոս եպիսկոպոսին, վանքի կարիքները հոգալու համար ժողովարարություն անելու նպատակով: Եվ ահա, Ամիդի հայ համայնքի ճեպանային ու խոճանային՝ որոշում են դառնալ սուրբ Ղազարի վանքի թեմ ու վիճակ և եկեղեցական աշխատքը այսուհետև վճարել այդ վանքին: Երկուստեք համաձայնությունը հաստատվում է հատուկ արձանագրությամբ, որի տակ ստորագրում են քաղաքի նշանավոր անձինք՝ խոշանի ու արհեստավորներ՝ Սարխոջ Ապտմըսեհ, Ֆառաճ, կոշկակարենց Ապալան, սառաֆ Քարիմ, ապրցի Կիրակոս, խոճալ Ապտին, նղարաճի Այվատ, շարաֆ Յոհան, խոճալ Ուսֆ, կովոնց Սարդիս, խոճալ Սահակ, Քոսայ Մուրատ, դազանչի Ապտին, խոճալ Տարղըվուշ, Ներսես էրէց, Առաքել էրէց, Յոհանէս էրէց սուրբ Սարգսին, խոճալ Լուծվին, խոճալ Ղլիճ, խոճալ Ապտալան Ստեփկանց, Չարքադենց Յովանէս, Մշցի Շիրին, Ղարայսիատենց Մուրատն, Պոշկանց Ապսէիտն, դսապ Ապտալան, լոզն դշիբ (՝) Քոք Սաֆար, սառաֆ Եղուպ, ներկարար Կիրակոս, կտակար Մուրատ, Եսողում, կտակար Լթվին, Ասանենց Ապտմսեհ, խոճալ Տայուտ, խաբուճալ Այսէիա, Պահտին, խսապ Մուրատն, Դոիթ էր[է]ց, Յակոր էրէց, Պաղտասար էրէց (Բ. Սարգիսյան, Յուզակ, հտ. Բ, էջ 480—482):

Նշանավոր քաղաքացիների անվանց սոսկական այս թվարկումն իսկ հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ Ամիդի հայ համայնքը իր կազմում ունի բազմաթիվ խոշոր առևտրական-խոշաներ, լումայափոխ-վաշխառուներ (սառաֆ) և տարբեր զբաղմունքի տեր արհեստավորներ (նաղարաճի, դազանչի, դսապ, ներկարար, կոշկակար, գլակակար և այլն):

Բազմաթիվ հայեր էին բնակվում նաև դեպի Սիրիական նավահանգիստները տանող կարավանային ճանապարհի Հայաստանից դուրս անցնող ուղի-մասերի վրա գտնվող քաղաքներում: Հալեպի մասին մենք արդեն առիթ ունեցանք խոսելու, նշենք, որ հոծ հայություն կար նաև Հոսնիքեյֆ վաճառաշահ քաղաքում, որտեղ կար նույնիսկ հայ եպիսկոպոսական առանձին թեմ. 1446 թվականին Հոսնիքեյֆի եպիսկոպոս էր Գրիգոր անունով մեկը (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 603): Զտղեֆա Բարբարոյի վկայությամբ այդ քաղաքում կային

«հյուսվածքի ղեկի վաճառականներ, որովհետև քաղաքը մեծ անցուղարձ ունի» (Ուղեգրութիւններ, Ա, էջ 182), իսկ վննետիկցի անանուն վաճառականը, Բարբարոյից 40 տարի հետո այցելելով նույն վայրը, հայտնում է, որ «այնտեղ կա բազմաթիւ բնակչութիւն՝ քրիստոնյա, մահմեդական և հրեա, շատ հարուստ առևտրական մի համայնք» (նույն տեղում, էջ 294)։

Հյուսիսային Ադրբեջանի ամենանշանաւոր քաղաքը ժ.Ն. դարում Շամախին էր։ Բարբարոն նկարագրելով Շամախին, գրում է. «Այս շատ լավ քաղաք է, ունի շորս հազարից հինգ հազար տուն, և շինում են մետաքս, կտավ և ուրիշ բաներ իրենց եզանակով» (նույն տեղում, էջ 199)։ Խոսելով բնակչության ազգային կազմի մասին, Բարբարոն հայտնում է, որ «բնակիչների մեծ մասը հայ են»։ Իտալացի դիվանագետի տվյալը հաստատում է անգլիացի Ջենկինսընը. մեկ դար հետո այցելելով Շամախի, նա ևս արձանագրում է, որ քաղաքը «բնակված է գլխավորապես հայերով» (նույն տեղում, 372)։

Շամախու շրջանը միջազգային առևտրին մասնակցում էր հիմնականում խամ մետաքսով։ 1394—1427 թվականներին Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում ճանապարհորդած Ի. Շիլզբերգերը, խոսելով այն մասին, որ Շիրվանից արտահանում են «ամենից լավ մետաքսը», հայտնում է, որ այդ խամ մետաքսից «պատրաստում են լավ գործվածքներ Դամասկոսում, Քաշանում ինչպես և Բրուսայում։ Մասամբ այդ մետաքսն արտահանվում է նաև Վենետիկ ու Լոմկա, որտեղ նրանից պատրաստում են գերազանց որակի թավիշ»։

Ուշագրավ է նաև նույն ճանապարհորդի դիտողութիւնները հայերի աշխատասիրության ու արհեստագործության մեջ ունեցած հմտության մասին. նա գրում է. «Շատ հավատարիմ ազգ են հայերը, լինեն նոքա քրիստոնյաների կամ հեթանոսների հետ, միշտ նոցա հետ սիրով են և նոցա կողմն են պահում. նոքա շատ խելոք մարդիկ են և շատ աշխատասեր. գեղեցիկ կտավներ են գործում թավիշից, ծիրանիից և մետաքսից, նմանապես ավելի շքեղ և թանկագին ոսկեզօծ կտավներ են գործում քան հեթանոսները» (տե՛ս Վ. Աուրենյանի «Հանս Շիլզբերգերի կյանքի և ճանապարհորդության մասին» հոդվածը, տե՛ս Հանդես գրականական և պատմական, երրորդ գիրք, Մոսկվա 1890, էջ 165)։

Ժ.Ն. դարի երկրորդ կեսից սկսած, ինչպես նշեցինք, մետաքսն ու արևելյան մյուս ապրանքները կարավանային ճանապարհներով տարվում էին Հալեպ և այնտեղ վաճառում վննետիկցիներին, կամ փոխանակում նրանց հետ, տեղը ստանալով մահուդ և այլ գործվածքներ։

Փոխանակային այդ առևտրի մեջ հայ վաճառականները, հատկապես հին ջուղայեցիները, նշանակալից դեր էին կատարում։ Եվ կասկածից դուրս է, որ մեծ մասամբ նրանց ձեռքով էր արտահանվում Շամախու շրջանում մշակվող մետաքսը։ 1566 թվականին անգլիացի վաճառական Արթըր Հովլբրդսը, Շամախուց Լոնդոն ուղարկած իր մի նամակում, հայտնում է, որ այդտեղից տարեկան 400—500 ջորու բեռ մետաքս են տեղափոխում Հալեպ հայկական մի գյուղի (իմա՝ Զուղայի) վաճառականները։ Նրանք և ուրիշ հայ վաճառականներ, նույն նամակագրի վկայությամբ, Հալեպից «ամեն տարի բերում են շորս հինգ և վեց հազար կտոր կրքսներ և կերպասներ, բացի նրանցից որ ուրիշներն են բերում» (Ուղեգրութիւններ, Ա, էջ 412)։

Հայ վաճառականների կողմից արտահանվող ու ներմուծվող ապրանքների չափը, իհարկե, կարող էր նույնը չլինել մեզ հետաքրքրող հիսնամյակում, բայց որ այդ առևտուրը նույնությամբ տեղի էր ունենում էղվորդսից տասնամյակներն առաջ, այդ մասին կարելի է չկասկածել։

Հայկական բազմամարդ գաղութներ կային նաև հյուսիսային Ադրբեջանի ալլ քաղաքներում:

ԺԵ.— ԺԶ. դարերում, որպես փոխանակային առևտրի աշխույժ կետերից մեկը զգալի դեր էր կատարում Վրաստանի սահմանագլխին գտնվող Արաշ քաղաքը: Ջենկինսընի վկայությամբ այն «վրացիների սահմանի վրա ամենից գրեթե խավոր ու բարգավաճ առևտրական քաղաքն է, և այնտեղ մշակվում է ամենամեծ առատությամբ մետաքս, և այնտեղ են գալիս թուրքերը, սուրիացիները և ուրիշ օտարականներ առևտուր անելու» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 372): 1490 թվականին՝ խոջա Ղուպարի պատվերով Արաշում Աղարիա գրիչն ընդօրինակել է մի Ավետարան (Մ. Սմբատյան, Երնջակ, էջ 254—258). այս միակ փաստն իսկ բավարար է համոզվելու համար, որ Արաշում ևս հաստատվել էին զգալի քանակությամբ հայեր:

Հայկական գաղութ կար նաև Ադրբեջանի Շամբբան քաղաքում: 1459 թվականին, Տաթևի եպիսկոպոս Շմավոնը, ըստ երևույթին քարոզչական գործերով, ճամփորդում էր Շիրվանում: Շամբան (իմա Շամբրան) քաղաքում նրան հաջողվեց ձեռք բերել Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանցի» մի ձեռագիր (հշտկ. № 161, էջ 123):

Նույն Շմավոն եպիսկոպոսը, որը, ըստ երևույթին, գրասեր մի անձնավորություն էր, վերը նշված իր ճամփորդության ժամանակ, Շամախի քաղաքում ևս գնել էր ձեռագիր մի գիրք (Իգնատիոսի «Մեկնութիւն Ղուկասու Ավետարանին», տե՛ս հշտկ. № 160, էջ 123):

Տվյալներ կան այն մասին, որ մեծ քանակությամբ հայեր կային նաև Դերբենդի շրջակայքում: Այստեղ ԺԶ. դարում հայերը ունեին իրենց գերեզմանատունը, իսկ Նիզամիյի մոտ կար հայկական գյուղ: Կասպից ծովում հայ վաճառականները պահում էին նաև առևտրական նավեր (այդպիսի մի նավ 1579 թվականին Հակոբ անունով մի հայ վաճառականից գնեցին անգլիացիները, տե՛ս «Ուղեգրություններ», Ա, էջ 442—443):

Հայ առևտրականներն ու արհեստավորները որոշ դեր էին կատարում նաև Հարավային Ադրբեջանի բոլոր նշանավոր քաղաքներում՝ Թավրիզում, Մարաղայում, Արդաբիլում, Սուլթանիայում և ալլ վայրերում:

Սերտ կապեր ունենալով իտալական քաղաքների հետ, ժանոթ լինելով եվրոպացիների վարքուբարքին և իմանալով եվրոպական լեզուներ հայ վաճառականներից ոմանք հաճախ ստանձնում էին նաև դիվանագիտական ծանրակշիռ հանձնարարություններ: Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու գահակալների կողմից մեծապես հարգված այդպիսի նշանավոր մի վաճառական էր խոջա Միրաբը, որը 1486 թվականին նահատակվեց Թավրիզում: Երեք ալլ դիվանագետների ընկերակցությամբ 1469 թվականին Ուզուն-Հասանի կողմից խոջա Միրաբը ուղարկվել էր Վենետիկ, Հռոմ ու Նեապոլ՝ Թուրքիայի դեմ ռազմական դաշինք կնքելու առաջարկով: Նրա ոճրագործ սպանության մասին, տեղեկություն ստանալով մի ջենովացուց՝ մանրամասն տվյալներ է հաղորդում Զոգեֆա Բարբարոն, ինչպես նաև մի շարք հայ վարքագիրներ ու հիշատակադիրներ (Մատենադարան, ձեռ. № 8452, էջ 88ա—89բ, № 6273, էջ 343 և այլն):

Հիշատակարանները հնարավորություն են ընձեռում որոշ տվյալներ քաղել նաև Վրաստանի քաղաքներում՝ Թբիլիսիում, Գորիում և Ախալցխիսում բնակություն հաստատած հայերի, մասամբ նաև նրանց զբաղմունքի ու վիճակի մասին:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, հատկապես, 1462 թվականին Թբիլիսիում շարադրված մի հիշատակարան, որը դժբախտաբար, մատչելի է մեզ սխալաշատ մի ընդօրինակությամբ: Հիշատակարանը հնարավորություն է տալիս պարզելու, որ թշնամիներին և ավազակային խմբերին հակահարված տալու և իրենց կյանքն ու զույթը պաշտպանելու համար՝ քաղաքներում գոյություն ունեին աշխարհագորային ջոկատներ:

1462 թվականի զատկի նախօրեին (ապրիլի 22-ին) հազար հոգուց բաղկացած թուրքական ինչ-որ հրոսախումբ հարձակվում է ու գերում Հաւալայու (իմա՝ Ավճալա, Թբիլիսիի արվարձաններից) տավարը: Այս լուրը երբ տարածվում է քաղաքում, իսկույն ավազակներին հակահարված տալու վճռակ սնուծյամբ, նրանց դեմ են ելնում 200 քաշ տղամարդիկ: Սակայն նրանք սխալ տվյալներ ունեն թշնամու տժի մասին, կարծում էին որ «բիշ հեծել է»: Եվ երբ, հետապնդելով թշնամու 20 հոգուց բաղկացած խմբին, նրանք անցել էին՝ «ինչուր ի կաճին, ի ջրի էն գեհն. հետևակ, դադրած, նետերն հատած, և անորոշ (»), և անսլեհ», երկու կողմից շրջապատվում են թշնամու հիմնական ուժերի («մեծ հեծելի») կողմից, և անհավասար կռվում՝ իսպառ բնաջնջվում: Բարբարոս ավազակներն իրենց հետ տանում են սպանվածների գլուխները, այնպես որ տարաբախտ քաղաքացիները չեն կարողանում ճանաչել իրենց հարազատների դիակները:

Հիշատակագիրը դառն կսկիծով շարադրելով այս տխուր եղելությունը իրավացիորեն նկատում է, որ Թբիլիսիի հայերի համար այդ տարվա զատիկը «սև զատիկ» եղավ (հշտկ. № 216, էջ 169):

Բացի արժեքավոր այս հիշատակարաններից մեղ հետաքրքրող տասնամյակում Թբիլիսիում շարադրվել են հինգ այլ հիշատակարաններ ևս: Նրանցից մեկում, ինչպես նշել ենք, տեղեկություն կա այն մասին, որ Ժն. դարի 50-ական թվականներին Թբիլիսիում կար Ստեփանոս րաբունու կողմից գլխավորվող վանական մի դպրոց (հշտկ. № 22, էջ 17—18):

Բնակություն հաստատելով հարևան երկրներում, հայ արհեստավորներն ու վաճառականները, ստեղծարար ու տքնաջան աշխատանքով նպաստում էին քաղաքային կյանքի զարգացմանը և դրացիական շերտ կապեր հաստատում իրենց հյուրընկալող ժողովրդների հետ: Հայ ժողովրդի ստեղծած դարավոր կուլտուրան, կուլտուրաների շփման ու փոխազդեցության համար նպաստավոր այս պայմաններում հարստանում էր նոր արժեքներով և, իր հերթին, բարեբար ազդեցություն գործում հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի վրա:

Հայաստանի և հարևան երկրների հայաբնակ քաղաքների մասին մեր գիտելիքները, ինչպես տեսանք, մանրամասն չեն: Առկա տվյալների մեծ մասը վերաբերում է միջազգային տարանցիկ առևտրի բնագավառում այդ քաղաքների խաղացած դերին: Ներքին շուկայի, քաղաքների ու նրանց մերձակա գյուղերի տնտեսական կապերի ու փոխհարաբերության հետ առնչվող մի շարք կարևորագույն հարցեր մնում են դեռևս լուսաբանության կարոտ:

Մեծ հավանականությամբ պետք է ենթադրել, որ հիշատակված քաղաքներից շատերը, կարավանային ճանապարհների հանգրվան լինելուց բացի, այս կամ այն չափով պահպանել էին իրենց նշանակությունը որպես արհեստագործության կենտրոններ: Ուստի, չնայած գյուղատնտեսության նատուրալ բնույթին, չպետք է կասկածել նաև այն բանում, որ այս կամ այն չափով ապրանքափոխանակություն էր կատարվում քաղաքների ու գյուղերի, ինչպես նաև

Հայաստանում հաստատված խաշնարած քոչվոր ցեղերի և նստակյաց հաջ-
կերկրագործների միջև:

Գրիգոր Տաթևացին «Երգ երգոցի» իր մեկնության մեջ գրում է. «Ոչխարա-
բոյժք սովոր են վաճառել զմիս և զճրագու և առնուլ զհաց ոչ վասն աղքատու-
թեան, այլ զի ոչ պարապին գործել զհաց՝ ի դարմանս խաշանց գոլով» (Մատե-
նադարան, ձեռ. № 1264, էջ 44, Հմմ. նաև Հովհան Կոլոտիկի «Մեկնութիւն Եսա-
յեայ», Մատենադարան, ձեռ. № 1128, էջ 150ա):

Միս ու ճարպ վաճառելով խաշնարածները գնում էին ոչ միայն հաց ու
գլուղատնտեսական ուրիշ մթերքներ, այլև, անտարակույս, արհեստագործա-
կան արտադրանքի տարբեր տեսակներ, որոնք արտադրվում էին հայկական
քաղաքներում: Հիշատակարանները և օժանդակ այլ աղբյուրներ հնարավորու-
թյուն են տալիս հավաստելու արհեստի շուրջ 30 տարբեր մասնաճյուղերի գո-
յությունը ԺԴ.—ԺԵ. դարերի հայկական քաղաքներում: Ստորև, այսուհետև կան-
շարքով թվարկում ենք այդ արհեստները.

Աղեգործ (Ջուղ.)*

Աղեղզուզ (հշտկ. № 147, էջ 111)

Անծուղագործ (Ջուղ.)

Արծաթագործ (Ջուղ.)

Բարակգործ (հշտկ. № 189, էջ 149)

Բրուտ (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 434, 457)

Գդակկար (հշտկ. № 183, էջ 144)

Դաբաղ (հշտկ. № 25, էջ 21)

Դանկրար կամ դանակագործ (իմա՝ սրեր ու թրեր պատրաստող արհես-
տավոր — ԺԴ. դարի հշտկ., Ա, էջ 363, 366, 370)

Դարբին (ԺԵ. դարի հշտկ. Ա, էջ 43, 193, 629, հշտկ. № 151, էջ 114, № 180,
էջ 240 և այլն)

Դերձակ (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 167, 536)

Խազազ (իմա՝ մետաքս մշակող—հշտկ. № 321 էջ 253)

Կերպասագործ (հշտկ. № 177, էջ 135)

Կոշկակար կամ Կաշկար հշտկ. № 274, էջ 227, Բ. Սարգսյան, Յուզակ,
հատ. Բ, 482)

Կտսուգործ (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 363, 365)

Հիւսն (հշտկ. № 101, էջ 73, № 393, էջ 313 և այլն)

Ճարտարապետ (ձեռ. № 7274, էջ 320բ)

Ճռն (հշտկ. № 103, էջ 75, № 320, էջ 253)

Մագման (ԺԴ. դարի հշտկ. Ա, էջ 274)

Նալբանդ (ձեռ. № 7979, էջ 296ա)

Նաղաշ (հշտկ. № 97, էջ 71, № 156, էջ 119 և այլն)

Նաղարանի (հշտկ. № 357, էջ 91բ)

Նետարար (ձեռ. № 293, էջ 13ա)

Ներկարար (հշտկ. № 214, էջ 167, № 337, էջ 265):

* Յուրաքանչյուր արհեստի անունը տալուց հետո, փակագծերի մեջ տալիս ենք
հիշատակարանի համարը, որի մեջ հիշված է այդ արհեստի տեր որևէ անձնավորություն,
կամ այն աղբյուրը, որից քաղված է տվյալ արհեստի գոյության մասին տվյալը:
«Ջուղ.» համառոտությամբ նշում ենք մեր «Մատթեոս Զուղայեցու կյանքն ու մատենա-
դրությունը» հոդվածը (տե՛ս «Բաների Մատենադարանի», № 3, 1956 թ., էջ 78—79):

Ոսկերիչ կամ ոսկեզործ (հշտկ. № 181, էջ 141, № 358, էջ 278 Մտնդ., ձեռ.

№ 9422-ի կաղմը, № 7274, էջ 320 և այլն)

Ոստայնանկ (Ջուղ.)

Պատկերահան (հշտկ. № 448, էջ 554)

Պարանգործ (Ջուղ.)

Պլրնձգործ (հշտկ. № 357, էջ 277, № 544, էջ 430)

Ջուլհակ (հշտկ. № 31, էջ 25)

Քարգործ կամ Քարտաշ (հշտկ. № 468, էջ 371 և Նսայի Նշեցի, Մկն. Եղե-
կիէլի)

Քսակակար (Հայոց նոր վկաները, էջ 157)։

Անտարակույս մեր ցանկը խիստ թերի է. նրանից բացակայում են մի
շարք արհեստներ, որոնք, անտարակույս, կային հայկական քաղաքներում սա-
կայն չեն հիշատակվել (օրինակ՝ թամբագործ, կաշեգործ և բազմաթիվ այլ
արհեստներ), սակայն նպատակահարմար գտանք թվարկել միայն այն ար-
հեստները, որոնց մասին, ինչպես ասացինք, տվյալներ կան ԺԴ.—ԺԵ. դարերի
հիշատակարաններում և, մասամբ էլ, նույն շրջանի այլ աղբյուրներում։

Դժվար չէ համոզվել այն բանում, որ արհեստագործության թվարկված
մասնաճյուղերի արտադրանքը, ի բացառյալ մի-երկուսի, չէր կարող բնավ,
կամ մեծ չափով վաճառահանվել հեռավոր շուկաներում, ուստի և, բնականա-
րար, սպառվում էր հիմնականում տվյալ քաղաքի շրջակայքում գտնվող գյու-
ղերում և քոչվոր ցեղերի ամարանոցներում ու ձմեռանոցներում։

Խիստ անբավարար ու միակողմանի են սկզբնաղբյուրներում պահված
տվյալները նաև կարավանային երթևեկության ձևերի, քաղաքացիների անձի
ու գույքի ապահովության, առևտրականներից ու արհեստավորներից զանձվող
հարկերի և հարակից այլ հարցերի մասին։ Այնուամենայնիվ, որոշ հնարավոր-
ություն ունենք թեթևակիորեն շոշափելու նաև այդ հարցերը։

Վաճառականն, որ զբեռն է բարձեալ և ունի զկնիք թագաւորին՝ խաղա-
ղութեամբ երթայ զճանապարհն իւր»,—լավատեսորեն գրել է իր քարոզներից
մեկում Գրիգոր Տաթևացին (Քարոզգիրք, ամարան հատոր, էջ 731), սակայն
մեղ հետաքրքրող տասնամյակներում բոլոր ճանապարհների վրա վճատում էին
ավազակային սպառազեն խմբեր, ուստի և հաճախ խաղաղությունը չէին
ավարտում իրենց ճանապարհը ոչ միայն թագավորական կնիք (թամղա) ունե-
ցող վաճառականները, այլ նույնիսկ արքունի պաշտոնյաներն ու դեսպանները։

Ջողեֆա Բարբարոն 1474 թվականի ապրիլի 3-ին, Ուդուն-Հասանի կող-
մից վենետիկ ուղարկված և հայրենիք վերադարձող մի դեսպանի ընկերակցու-
թյամբ դուրս եկավ խիզանից, բռնելով Թավրիզ տանող ճանապարհը։ Կես օրվա
ճանապարհ հազիվ էին կտրել բարձրաստիճան ուղևորները, երբ մի բարձր լե-
ռան վրա՝ հարձակում կրեցին քուրդերից։ Ավազակները, ինչպես պատմում է
Բարբարոն, «սպանեցին հիշյալ դեսպանին, իմ քարտուղարին և տրիշ երկուսի, և
վիրավորած լինելով ինձ ու մնացյալներին, նրանք առին մեր բեռները և ուրիշ
ինչ որ գտան» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 183)։ Ճերանք (քրդերը),— շարունա-
կում է Բարբարոն,— ունեն շատ քաղաքներ (խոսքը անշուշտ, բերդերի ու ամ-
րությունների մասին է—Լ. Ն.) շինված բարձր վայրերում ու եզերքներում,
հսկելու համար բոլոր ճանապարհներին, որպեսզի կարողանան կողոպտել ան-
ցորդներին» (նույն տեղում, էջ 183)։

Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, առևտրական կարավանները

պետք է շրջեն զինված շոկատների ընկերակցութեամբ և ամեն մի խոշա դրամի քսակները հաշվելու կարողութունից զատ, քաշ ծանոթ պետք է լինեն նաև զենքի գործածութեանը: Մատթեոս Զուղայեցին իր աշխատութիւններից մեկում ուղղակի հայտնում է, որ առևտրականները որևէ երկիր մեկնելուց առաջ մեծ պատրաստութիւն պետք է տեսնեն և զենք ու հեծյալ պետք է ունենան իրենց հետ՝ ավազակների հարձակումներից ապահով լինելու համար. «Արդ,— դրում է նա,— որք կամին յերկրէ յերկիր երթալ՝ բազում ինչ խորհին և ապա ընթանան...: Զի զէնք և հեծելալս առնուն ընդ յինքեանց (ճանապարհորդք), զի թշնամիքն յաղթեալ սատակեսցեն՝ զնոսա» (Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 160բ):

Թե որքան վտանգավոր ու արկածալից է եղել առևտրականի կյանքը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, այդ մասին պերճախոս տվյալներ է հաղորդել Հովհաննես Մանդաւարեանց գրիչը, 1465 թվականին, արձիշեցի տղբացյալ մայր խալիմ-խաթունի պատվերով ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում: Այս խալիմ-խաթունի «գեղեցիկ ու քաղցրատես» Կարապետ որդին, որ առևտրական գործերով մեկնել էր Սուլթանիա՝ «ի դառնալն ի տուն մատնեցաւ ի ձեռս արեանարբու ջալատ տաճկաց, որ անմեղ նահատակեցին սրով և խանջալով»: Մյուս որդին՝ խոշա Հովհաննեսը, նույնպես երիտասարդ հասակում «յիսպահան սրով սպանաւ ի ձեռաց անարէն հարամկաց»: Ավադ եղբայրների վտանգավոր շավղով ընթացավ նաև խալիմ-խաթունի փոքրիկ որդի Ծղղան-բաշխը, «և նա տղայ հասակաւ զնաց ի վաճառ յԱրևելս»: Սակայն դարձի ճանապարհին, Թավրիզում, ինչ-որ հիվանդութիւնից վախճանվեց նաև այս ընտանիքի երրորդ ներկայացուցիչը: «Եւ ողորմելի հայր սոցա Գրիգորն,— հայտնում է Մանդաւարեանցը,— խոց սրտով և դառն կեանք զնաց տարադէմ յիսպահան վասն որդոյն Յօհանիսին, և ի դառնալն հեծեծանօք կսկծու մահ եղև ի յՍուլթանիա» (հշտկ. № 287, էջ 235—236):

Արձիշեցի տարաբախտ այս ընտանիքի կրած ծանր հարվածներին, այս կամ այն չափով, ենթակա էին բոլոր հայ վաճառականները, որոնք երթեկեկում էին միջազգային նշանակութիւն ունցող վտանգավոր ճանապարհներով: Կարապետ գրիչը 1451 թվականին ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում տվյալներ է հաղորդում վանեցի մի կնոջ՝ Փաշայի հարազատների մասին: Սրա Սուլթանշահ եղբայրը «ի ճանապարհ զնաց և ոչ գիտացին թէ զինչ եղև», իսկ որդին՝ Զանիբեկը նահատակվեց խիզանում «և զմարմինն էլ ոչ եգիտ հայր նորա, և այն խոցովն և լալովն եմուտ ի գերեզման» (հշտկ. № 5, էջ 6):

Հարուստ ու փարթամ քաղաքացիների կյանքն ու գույքը անապահով էր ոչ միայն կաբաժանային ճանապարհների վրա այլև իրենց հայրենական հարկի տակ:

Երեքի բռնավոր ու ագահ տերերը միջոցի առաջ կանգ չէին առնում շոռթելու համար քիչ թե շատ հարուստ իրենց հպատակների գույքը:

«Յետ մահուան հօրն բռնաւորքն շոպոնէ՝ զինչքն»,—գրում է Գրիգոր Տաթևացին («Լուծմունք Յոբայ», Մատենադարան, ձեռ. № 1115, էջ 51ա):

«Բազում անգամ աղքատ հանգիստ ի քուն լինի, իսկ մեծատունն կալեալ կապեն և կտտեն, մինն հազար խնդրելով և մեան բելը»,—լրացնում է իր ուսուցչին Մատթեոս Զուղայեցին («Ի գլխո՞ւն Դավասու հաւաքումն բանից», Մատենադարան, ձեռ. № 5232, էջ 93ա):

Իսկ Կարապետ Բերկրեցի գրիչը 1501 թվականին շարադրած իր հիշատա-

կարանում, աշուշտ բազմաթիվ զեպքերի ականատես լինելով, հայտնում է, որ «ամէն պարոն զիւր տեղաց անուանի մարդն տաւգանէր և թալանէր» (Մատենադարան, ձեռ. № 1591, էջ 389ր)։

Այդպիսի պարոններից մեկն էր Սպատկերտի քուրդ ամիրը, որը 1432 թվականին բանտ էր նետել անմեղ մի հայ քահանայի և մի տարի պահելով բանտում՝ կողոպտել էր նրա ողջ ունեցվածքը։ Այս մասին ուշադրության առժանի տեղեկություն է պահպանվել Ամիրդա դարբնի վկայաբանության մեջ։ Այս Ամիրդան «յաւուր տօնի դիւատման սուրբ Կարապետին դնաց առ ամիրայն իւր ի սալամ»։ Քուրդ ամիրի և Ամիրդա դարբնի միջև տեղի է ունենում հետաքրքրական խոսակցություն։

Ամիրն ասում է. «Տաճկացիւր և ես տամ քեզ զինչ և կամիս, Եւ ասաց սուրբըն (իմա՝ Ամիրդա դարբինը)՝ տուր ինձ խլայ զայն քահանայն, որ տարի մի անպարտ ի բանտին կոճեր ևս և թալաներ և դինչսն առիւր» և այլն (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 139—140)։

Այսպիսով, շնայած հայ խոշաններից ու այլ զբաղմունքի տեւ քաղաքացիներից ումանց տարբեր ճանապարհներով հաջողվում էր մեծ հարստություն կուտակել, տեւ դառնալ շարժական ու անշարժ կալվածքների, այնուամենայնիվ նրանց գույքը երբեք ապահովված չէր տիրոջների կողմից բռնագրավվելու վտանգից։

է

Հայ ժողովրդի իրավական, սոցիալական ու տնտեսական վիճակը ԺԵ դարի երկրորդ հիսնամյակում տեսանք, որ շատ ծանր էր։ Սակայն պատկերը թերի ու անավարտ կլիներ, եթե հատուկ չառդարառնայինք Կարա-Վոյունլունների ու Աղ-Վոյունլունների հարկային քաղաքականությանը, չպարզեինք հայ դայաթներից գանձվող հարկերի և տուրքերի տեսակներն ու չափերը։

Ջհանշահի թագավորության տարիներին Հայաստանի տարբեր շրջաններում շարադրված հիշատակարաններում բազմաթիվ վկայություններ են գրանցվել հարկային կեղեքիչ քաղաքականության մասին։ 1453 թվականից հետո, երբ Ջհանշահը սկսեց թամուրյանների դեմ իր արշավանքները, հպատակ ժողովուրդների, որոնց թվում և հայերի հարկային լուծը առաւել ծանրացաւ։

1454 թվականին Բաղենից վանքում շարադրված մի հիշատակարանի մեջ ասված է, որ «յոյժ ճշդիւ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց ի ձեռն շար բռնակալացն թուրքաց» (հշտկ. № 53, էջ 42, հմմ. նաև № 77, էջ 57)։ 1465 թվականին, Գեղարքունյաց գավառի Կած գյուղում շարադրած իր հիշատակարանի մեջ Հովհաննես անուծով մի գրիչ հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է «ի դառնացեալ ժամանակիս, յորում նեղիմք յանօրինաց բռնութենէ, եւս առաւել ի կրկնակի հարկապահանջութենէ» (հշտկ. № 282, էջ 231)։

Հարկային գիշատիչ այս քաղաքականությունը կարճ ժամանակով դադար առավ Աղ-Վոյունլունների դինաստիայի հաղթանակից հետո։ Ուզուն-Հառանը, անցնելով իշխանության գլուխ, հարկահանության գործը կարգավորելու և պետական պաշտոնյաների ու ֆեոդալների անլուր շարաշահումների առաջն առնելու նպատակով, հրատարակեց օրինական հարկերի տեսականների, նրանց չափերի ու հարկահավաքման ձևերի մասին «Կանուն-նամե» կոչվող օրենքների գիրքը։ Այս միջոցառումներով Ուզուն-Հառանի թագավորության առաջին տարիներին փոքր-ինչ բարվոքվեց հպատակ ժողովուրդների տնտեսական վիճակը, սակայն շատ կարճատև ժամանակով։

Ուզուն-Հասանի թագավորության վերջին տարիներին, մանավանդ նրա անմիջական հաջորդ Յաղուբի ժամանակ, հարկահանության բնագավառում շարաշահումները մտան իրենց տրագիցիոն հունի մեջ, ոչինչ չթողնելով Ուզուն-Հասանի բարենորոգումներին:

Հպատակ ժողովրդների դրուժյունն ավելի ծանրացավ դարավերջին, երբ Աղ-Կոյունլուների պետությունը սկսեց հոգևարքի ցնցումներ ապրել:

1497 թվականին շարադրված մի հիշատակարանի մեջ գրանցված են այսպիսի հատկանշական տողեր. «Ի շփոթ և ի դառն ժամանակիս, յորում նեղեն և հարկապահանջեն զքրիստոնեայքս յամենայն կողմանց վասն անշափ մեղաց մերոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4154, էջ 221ա):

1498 թվականին Վայոց-ձորում ասպատակում էր Յաղուբ փադիշահի որդիներից՝ դահի հավակնորդ Մուրադ-իսանը. սա «տանջէր զաշխարհականս և զկարգաւորքս և ասէր. տուք դչիրդայն (իմա՝ ջիզիան), թաւաութ-ի ջիզրայն, թասիր-ի թաւաթ» (Մատենադարան, ձեռ. № 960, էջ 307ա):

Ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանը, որ Ժ. դարի 90-ական թվականներին ամենազգեցիկ դեմքն էր Աղ-Կոյունլուների փլզվող պետության մեջ, 1498 թվականին «էած աւեր աշխարհի. զերեք տարէն մալն Գ. (3) ամսումն էառ» (Մատենադարան, ձեռ. № 3629, էջ 289բ) և այլն:

Կարելի էր մեջ բերել նաև բազմաթիվ այլ վկայություններ, որոնց մեջ, նման արտահայտություններով, հիշատակագիրները անդրադառնում են հարկապահանջության հարցին և խոսում ժողովրդի տնտեսական խիստ ծանր կացության մասին, սակայն հարկի տեսակների ու չափերի որոշման գործին այդ կարգի վկայությունները քիչ են օգնում: Շատ ավելի առատ նյութեր կան հայերեն լեզվով պահպանված նվիրաբերական ակտերի, հայ որոշ մատենագիրների աշխատությունների մեջ, ինչպես նաև Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու գահակալների պարսկերեն հրովարտականքում ու պաշտոնական այլ կարգի փաստաթղթերում, որոնց տվյալներն ամփոփված են Ի. Պետրուշևսկու և Հ. Փափազյանի արժեքավոր ուսումնասիրություններում (տե՛ս Ի. Պ. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке. Նշվ. աշխ. էջ 190—192, և Հ. Փափազյանի «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականքը» աշխատության Ա պրակի թևագրերը ու հարկային սոցիալական, վարչական և այլ տեղեկանքների բառարանը, էջ 103—123):

Անդրադառնանք այդ նյութերին, խմբավորելով դրանք հարկային հիմնական տեղեկանքների շուրջը:

1. Պետական ռենտա — հարկ. Աղբյուրներում հիշատակվում է տարբեր անուններով՝ մալ կամ մալուշահաթ, բահրա կամ բահրաչե և խարաչ:

Ռենտա-հարկի հիմնական մասն էր կազմում և գանձվում էր եկամտաբեր բոլոր օբյեկտներից՝ գյուղական համայնքի օգտագործման տակ եղող վարելահողերից ու արոտավայրերից, մասնավոր սեփականություն դարձած այգիներից, արտերից և այլն:

Գանձվում էր բերքի կամ արդյունքի մեկ-հինգերորդի չափով: Մատթեոս Զուղայեցին իր «Մի գողանար» բնաբանով՝ քարոզում ծածուկ գողերի շարքին դասելով իշխանին տրվելիք «հաս»-ը չվճարողներին, հայտնում է, որ «օրէն ... ի Ե. (5)-էն մին իշխանին լինել, քանզի գինք արեան նորա են: Արդ, եթէ ոք խորէ անդի, որպէս և մեծ է իշխանն՝ նոյնպէս և մեղք նորա. պարտական լինին արեան նորա» (Մատենադարան, ձեռ. № 969, էջ 151բ):

Հակահասանների շարաշահումներից զերծ մնալու մտահոգությամբ գյուղական համայնքները պայքարում էին մալի որոշակի չափ սահմանելու համար. և այդ հարկը հիմնականում գանձվում էր հարկային մատյաններում դրանցված անխախտ չափերով՝ ողջ գյուղական համայնքից:

Յե ի՛նչ սկզբունքով էր համայնքի անդամների վրա բաշխվում ըստ հարկային ցուցակների ողջ գյուղական համայնքից գանձվելիք հարկը, հնարավոր է լինում ընդհանուր գծերով պարզաբանել շուրջ 1504 թվականին շարազրված մի հիշատակարանի տվյալներով: Այդտեղ մանրամասնորեն նկարագրվում են Արճեշի բնակիչների կրած տառապանքները քաղաքը ղզլբաշների կողմից զրավելուց հետո: Նոր բռնակալները քաղաքացիներից պահանջում են ահռելի քանակությամբ՝ 400 բյուր, այսինքն՝ 4 միլիոն զահեկան մալ: Պահանջվող գումարը բաժանվում է բնակչության վրա ըստ շնչաքանակի ու գութանի. «Եւ անկան յամէն գլուխ ԴՌ. (4000) դեկան և յամէն գութան ԺՌ. (10.000) դեկան», — դրված է հիշատակարանում:

Մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ մալի բաշխման այս ձևը, երբ որպես հարկադրման միավոր հաշվի էին առնվում և՛ տվյալ վայրի բնակիչների շնչաքանակը, և՛ գութան (իմա գութանի սարքը, անհրաժեշտ քանակությամբ, առնվազն 3 լուծ, եղներով) ունենալու հանգամանքը, սեփյանների նորմոօրթյունը չէր, այլ դալիս էր նախորդ շրջանից:

Նկամտաբեր տյա կամ այն օրյեկտից գանձվող մալը ամբողջությամբ կամ նրա մի մասը պետություն կողմից, որպես «ուլուֆի» (կեր, ուճիկ), հաճախ, հանձնվում է զինվորական ու պետական պաշտոնյաներին: Նրանք, ունենալով իրենց ձեռքում համապատասխան փաստաթուղթ (հավալի), ներկայանում էին անձամբ, կամ իրենց կողմից լիազորված մարդկանց միջոցով և ստանում մալի իրենց հատկացված բաժինը՝ տվյալ գյուղական համայնքի տահուտերերից:

Պետական ռենտա-հարկի վճարման այս ձևը արտահայտություն է գտել հայ ժողովրդական առակներից մեկում. աղվեսը, գտնելով մի թղթի կտոր, տալիս է այն գալլին ասելով. «Այս չափ ժամանակս աշխատել եմ և զմարդիկ բարեխօս եմ ձգեալ և ի պարնէն դիր և հուրմ եմ հանեալ, որ յամէն դեղ և յամէն դեհ, ուր հանդիպիս, ոչխար մի քեզ տան և յամէն տուն հաւ մի քեզ բաժին հանեն... գնա, առ զքո ոլոֆայն»: Առակի տարբերակներից մեկում աղվեսը բացատրում է, որ այդ թուղթը պետք է ներկայացնել «ի գեղին տանուտէրքն», այնտեղ նշված չափով «ոլոֆայ» ստանալու համար (Մ. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, էջ 85—86):

2. Կալվածատիրական ռենտա. Կոչվում է տասանորդ, մուլք, մալիքանե, բահրաչե-յե մալիքանե, ուշրաթ-ուլ մասալ:

Գանձվում էր բերքի կամ արդյունքի մեկ-տասներորդի չափով:

Այս հարկի չափի մասին կարևոր տվյալ է պահպանվել 1480-ական թվականներին Վանում գրանցված ստորև բերվող ուշագրավ փաստաթղթի մեջ. «Ո՛վ հարք և եղբարք, ընթերցողք և լսողք յիշեցէք ի սուրբ յաղոթս ձեր զՎանայ տանուտէլրքն՝ զխոջայ Արապշէն, և ղխոջայ խորշէն, և ղխոջայ Մուքատշէն, և ղըռէս խումարշէն, և ղտանուտէրքս՝ զմեծ և զփոքր, որ ի Սուլիման-բէկի աւուրքս բազում բարութիւնս արին, զի ջսանս խափանեցին; և ղդահիանդդէն վերուցին, որ զմլքանէն տասնէն մէկ առնուն, ու ղբահանայքն յանօրինաջ հարկապահանջութենէն ազատեցին» (Մատենադարան, ձեռ. № 5315, էջ 576ա):

Փաստաթղթի մեջ խոսվում է քրիստոնյաների համար վերավորակա՞ն չվան կապելու տարբերանշանի վերացման և Վանի հոգևորականությանը դան- լանդդան (բառացի՝ տասն-տասնմեկ) հարկից ազատելու մասին: Հարկային նորալուր այս տերմինը, անտարակույս, համանիշ է մուլք, մալիքանէ և վերո- հիշյալ մյուս տերմիններին, որոնք բոլորն էլ ոմեհին հողային ռենտայի կալ- վածատիրոջը վճարվող լաժնի իմաստը: Պարզվում է, ուրեմն, որ կալվածատի- րական ռենտան գանձվում էր բերքի մեկ-տասներորդի չափով («որ զմլքանէն տասնէն մէկ առնուն»):

Մլքի չափի մասին հիշատակության արժանի տվյալ է պահպանվել նաև Դադի վանքի զանգակատան արձանագրության մեջ: Դոփյան իշխանական տան մի քանի պայագատներ նվիրում են իրենց վանքին մի շարք կալվածք- ներ, ի ձեռն Ավագ եպիսկոպոսի: Նրանք արձանագրում են. «տուաք Աւագ եպիսկոպոսին, որ մեր ճոճաւոր էր, քանի որ իւր պէտք է՝ վարէ, աստուծով ազատ է: Իսկ եթէ այլ մարդ վարէ, տասանորդն առնու և տայ վանքին անպատ- ճառ» (Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բաղու, 1895, էջ 209):

Այստեղից ևս պարզ է դառնում, որ հողատերը, տվյալ դեպքում վանքը, գանձում էր կալվածատիրական ռենտա բերքի մեկ-տասներորդի չափով («տասանորդ»):

3. Գլխահարկ. Աղյույուններում, կոչվում է չիզյա, երբեմն նաև խարաջ: Գանձվում էր, հիմնականում, ոչ մուսուլման հպատակներից՝ քրիստոնյաներից ու հրեաներից, հենց որ նրանք չափահաս էին դառնում:

Որոշակի տարիք չկար գլխահարկման համար սահմանված: Հարկային պաշտոնյաները, որոշելու համար թե՛ այս կամ այն պատանին ենթակա է հարկման, թե ոչ, կիրառում էին այսպիսի միջոց՝ թելով չափում էին երեխայի վիզը և ստացված երկարությամբ թելի ծայրերը ատամներով բռնել տալով՝ փորձում էին՝ այդ թելի օղակը անցկացնել նրա գլխով: Եթե թելը չէր անցնում գլխով, ապա պատանին համարվում էր չափահաս, ուստի հարկատու*:

Հարկադրման այս ձևը կիրառվում էր նաև ԺՆ. դարում: Այդ մասին վկա- յում է Ստեփանոս Չմշկածաղցի բանաստեղծ-գրիչն իր ընդարձակ հիշատա- կարանում, որից քաղվածքներ արեցինք քաղաքական պատմությունը շա- րադրելիս:

Նա գրում է.

«Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զազգըս Արամի.
Խընդրէ արծաթ 'ւ ընտիր ոսկի,
Յայնմ, որ շունի փող պըղնծի:
Կապուտ նշան եղ քրիստոնեաց,
Զի բաժանին յանօրինաց.
Զմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
Չուանով չափել զվիզս մանկանց...»

ԺՆ. դարի տարբեր տարիներից գլխահարկի չափի մասին ունենք ուշա- դրրության ու քննության արժանի վկայություններ:

* ԺՆ. դարի նշանավոր սլամադիր Զաքարիա սարկավազը կենդանի ու ճշմար- տացի զույներով նկարագրում է հարկերի վերակացու Ասլան աղայի. զործունեությունը իր հայրենի Գանաքեռ գյուղում, մանրամասն բացատրելով նաև այն հնարները, որոնցով այդ խորամանկ ու արնախում սլաշտոնյան շորոշում էր՝ երեխաների չափահասությունը (տե՛ս Զաքարիա սարկավազի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 68):

Այսպես, Թովմա Մեծոփեցին իր «Պատմութեան» մեջ խոսում է Կարա-կոյունլունների վասալներից մեկի՝ քուրդ ամիր Փիր-Ալու կամ Փիրի-րեկի մասին, որի ձեռքումն էր գտնվում 1430-ական թվականներին Ամուկ բերդը։ Սա ստէր և իշխան» կարգվելով Քաջքերույաց շրջանին (չուրջ 1435 թ.), Մեծոփեցու խոսքերով ասած՝ «ձգեալ է զամենայն հաատացեալս ի ներքոյ հարկապահանջութեան» մինչ ղի ամենայն մարդագլուխ 40 թանկայ առնուն, թող դրահրայ եւ վչարէք՝ ի ծերոց եւ ի տղայոց, յորրոց եւ յայրեաց, յաղքատաց եւ ի տնանկաց» (Թ. Մեծոփեցի, էջ 111)։

Հուլավյանների ժամանակ Իրանում և Անդրկովկասում կիրառվող դրամական սխստեմի միավորը դիրհեմն կամ հայկական աղբյուրների դրամն էր, որը ԺԴ. դարի սկզբներին կշռում էր 2,15 գր արծաթ, բայց դարի վերջին, Ջելալթյանների ժամանակ, կորցրել էր իր կշռի կեսից ավելին և բաց էր թողնվում 1,05 գր և, նույնիսկ, 0,85 գր արծաթի քաշով։ Լանկ-Թամուրի տիրապետության տարիներին (ԺԵ. դարի սկզբին) տեղի ունեցավ դրամական սխստեմի փոփոխություն և թամուրյանների տիրույթներում գործածության մեջ դրվեց Թամուրյան թանկան, որը կշռում էր 6,2 գր մաքուր արծաթ (E. A. Ilaxomov, ма-нетные клады Азербайджана, Труды о-ва обследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку, 1929, էջ 29)*։

Այսպիսով, Թ. Մեծոփեցու հիշատակած «Մարդագլուխ 40 թանկայ» գրված հարկի տակ պետք է հասկանալ 40×6,2 այսինքն՝ 248 գրամ արծաթ։

1464 թվականին, Երզնկայի շրջանի Ավադ վանքում շարադրած հիշատակարանում, գլխահարկի մասին կարևոր տվյալ է հայտնում Ստեփանոս գրիչը։ Նա գրում է. «Արդ, գրեցաւ սա... ի դառն և ի դժար ժամանակի, զոր անարէ՛ն ազգս տաճկաց զարացեալ կան ի վերայ քրիստոնէից և պահեն ի հալածանաւ։ Այլ և չար դարձան քան զգազան և ծարաւիք են քրիստոնէից արեան, և նոր ի նորոյ չար յայտենն քրիստոնէից, զի զխաբաճն Դ. (4) ֆլորի արարին, և կապուտ արկին ի գլուխ քրիստոնէից, և զմեռեալն ի քաշ տան տանել, և այլ չա-

* Անհրաժեշտ է նշել սակայն, որ միջնադարյան Հայաստանում գործածվող դրամական, ինչպես և չափի ու կշռի միավորների որոշման ուղղությամբ դեռևս ոչինչ չի արված, և ինչպես «թանկա» այնպես էլ «զրամ», «զահեկան» և մյուս տերմինների մասին այստեղ ասվածը ենթակա է հետագա ճշգրտման ու հիմնավորման։ Այդ հույժ կարևոր աղբյուրանքը կատարելիս պետք է օգտագործել ինչպես Հայաստանի Պատմական թանգարանի և այլ թանգարանների դրամական հարուստ հավաքածուների նյութերը, այնպես էլ մեր միջնադարյան մատենագրության (որոնց թվում նաև հիշատակարանների) ընձեռած տվյալները։

«Թանկայի» կապակցությամբ նշենք 1480 թվականին շարադրված «Առակ իմաստասիրական և բանալի մտաց մարդկան թվաբանական խնդրի մեջ եղող տվյալը, որը թվում է, օգտակար կարող է լինել դրամագետներին. այստեղ խոսվում է ո՛չ սովորական, այլ դրամական ավելի խոշոր միավոր հանդիսացող՝ «թագաւորական թանկայի» մասին և ասվում, որ «այն թանկէն թագաւորական էր, որ մէկն Ե. (5) շահուհի էր, և էր ամէն թանկայ Ի՛. (24) դէկան, և ամէն դէկան՝ Լ. (30) պլիկ (Տե՛ս հշտկ. № 803, էջ 444)։

Որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Երուսաղեմի ձեռագրերից մեկի 1413 թվականի հիշատակարանի ստորև բերվող հատվածը՝ ֆլորինի և դրամի հարաբերությունը պարզելու տեսակետից. «Ի. (1000) դրամ, որ է ֆլորի ԻԲ. (22) և տվաք նոր կապել, և ԹՃ. (800) դրամ տվաք որ արծաթեցին, որ է ֆլորի Ի. (20), և ի Սամիտոն տվաք ոսկիջրել Գ. (3) ֆլորի, որ է ջոււմլայ ԽԶ. (46) ֆլորի» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, երբորդ հատոր, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1854, էջ 18)։

րիք ընդունում խոկան և խորխտան ի վերա քրիստոնէից, զոր տէր աստուած զաւարան ի բարին առնէ» (հշտկ. № 256, էջ 211):

Ֆլորինը կշռում էր 3,5 դրամ ոսկի, ուրեմն 1464 թվականին Արևմտյան Հայաստանում, ավելի որոշակի ասած՝ Երզնկայի շրջանում, գլխահարկ էին գանձում $4 \times 3,5$ այսինքն՝ 14 դրամ ոսկի, կամ մոտավորապես 240 դրամ արծաթ (եթե ոսկու և արծաթի հարաբերությունը ԺԵ. դարում համարենք 1:17):

Հաջորդ տեղեկությունը, որ ունենք գլխահարկի չափի մասին, պահպանվել է 1491 թվականին Մոզնի գյուղում շարադրված հիշատակարանում: Այդ տեղ ասված է, որ Յաղուբ-բեկի թագավորության տարիներին «բաղում չարք յայտնեցաւ, զի ամենայն կարգաւորէ՝ արեղայից և յաշխարհականաց, ի միայնակեցիդ և սարկաւագաց հարկս պահանջէին կախելով և շարչարելով Ժ. (100) թ[ան]կ[ա]յ աւելի և պակաս» (Մատենադարան, ձեռ. № 6293, էջ 460բ):

ԺԵ. դարի վերջին թանկայի կշիռն ընկել էր ամենուրեք: Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի (1462—1500 թթ.) կարած թանկաները, օրինակ, սկզբից կշռում էին 3,0 դրամ արծաթ, իսկ վերջին տարիներին բաց էին թողնվում նույնիսկ 1,90 և 1,75 դրամ կշիռ ունեցող թանկաներ: Այդպիսի մեծ անկում Աղ-Վոյուն-լունների կտրած թանկաների կշռի մեջ չի նկատվում, այնուամենայնիվ, 1491 թվականի թանկան լավագույն դեպքում կարող էր կշռել 4,15—4,40 դրամ արծաթ (E. A. Пахомов, նշվ. աշխ. էջ 29): Այսպիսով, 1491 թվականի հիշատակարանի մեջ նշված 100 թանկան, այն ժամանակ կիրառության մեջ եղող թանկաներով հաշվված, ըստ երևույթին կշռում էր մերձավորապես 415 կամ 440 դրամ արծաթ:

ԺԵ. դարի տարբեր թվականներից գլխահարկի չափի մասին առկա տվյալների համադրությունից ստացվում է այսպիսի պատկեր.

1435 թ. — 40 թանկա — 248 դրամ արծաթ

1464 թ. — 4 ֆլորին — 14 դրամ ոսկի կամ 240 դրամ արծաթ:

1491 թ. — 100 թանկա — 415—440 դրամ արծաթ*:

Պարզ է ուրեմն, որ Ջհանշահի թագավորության տարիներին (1435 և 1464 թթ.) 240—248 դրամ արծաթով գանձվող գլխահարկը ԺԵ. դարի վերջին

* 1498 թվականին, երբ շատ տեղերում, ինչպես տեսանք, երեք տարվա մալը՝ երեք ամսում հավաքեցին, միևնույն ժամանակ հսկայական չափերով ավելացրին քրիստոնյաներից պահանջվող գլխահարկը: ՇԱՅԼ և բազումը հարձակեցին ի վերայ քրիստոնէից, որ ի գլուխն ԲԹ. (2000) դահեկան: Իւ բազում տանջանօք շարչարէին գերիտոնեայս՝ կախէին և ծեծէին և ի բանգ արկեալ պահէին յերկաթս՝ մինչև չտային հարկս, հայտնում է ժամանակակից հիշատակագիրը:

Դահեկան դրամական հին տերմինը ԺԵ. դարի հիշատակագիրներին կողմից կիրառվում էր դրամական հիմնական միավորի—թանկայի փոխարեն: 1401 թվականին մի որիչ հայտնում է, որ Հառի յուրքրանա գրոցս (այսինքն՝ գրչության վարձ—Լ. Խ.) ԲԹ. (2000) դահեկան, որ առնէ կէսն Ռ. (1000) դահեկան՝ թանկա Թարբեղիձ (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 15), այլ խոսքով, գրիչը «թանկա Թարբեղիձ» դրամական տերմինն օգտագործում է Հդահեկանիձ իմաստով: Ուստի 1498 թվականին քրիստոնյաներից գանձել են 2000 դահեկան կամ թանկա գլխահարկ: Իթե նույնիսկ ենթադրենք, որ հարկը հավաքվում էր 1,75 դրամ արծաթի կշիռ ունեցող խիստ արժեքազրկված թանկաներով, որ կիրառության մէջ էին այդ տարիներին Շիրվանում, դարձյալ 1493 թ. գլխահարկի համար կատանանք առնելի ու անհավատալի մի գումար—3300 դրամ արծաթ:

Նկատի ունենալով, որ ԺԵ. դարի վերջին տարիներին, իրար հաջորգող փաղիշահերն ու քոչվոր ցեղերի ավազանները հարստահարում ու կողոպտում էին ժողովրդին ավազակների նման, գլխահարկի չափի մասին թվական այս տվյալը հնարավոր չենք համարում օգտագործել, որպես գլխահարկի որոշյալ չափ:

տասնամյակում քանձվում էր համարյա կրկնակի անգամ բարձրացված չափով (415—440 դրամ արծաթ)։

Թվական այս տվյալները ավելի խոստում կլինեն, երբ մեղ հաջողվի որոշել ամենակենսական սննդամթերքի — հացի դինը ԺՆ. դարի տարբեր տասնամյակներում։ Փորձենք անել այդ՝ հիշատակարանների ընձեռած նյութերով։

Հովհաննես անունով մի դրիչ 1407 թվականին հիշանում ընդօրինակած Հայսմավուրքի վերջում թողած հիշատակագրության մեջ մանրամասն թվական տվյալներ է հաղորդում այն մասին, թե ձեռագրի ընդօրինակության համար պատվիրատուն որքան գումար է ծախսել։ Պարզվում է, որ ծախսվել է ընդամենը 3000 դրամ, ըստ որում այդ գումարի մի փոքր մասի՝ 200 դրամի դիմաց պատվիրատուն իրելի տվել է ընամթերք — 6 կապիճ ցորեն (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 71)։

ԺՆ. դարում, թանկայի հետ մեկտեղ հայաստանում շրջանառության մեջ էլ նաև դրամական դիրհմ (դրամ) միավորը, որը, ինչպես ասացինք, ԺԴ. դարի վերջերին կշռում էր շուրջ 1 դրամ արծաթ։ Ուրեմն, մեկ կապիճ ցորենը հիշանում 1407 թվականին արժեցել է շուրջ 34 դրամ արծաթ։

Յորենի դնի մասին մեր ձեռքի տակ կղած մյուս բոլոր վկայությունները, դժբախտաբար, վերաբերում են սովյալ ու անբերիության տարիներին։

Այսպես, 1401 թվականին նույն խղանում շարադրված մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն կրկիր, որ բերել կապիճ հացն Մ. (200) դրամ» (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 8)։

1422 թվականին, երբ Աղ-Կոյունլու Կարա-Յուլուք օսմանը պաշարել էր Երզնկա քաղաքը, այնտեղ այնպիսի սով առաջացավ, որ «մոթ հացն ԸՃ. (800) դրամ եղաւ և մոթ աղն ի ՌԲՃ. (1200) դրամ» (նույն տեղում, էջ 289—290)։ Հաջորդ՝ 1423 թվականին «սաստիկ սով եղև» Բաբերդի շրջանում. «մի մոթ հացն Պ. (800) դրամ եղև», — հայտնում է մի ճաշոցի նորոգող Հովհաննես քահանան (նույն տեղում, էջ 307)։

1446 թվականին Բաղեշի շրջանում «եղև թանկութիւն մեծ, որ մին բեռն ցորեան եղև ի Կ. (60) թանկայ» (նույն տեղում, էջ 592)։

1468 թվականին, դարձյալ խիղանում գրված մի հիշատակարանից տեղեկություն ենք ստանում այն մասին, որ «թանդութիւն եղև յամենայն տեղիս և գկապիճ հացն ՃԻ. (120) թանկայ գնեցաք» (հշտկ. № 345, էջ 271)։

1492 թվականին, հավանաբար վասպուրականում գրված մի հիշատակագրության մեջ ասվում է. «Ո՛հ, ո՛հ, դայս դառն տարիս, ցորեանն ի Կ. (60) թկ. (թանկայ) ու չկա, կորեկն ու դարին ի Մ. (50) թկ., և աղքատք ամէն խիստ տառապին և անիծեն զՍօֆին. թվ. ԶԽԱ. (1492)» (Մատենադարան, ձեռ. № 4782, էջ 220ա)*։

Բերված վկայություններից օգտվել կարողանալու համար անհրաժեշտ է պարզել՝ կապիճ, մոթ ու բեռ ընդեղենի չափերի տարողությունը։ Ցավոք, միջնադարյան Հայաստանում գործածվող չափի ու կշռի այս տեղիքները, դրա-

* Բացի հացի դների մասին մեջ բերված վկայություններից մի հիշատակարան հնարավորություն է տալիս որոշելու կովի ու եղի շուկայական մերձավոր դինը 1413 թվականին։ Հիշատակարանը շարադրված է ոմն Արրահամի որդի Մարտիրոսի կողմից, որը հայտնում է, թե «Աւետարանս ծախեոի Յակոր քահանային Ո. (600) դահեկան. դնին առի մին կով ու մին եղն» (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 160)։ Ուրեմն, մեկ կովն ու եղը ԺՆ. դարի առաջին տասնամյակներում հնարավոր է եղել դնել 600 դահեկանով։

մական տերմինների նման, դեռևս չեն բացատրված համապատասխան մասնադետալների կողմից, և միևնույն տերմինի մասին կան բազմաթիվ հակասական կարծիքներ ու ենթադրություններ:

Վերջենք, օրինակ, կապիճ տերմինը: Ըստ աղագ. Հ. Մանանդյանի այն կշռորդ է 1,224 կիլոգրամի կամ 979,8 գրամի (տե՛ս «Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում», Երևան, 1930, էջ 90): Ի. Ֆասսի կարծիքով — կշռորդ է 1,25 լիտրի (տե՛ս Записки коллегии востоковедов, том I, Ленинград, 1925, էջ 492): Ստ. Մալխասյանցը «Հայերեն բացատրական բառարանի» 2-րդ հատորի հավելվածում հայտնում է, որ կապիճը «միջնադարյան դեղաբանության մեջ գործածվող կշիռ է, հավասար 2913, 240 գրամի», կան և ուրիշ կարծիքներ: Դժբախտաբար այս կարծիքներից և ոչ մեկը չի կարող ճիշտ համարվել ժե.—ԺԶ. դարերում Հայաստանում գործածված կապիճ չափի նկատմամբ: Այս բանում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ ԺԶ. դարից պահպանված նվիրաբերական մի արձանագրության հետ, ուր խոսվում է Ապարանից սուրբ Նշան վանքին ոմն մահդասի Գուլամիրի կողմից «տարին Ե. (5) կապիճ հաց» ոխվ արվելու մասին:

Արդ, եթե ընդունենք աղագ. Հ. Մանանդյանի, Ի. Ֆասսի կամ Ստ. Մալխասյանցի կարծիքները կապիճի տարողության մասին, ապա ստիպված պետք է լինենք հավատալու, որ մահդասի Գուլամիրը իրավունք է ձեռք բերել հիշատակվելու Ապարանից վանքից վեր առաքվող աղոթքներում տարին 5—6 կամ, լավագույն դեպքում, շուրջ 15 կիլոգրամ ցորեն տալու պայմանով, մի բան, որ շատ հեռու է հավանական լինելուց:

Կարծում ենք, որ կապիճի չափը որոշելու համար կարևոր նշանակություն ունի Երեմիայի «Բառգրքի» տվյալը. այստեղ կապիճի դիմաց, որպես բացատրություն դրված են «մարզան» և «սոմար» տերմինները, որոնք, հայտնի է, նույնպես ընդեղենի չափեր են (տե՛ս Հ. Ավգերեան, Բացատրություն չափուց և կշռուց նախնեաց, Վենետիկ, 1821, էջ 109):

Սոմարը տարածված չափ էր Երևանի խանության մեջ ժե.—ԺԹ. դարերում և կշռորդ էր 3 փթի կամ 50 կիլոգրամի (տե՛ս օրինակ, В. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв., Ереван, 1940, стр. 113):

Մարզանը, որքան մեզ հայտնի է, կիրառման մեջ է եղել Սյունիքում և Ղարաղաղում: Այժմ էլ Ղարաղաղցիները գործածում են այն որպես 36 կիլոգրամի կշռորդ: Հնարավոր է ենթադրել, որ Երեմիայի ժամանակ (ժե. դարում) մարզանը ավելի մոտ է եղել սոմարին և, թերևս, նույնպես կշռորդ է եղել 3 փթի: Այսպիսով հանգում ենք այն եզրակացության, որ կապիճը ևս կշռորդ է եղել մերձավորապես 3 փթի:

Այս եզրակացությունը հաստատվում է հայ գյուղացու տնտեսության ու արտադրական կենցաղին լավատեղյակ Ս. Նղիազարովի տվյալներով. իր «Исследование по истории армянского права, публичного и частного» (вып. I, Киев, 1919) ուսումնասիրության մեջ Նղիազարովը կապիճը համարել է բռնի (6—7,5 փութ) կես մասը և նույնացրել է թայի հետ. «капич,—գրում է նա,— вероятно, раялся 3 и 3¼ пудам, что носильщик мог носить на спине» (նույն տեղ, էջ 89):

Կարծում ենք, որ ճիշտ պետք է համարել նաև մոդ. կամ մոթ չափին Նղիա-

գործովի տված բացատրությունը. ըստ նրա (Մոդը, նույնն է պարսկերեն՝ սոմարը, կշռում է 10 լիտր կամ 120 ֆունտ, այսինքն՝ 3 փութ) (նույն տեղում)։

Որ կապիճն ու մոդը միևնույն տարողությունն ունեցող չափի տարբեր շերտաններում գործածվող անոաներ լինելով, կշռորդ են շուրջ 3 փթի, կարելի է համոզվել նաև հետևյալ դատողություններով։ Միջնադարում ցորենն ու ալյուրը վայրից վայր էին տեղափոխվում ու վաճառահանվում շուկաներում գրաստներով (մեծ մասամբ ավանակներով), որոնց բարձրում էին երկու պարկ, յուրաքանչյուրը՝ 3—3,5 փութ ծանրությամբ։ Իսկ որ մի պարկը միջնադարում կոչվում էր մոդ, այդ մասին ուշագրավ տվյալ ունենք հայկական ժողովրդական առակներից մեկում։ Մանոթանանք այդ առակի մեղ շահագրգռող հատվածին. «Այր մի յամէն տարի հարիւր մոթ հաց վաստակէր և այնու զտունն իւր կառավարէր։ Եւ ի միում տարւոշ ի հարիւրէն քսան պակաս հաց եղև. նա անդսգար հոգայր և կոծէր զինքն, թէ այսչափ հացովս ի նորն զիա՞րդ կարեմք ելանել։ Իսկ աստուած յանդիմանել կամեցաւ զնա. առաքեաց զհրեշտակ իւր և ասաց նմա, թէ արի, երկու մոթ հաց բարձիւր և տար կնոջ մի այրւոյ...։ Եւ եւա բարձեալ գրաստուն՝ տարաւ առ այրի կինն» և այլն (Ն. Մառ, Ժողովածոյք առական վարդանայ, Բ, էջ 243)։

Պարզ է ուրեմն, որ սույն առակի տվյալներով ևս երկու մոդ ցորենը մեկ գրաստի բեռ է, այլ խոսքով մոդը, ժառի և կապիճը կշռորդ է 3—3,5 փթի, իսկ բեռը 6—7 փթի։

Վերադառնանք այժմ հացի դների մասին վերը բերված տվյալներին. նրանցում գործածված դրամական տերմինները մեզ արդեն ծանոթ են. չափ ու կշռի տերմինների այս բացատրությունից հետո 1401, 1422, 1423, 1446, 1468 թվականների սովի ու սղության տարիների նկատմամբ ստանում ենք հացի գնի տատանման այսպիսի պատկեր.

1401 թ. 3 փութ հացը արժեք	200	գրամ արծաթ
1422 թ. » »	800	» »
1423 թ. » »	800	» »
1446 թ. » »	186(°)	» »
1468 թ. » »	744	» »

Ոչ սովի տարվա վերաբերյալ ունենք վկայություն միայն 1407 թվականից, երբ 200 դրամի դիմաց տրվել է 6 կապիճ հաց. կամ այլ խոսքով՝ մեկ կապիճ (3 փութ) հացն արժեցել է 34 դրամ արծաթ։ Կարծել, թե ժՆ. դարի հաշորդ առատ տարիներին հացի գինը, փոքր շեղումներով, տատանվել է 34 գրամ արծաթի շուրջը չենք կարող, նկատի ունենալով անընդհատ պատերազմները, ասպատակությունները և քաղաքական ու բնական այլ արհամիրքներ. Լյնուամենալիվ, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ լավ բերքի տարիներին ցորենը վաճառվել է 1407 թվականի գնից դիցուկ մեկուկես անգամ թանկ, 50 գրամով, դարձյալ գլխահարկի չափի համար կստանանք պատկառելի թվեր։

1435 թվականին տեսանք, որ գանձվում էր 248 դրամ արծաթի չափով գլխահարկ. այդ դրամով կարելի էր գնել շուրջ 15 փութ ցորեն։

1491 թվականին, գանձվում էր գլխահարկ 415—440 գրամ արծաթի չափով. այդ գումարով կարելի էր գնել շուրջ 28 փութ ցորեն։

Մենք հեռու ենք այն մտքից, թե ստացված այս թվերը անվիճելի են։ Այ-

նուամենայնիվ նրանք հնարավորություն են տալիս հաստատապես պնդելու, որ գլխահարկը հայ հպատակներից գանձվող ամենածանր հարկերից մեկը լինելով՝ ժե. դարի ընթացքում շարունակ բարձրացվել է և դարի վերջում գանձվել, 1435 թվականի համեմատությամբ, շուրջ երկու անգամ ավելի:

4. Թաֆավուր-ե ջլզյա. Բառացի նշանակում է «ջիզյայի տարբերությունը»: Այսպես էին կոչվում գլխահարկի վրա ժամանակի ընթացքում բարդաված գումարները, որոնք հարկային մատյաններում գրանցվում և հաշվվում էին ջիզյայից զատ ու դիտվում, որպես առանձին պարտավորություն (Հ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականները, էջ 109):

Վերը վկայակոչեցինք արդեն 1498 թվականի այն հիշատակարանը, ուղևորվել կար Մուրատ-խանի մասին, որը «տանջէր զաշխարհաշանս և զկարողաւորքս և ասէր. տուր զջիզյայն, թաւաւթ-ի ջիզբայն, թասխիր-ի թաւաշուքս»:

5. Չեքիֆ (դրված՝ «չարեք» ձևով). Բառացի նշանակում է «աշխարհազոր», ըստ երևույթին գանձվում էր ոչ մուսուլման սեփականատեր հպատակներից, այն բանի համար, որ նրանք ազատված էին զինվորական ծառայությունից:

Չերիք վճարելու պարտավորությունից ազատ չէին նաև հայ վանական հաստատությունները. նրանք ևս վճարում էին «ոխվերոյ շարէք»:

1476 թվականին մեզ արդեն ծանոթ հիշատակարանում Վանի «բարեպաշտ և հաւատարիմ» տանուտերերը հիշատակության արժանի են համարվում նաև այն բանի համար, որ «ամէն եկեղեցեաց ոխֆերու շարէքն բազմեցին», այսինքն՝ վերացրին (հշտկ. № 506, էջ 405):

Նույնպիսի բարեգործության մասին է խոսվում նաև անթվական մի արձանագրության մեջ. «Քրիստոս աստուած,— գրված է այնտեղ,— քո սուրբ յարութեամբդ ողորմեա ամենայն հաւատացելոց, ևս առաւել Դովլաթիարին և հոսրովին, Մկրտչին և Թումին, և ծնողաց նոցին, և ամենայն ազգականացն, որ զոխվերոյ շարէքն բաշխեցին, արարիչն աստուած զիւրեանց մեղքն թողու, ամէն: Ընդ նոսին զնունկանց Կարապետն, որ միջնորդ եղև այս բարի գործոյն, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4674, էջ 512ա):

Հիշատակության արժանացած անձինք, լինելով հարկահանության կապալառուներ կամ պաշտոնյաներ, ազատել են մեկ դեպքում Վանի եկեղեցիների, մյուս դեպքում ինչ-որ վանական հաստատության կալվածքները (ոխֆերո) շարեք (իմա՝ չերիք) հարկից, նրանց փոխարեն, ըստ երևույթին, իրենք պարտավորվելով վճարել այդ հարկը:

Շահ-Իսմայիլ Ա. -ի 1505 թվականի հրովարտական կապերիքի ոսկի» («զար-ե չերիք») հարկային տերմինը, որից պետք է հետևեցնել, որ այդ հարկը քանձվում էր դրամով (Մատենադարանի պարսկ. հրովարտականները, էջ 55):

6. Իխրաջաթ. նշանակում է՝ արտակարգ ծախսեր. այս տերմինի տակ հարկային մատյաններում գրանցվում էին բոլոր այն տուրքերը, որոնք հպատակները վճարելու էին զինվորական, վարչական ու պետական պաշտոնյաներին, կամ այն պարտավորությունները, որոնք ունեին հպատակները ճուշտ անձանց նկատմամբ: Ըստ Ի. Պետրուշևսկու գանձում էին 6 դինար եկամտի դիմաց 1,5 դինար, այսինքն եկամտի 25%-ը (И. П. Петрушевский, из истории героической борьбы азербайджанского народа в XIII—XIV вв., Баку, 1841, էջ 47):

Դրանց մեջ մտնում էին.

ա) Ալաֆե և ուլուֆե. Տուրք, որ հատուցում էին հպատակները երթևեկող

զինվորական ու պետական պաշտոնյաներին, որպես նրանց ու նրանց ձիերի կեր (И. Петрушевский, Внутренняя политика, Ахмеда Ак-Коюнлу, նշված ժողովածու, էջ 147, Государства Азербайджана. նույն տեղում, էջ 191, Ղ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկ. հրովարտակաները, էջ 103):

բ) Կոնալդա. Ձինվորականներին, արքունի սուրհանգակներին և պաշտոնական գործերով երթևեկող այլ անձանց ու նրանց թիկնապահներին հյուրընկալելու պարտավորություն (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 147, 191, Ղ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 111): Գուրդ ու հարստահարող այդ «հյուրերին» հայ ժողովուրդը սրամտորեն «բռնահյուր» անունն էր տալիս (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի» № 3, էջ 73—74):

գ) Ուլադ. Ձինվորականներին ու պետական պաշտոնյաներին փոխադրական միջոցներ, հիմնականում ձիեր տրամադրելու պարտավորություն: Գրաստների հավաքագրում կատարվում էր նաև պատերազմների ու զորաշարքերի ժամանակ (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 147, 191, Ղ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 121—122):

7. Շիգար ու Բիգար. Այսպես էր կոչվում բերդերի, ճանապարհների ու ջրանցքների շինարարության, ինչպես և պատերազմների ժամանակ հպատակների անվճար աշխատանք կատարելու պարտավորությունը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է «կոռ» անունով:

Մատթեոս Ջուղայեցին նկատի ունենալով այդ պարտավորության ավերիչ հետևանքները գյուղական տնտեսության համար, իրավամբ նկատում է, որ կոռից աղատվելու հույսով լինում էին ուրացության դեպքեր: «Քանի՜ են պատճառ ուրացութեան» հարցին տված իր պատասխաններից մեկում նա ասում է. «Վասն տառապանաց, զոր կոռ ասեն, ղի աղքատք լինիչին» (Մտթ. Ջուղայեցի, Քննություն գործոց առաքելոց, Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 140ա):

Առաքել Սյունեցին իր «Ծրդ խրատականի» մեջ, ցանկանալով փոքր-ինչ զավեշտական պատկերներով ցույց տալ, որ ժողովուրդը դժկամությամբ է հաճախում եկեղեցի և սրբավայրը դարձնում է կատակի վայր, գրում է.

«Ոմանք ի ժամ գան և նստին,
Կէսք մի ննշեն և մրափին,
Ոմանք կցեալ ձեռաւք կանգնին
Նւ խաշ չհանին ի յերեսնին...
Ձի չեն եկեալ յուսով ի ժամ,
Այլ կոռ հաշին և կամ տուգանս»

(Մատենադարան, ձեռ. № 7777, էջ 186բ):

Բացի «բիգարից» հպատակները պարտավոր էին ձրի աշխատել նաև զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ («ավարիզաթ») և կամ այդ պարտավորության դիմաց վճարել դրամական տուրք (Ղ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 105):

8. Մուսուլմանական տոներին, ինչպես և այլ առիթներով, «նվեր» անվան տակ ֆեոդալներն ու պետական պաշտոնյաները հպատակներից գանձում էին հատուկ տուրքեր: Դրանցից էին.

ա) Փիշգաշ. նվերներ այլևայլ առիթներով.

բ) Նովրուզի. Նոր տարվա առաջին օրը հատուցվող նվեր-տուրք,

գ) Դեդի. Մուսուլմանական տոներին հատուցվող նվեր-տուրք:

դ) Սավարի. Տուրք, որ գանձվում էր այն դեպքում, երբ տվյալ վայրից անցնում կամ այնտեղ իջևանում էր փաղիշահը, ինչպես և բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներից որևէ մեկը:

ե) Սալամի կամ սալամանէ. Շնորհավորական տուրք, որ տրվում էր ֆեոդալին տվյալ վայրը այցելելու կապակցությամբ և այլն (սրանց մասին տես՝ И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 147, 190—191, Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 116, 119, 122):

Այս տուրքերից մի-երկուսի մասին հայկական աղբյուրներում ևս պահպանվել են ակնարկներ:

Մատթեոս Զուղայեցին, օրինակ, հայտնում է, որ «Յորժամ թագաւորի դէմ ընդառաջ գնամք՝ ընչիւք գնամք և եզն բարձրացեալ սպանանեմք ընդդէմ նորա» կամ «Յորժամ թագաւորի դէմ ընդառաջ ոչ գնան բարեան (իմա՝ նվերներով)՝ նոքա պատուհասեն» («Քննութիւն գործոց առաքելոց», Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 265ա—266բ):

Գրիգոր Տաթևացին իր քարոզներից մեկում տվյալ է հաղորդում այն մասին, որ «մեծամեծներին» (իմա՝ ֆեոդալներին ու պետական պաշտոնյաներին) որևէ առիթով ներկայանալու կամ խնդիրք անելու դեպքում՝ նրանց «աղերս» (նվեր) են մատուցել: Նա գրում է. «Յորժամ աղերս տանեն մեծամեծաց, և զայն ևս կաշառ է. թէ առնու զայն և զնորա խնդիրսն կատարէ, կամ փրկէ ի զրկողաց, կամ փոխարէնս կշռէ՝ այնպիսին բարի կաշառ է: Եւ չար է յորժամ առնուն զկաշառս և զաղերս և զնորա (աղերսատուի) կամսն ոչ կատարեն» (Գիրք քարոզութեան, ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 461): Հովհան Մործորեցին ևս խոսում է այս մասին. «Որպէս ոք առ իշխան մատուցեալ՝ նախ զաղերս իւր նուիրէ, որով համարձակեալ զխնդրուածս հայցէ»,—գրում է նա (Մկն. սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, Կ. Պոլիս, 1825, էջ 137):

9. Ռասմ կամ ռուսումաք (կարգ, սովորույթ): Այսպես էին կոչվում այն տուրքերը, որ գանձվում էին հպատակներից պետական բարձրաստիճան ու կրտսեր պաշտոնյաների օգտին, որպես հավելյալ ռոճիկ (Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 119): Դրանցից էին.

ա) Ռասմ աս-սուլուր. Տուրք մահմեդական հոգևորականության գլխավորի — սահրի օգտին.

բ) Ռասմ ալ-վիզաւաք. վեզիրի օգտին.

գ) Ռասմ-ե դարուլեգլի. Ոստիկանապետի օգտին.

դ) Ռասմ-ե ումմալ. Ֆինանսական պաշտոնյաների օգտին:

1458 թվականին ընդօրինակված մի Հայսմավուրքի հիշատակարանում թվարկվում են այդ տուրքերը կամ «չար բաղիաթները», լրացուցիչ հարկային տեղմիներին հետ միասին: Հիշատակարանում ասված է, որ ոման արժանվոր տանուտեր Հայրապետ «արար բարի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, զի խէսօք (") կարգաւորքն աղատ արար ի հարկէ և ի չար բաղիաթէ ալլազգեացն՝ ի դառուղից և ի պարնէ, ի մուխթըսիբէ և ի թամղաչոց: Զամենայն յիւր տանէն երես և խափանեաց» (Նոր-Ջուղա, ձեռ. № 423):

Այս հիշատակարանի տվյալներով կարող ենք լրացնել վերոհիշյալ ցանկը երեք նոր «ռասմերով».

ե) Պարունի օգտին.

զ) Մուքթաբիի օգտին (հարկերն ու տուրքերը ճշտող, շուկայի չափին ու կշռին հետևող պաշտոնյա).

է) Թամղաշու օգտին (արհեստավորների ու առևտրականների արդյունքի վրա հսկող և բաժ հավաքող պաշտոնյա)։

10. Շիրթաղար (արաբ. զրպարտություն) ընդհանուր անունով էին կոչվում այն բոլոր ապօրինի տուրքերն ու տուգանքները, որոնք կեղծ ու պատիր զանազան հնարների դիմելով, «ղուր և բուխտան ասելով» ի վերայ անպարտարանց» (Մաթ. Զուլայեցի «Ի գլխոյն Ղուկասու հաւաքումն բանից», ձեռ. № 5232, էջ 70բ) շորթում էին հպատակներից պետական պաշտոնյաները։

Պետք է ենթադրել, որ ապօրինի այդ տուգանքները բարդվում էին հիմնականում քրիստոնյա հպատակների վրա։ Այս ենթադրության համար բավարար հիմք է տալիս Մատթեոս Զուլայեցին, ուրացության պատճառներից մեկն էլ համարելով տուգանքն ու ղալանը. «(Ուրացութիւն լինի) վասն տուգանաց ու ղալանի», — գրում է նա (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 140ա)։

Ստեփանոս գրիչը 1456 թվականին Ռշտունիքի Շատվան գյուղում ընդօրինակած Մաշտոցի հիշատակագրություններից մեկում հայտնում է, որ իր միջոցներով կառուցել է տվել ժամատուն, որի համար կողոպտվել ու քարկոծվել է և ստիպված է եղել վճարել 200 թանկա ղալան. «ԲՃ. (200) թանգ[ա]յ ալլ ղալան առին վասն դորա», — գրում է նա (հշտկ. № 102, էջ 74 տողատակ)։

1488 թվականին մի ճաշոց ընդօրինակող Հովհաննես գրիչը ի նկատի ունենալ նաև անօրինակ չափերի հասած «շիրթաղաթը», երբ իր ժամանակը բնորոշում էր հետևյալ խոսքերով. «Ե՛ր գառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ի նեղութիւն և ի տառապանս ի ձեռն ալլասեռից աղագց, զի զամենսեան չարչարեն և նեղեն, տուժեն և տուգանեն, կեղեն և կեղեքեն, և ալլ ազգի-ազգի վշտաւք տանջեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4805, էջ 417ա)։

11. Թամղա. Այսպես էր կոչվում արհեստանոցներից, հումուլթի մշակման ալլ օբյեկտներից, ձիթհաններից, ինչպես նաև ձկնորսարաններից գանձվող հարկը։

Թամղան գանձում էին ֆինանսական հատուկ պաշտոնյաներ — Թամղաչիները, որոնք կապալով վերցնելով այդ հարկի գանձման պարտավորությունը, չարաշահելով իրենց պաշտոնը՝ մեծապես շահվում էին ղրանից։ Հայկական քաղաքներում ու քաղաքատիպ վայրերում Թամղաչի էին գառնում սովորաբար հայ խոջաները։ ԺՆ. դարի հիշատակարաններում և կալվածագրերում բազմիցս խոսվում է հայ Թամղաչիների մասին, որոնք խարդախ ճանապարհներով կուտակած իրենց հարստություններից փշրանքներ տալով հայ վանական հաստատություններին, «բարեգործի» համբավ էին ապահովում իրենց համար։

Ծանոթանանք բազմաթիվ հայ Թամղաչիներից մի քանիսի հետ.

1476 թվականին Վանում Թամղաչի էին էդգարը, Շաղավաթը, Մուսեխը և Սմբատը։ Սրանք պարտավորվում են Վանի եկեղեցիներն ազատել ձկան և ընկույզի Թամղաչից՝ «ղձկան Թամղէն և զընկուզի բաղլեցին»*, — գրված է բազմաթիվ նվիրատվությունների մասին տվյալներ պարունակող բովանդակալից հիշատակարանի մեջ (հշտկ. № 506, էջ 404)։

Մերձավորապես նույն տարիներին մի ալլ Թամղաչի՝ Խոսրովի որդի Մուրատը զիճում է Վանի Պոզոս-Պետրոս եկեղեցուց գանձվող ձկան Թամղաչի կեսը՝ ղարձնելով այն 4 դահեկան, իսկ Քաբափոս կոչվող ձկնորսարանի Թամղան՝ լրիվ վերացնում։

* Արաբ. «բաթել» — باطل — բառից՝ «անվավեր», «չեղյալ» նշանակությամբ։

Այս բարեգործության մասին պահպանվել է երկու տարրեր գրանցում, մեկը Պոզոս-Պետրոս եկեղեցուն պատկանող մի Հայսմավուրքի, իսկ մյուսը մի Ճառընտրի մեջ:

Ահա այդ գրանցումները.

1. «Քրիստոս աստուած ողորմեա թամղաչի Մուրատին և ծնաւղաց նորին՝ Հօրն Խօսրովին և մօրն Ամպար-Խաթունին, որ ղխէքըներուն Հորահաղն վերոց և զձկան թամղէն արար շորս դեկան, ով որ յանդգնի՝ նզոված եղիցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 5313, էջ 224ա):

2. «Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զթամղաչի Մուրատն և զծնողքն իւր զԽօսրովն և զԱմար-Խաթունն, և միամիտ սրտիւ աստուած-ողորմի տասցէք, որ զՎանայ խէքներու խորի հաղն, զձկան կէս թամղէն ի վեր եկեալ ու զՔարափոսայ թամղէն խափանեց...» (Մատենադարան, ձեռ. № 1524, էջ 519ա):

Այս գրանցումներում, բացի ձկան թամղալից, հիշատակվում է ևս մի հարկ, որի գանձումը դարձյալ կատարվել է թամղաչիների կողմից: Մեկ դեպքում այն գրանցված է «խէքներու խորի հաղ», մյուս դեպքում՝ «խէքներուն հորահաղն» տարբերակներով:

Բարբառային հնչյունափոխությամբ աղավաղված հարկային հորայուր այդ տերմինը, ըստ երևույթին, պետք է վերծանել «հենքերի հորի հախ» ձևով, դրա տակ հասկանալով ջուլհակներից գանձվող հարկը:

Այսպիսի մեկնաբանություն տալու համար թերևս հիմք կարող են ծառայել նաև Ավանի եկեղեցու 1285 և 1287 թթ. արձանագրությունները, որոնց մեջ կա «հորակտաւ ի ջուլհակէ» կամ «զջուլհակերոյն հորակտաւն» հարկային տերմինը, որը համեմատելի է քննության ենթակա մեր «խէքներուն հորահաղ» տերմինի հետ (տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 18, 21):

Վերոհիշյալ № 5313 Հայսմավուրքում, բացի մեջ բերված ուշագրավ գրանցումից, կան և բազմաթիվ ուրիշներ, որոնցից հատուկ արժեք է ներկայացնում Եզդանբաղը Աղթամարցու և նրա եղբայրների բարեգործությունները դժրվատող և ստորև բերվող գրանցումը.

«Դարձեալ յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զԱղթամարցոնց Եզդանբաղըն, և զեղբայրն զՄուրատն և զԽալիֆէն, և զծնաւղքն իւրեանց զՄի-բանչէն, զԿիրակոսն. յիշեցէք լի բերանով և աստուած-ողորմի ասացէք, որ զաղչկան խարսնեց խաղն և զէգետներուն բաղլեց: Քրիստոս աստուած զերկնից արքայութիւն իւրն պարգևեսցէ և իւր ծնողացն, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԱղթամարցոնց Էզդանբաղըն, որ զտախրկի դրամն ու զիգու գինին բաղլեց: Քրիստոս աստուած զենքն ի յանարեանսց աղատէ և որ յետ սորա յանդգնի և առնու՝ զմասն Յուդային առնու և զխաշահանուացն, ամէն...» (Մատենադարան, ձեռ. № 5313, էջ 588):

Անտարակույս Եզդանբաղը Աղթամարցին ևս նշանավոր մի թամղաչի է, նրա «բաղլած», այսինքն չեղյալ համարած հարկերը շորսն են.

1. Խաղսնեց խաղ (ուղղելի՝ հախ)
2. Էգետներու [հախ]
3. Տախրկի դրամ
4. Իգու գինի

«Խարսնեց հախ»-ի կամ, սրբագրված ձևով «Հարսանեհարկի» մասին խոսք կլինի ստորև:

«Էգետներու հախ»-ը սրբագրելի է «այգետների հախ» ձևով, ի՞նչ ալգետուն ասելով հասկացել են այգու մեջ եղող հնձանը, ապա պետք է ենթադրել, որ հատուկ հարկ է գանձվել հնձաններից:

Դժվար բացատրելի է նաև «տախրկի դրամ» հարկային տերմինը: Հավանաբար այստեղ գործ ունենք ճախարակ բառի բարբառային ձևերից մեկի հետ, ուստի և «տախրկի դրամը» գանձվել է ճախարակով թել մտնողներից: «Իդու, (իմա՝ այդու) դինի» տերմինը բացատրության կարոտ չէ:

Մեզ արդեն ծանոթ է Լաւա-Միրանշահի 1481 թվականի հիշատակարանը, «որ խոսք կա ձիթահացներու (իմա՝ ձիթհանների) հարճն (խարճը-հարկը) սուրբ Խաչին և այլ եկեղեցեացն ձիթագին» տալու մասին:

Պարզ է ուրեմն, որ հատուկ հարկ է գանձվել նաև ձիթհաններից:

ԺԶ. դարի անթվական մի արձանագրությունից պարզվում է, որ թամղա էին գանձում նաև այն անձնավորություններից, որոնք իրենց «տավարը» վարձու էին տալիս. «Դարձեալ յիշեցէք,— գրված է այնտեղ,— հաւատարիմ տանուտէրն Խոջայգարէն, զԹումէն և զՇաղբայդին, զինչ որ տաւար տան վարձու՝ նայ թաղմէն (իմա՝ թամղէն) բաթալեցին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4880, էջ 296ա):

Այսպիսով, ԺԵ. դարի սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տալիս որոշելու թամղա կոչվող հարկի մի շարք տարատեսակները, որոնք գանձվում էին ձիթորսարաններից, ձիթհաններից, հնձաններից, ջուհականոցներից, ճախարակ բանեցնողներից և այլն:

Շատ ավելի սուղ են մեր տվյալները վաճառականներից գանձվող թամղայի մասին: Վենետիկցի անանուն վաճառականը իր ուղեգրության մեջ հայտնում է, որ Պարսկաստանում միջոց գոյություն է ունեցել այսպիսի կարգ. «յուրաքանչյուր վաճառական, որ բազարում մի խանութ ունի, վճարում է օրական կամ երկու և կամ վեց սպիտակ, կամ մինչև իսկ մի դուկատ, համապատասխան իր գործին. նույնպես յուրաքանչյուր արհեստի վարպետի վրա մի վճարում է դրվում, համաձայն իր վիճակի» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 314): Այնուհետև նույն հեղինակը հայտնում է, որ առևտրականներից գանձվում էր բաժ, վաճառվող ապրանքի հինգ տոկոսի չափով, ի՞նչ նա մուսուլման էր, և կրկնակի չափով ավելի (10 տոկոս), ի՞նչ նա քրիստոնյա էր (նույն տեղում, էջ 315):

12. Բացի պետական ու կալվածատիրական վերոհիշյալ հարկերից ու տուրքերից, գյուղացիությունը պարտավոր էր զանազան տուրքեր վճարել նաև գյուղական պաշտոնեությունը՝ ռեսին, գզրին և այլն: Այդ տուրքերի մասին ունենք մի քանի կողմնակի վկայություններ ԺԴ., ԺԵ. և հետագա դարերի հիշատակարաններից:

Այսպես, 1313 թվականին Վիկայ գյուղի (Տալքո՞ւմ) տանուտեր Դավիթը պարտավորվում է գյուղից դուրս հարս տանելու դեպքում նախկինում գանձվող 12 ստակ դրամի դիմաց՝ վերցնել 6 ստակ («...հարս տանի՝ ԺԲ. ստկէն 2. թողել է, 2. կառնում» գրված է հիշատակագրության մեջ, տե՛ս ԺԴ. դարի հշտկ., էջ 95):

Ամենայն հավանականությամբ այս նույն հարկն է հիշատակված նաև Բջնիի Զաքարիա իշխանի (ԺԴ. դար) փորագրել տված արձանագրության մեջ, որ հիշատակված են ամիրահարկ, հախսանեհարկ, կովահամար, կալթաղար,

սայլի սպն. (սպիտակն) և մահկանէ հարկային տերմինները (Ղ. Ալիշան, Այ-րարատ, էջ 273, Կ. Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, էջ 226)։

ԺԾ. դարի անթվական մի արձանագրության տվյալներով Մթայ (=Մոփթ) յյուդի ռես Սաևփանոսը հրաժարվում է գանձելուց «ղաղչկան յաղկն» կոչվող տուրքը (Մատենադարան, ձեռ. № 4814, էջ 129ա)։ Ըստ երևույթին այս տերմինի տակ ևս պետք է հասկանալ գյուղից աղջիկ ամուսնացնելու ժամանակ ռեսին տրվող տուրքը, որի մասին «Խարսնեց դրամ» կոչումով ակնարկ կա նաև ԺԷ. դարի անթվական մի արձանագրության մեջ։ Վերջինս պահպանվել է խիստ վնասված վիճակում (բոլոր տողերի վերջին բառերը ընկել են), բայց, այնուամենայնիվ, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 9660, էջ 1բ)։

Արձանագրության սկզբում փառաբանական խոսքեր են ուղղված «Ողմայ տանուտէրացն» հասցեին, «որ չար [բազ]աղաթ կայր ի վերայ գեղին՝ թողին», այսինքն թվարկվում են այդ «չար բազաղաթները» (նորահնար պահանջմունք, հարկ), որոնց մեծ մասը տողերի վնասված լինելու հետևանքով չեն հասկացվում։ Ընթերցվող տողերից արժանի են ուշադրության հետևյալները. «աստուած ող[որ]մի Թումին, որ գլուխն ԸԶ. (") կորեկ եթո[ղ], զխարսնեց դրամն արար Բ. շայի»։ Ապա հիշատակված է մի այլ տանուտեր, որ «զմատղու վարձն հթող», Լրկորդը՝ որ «ղսուլն արար Գ. ալթմանի»։ «Սուկ» նշանակում է շրադացի խողովակ, նավ, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այստեղ խոսքը շրադացներից գանձվող ինչ-որ տուրքի մասին է։ Տանուտերներից մեկ ուրիշը, ասված է նույն արձանագրության մեջ, «ստուն մի մանած ու գուրպէ մի եթող». պետք է ենթադրել, որ յուրաքանչյուր գյուղական ընտանիք պարտավոր է եղել որոշ քանակությամբ մանած թել և գուրպա տալ տանուտերին և այլն։

1596 թվականի մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք «ալըղան» կամ «ալեղան» կոչվող ինչ-որ տուրքի գոյության մասին։ Հիշատակարանում ասված է, որ Բասդ գյուղում «ամէն տուն չափ մի ցորեն կուտային ի յըւէսն ալեղան», բայց Կակոս անունով մեկը, դառնալով ռես և «զմտաւ ածեալ զօր մահուն և զերկիւղն աստուծոյ՝ վերուց զայն չար դաբալն ի գեղջէն» (Ա. Սիրամէնեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի, 1948, էջ 358—359)։

Գյուղական համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող այս մանր տուրքերի մասին մեր գիտցածը շատ քիչ է։ Առաջիկա դժվար է ասել նույնիսկ որ այդ բոլոր տուրքերը յուրացնում էին տանուտերներն ու ռեսները։ Եվ շատ հնարավոր է ենթադրել, որ դրանց գոնե մի մասը, այլևայլ ճանապարհներով, դարձյալ մուտք էր գործում պետական պաշտոնյաների ու ֆեոդալ տերերի գրպանները։

13. Եկեղեցական հարկեր ու տուրքեր. Հայ աշխատավոր ժողովուրդը հարկվում էր նաև եկեղեցական պաշտոնեություն՝ կաթողիկոսների, թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսների, վանահայրերի և շարքային քահանաների ու երեցների կողմից։

«Տուրքն որ առ աստուած,— գրում է Մատթեոս Զուգայեցին,— չափով և համարով է, այսինքն՝ ըստ ընչից իւրեանց, զի համարով Ժ. (10)–էն զմինն խնդրէ» («Քարոզ վասն աղօրհնութեան», Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 179)։

Սակայն սխալ կլիներ այս տվյալից եզրակացնել, որ հայ եկեղեցին ԺԾ. դարում ժողովրդից իրոք գանձում էր հարկ արդյունքի մեկ-տասներորդի չափով։

Գրիգոր Տաթևացին իր քարոզներից մեկում հարց է առաջադրում, թե «Ո՞րն է այժմ տասնորդ մեր և Լրեխայրիք» և տալիս այդ հարցին պարզ ու որոշակի հետևյալ պատասխանը. «Ասեմք եթէ այն է, զոր պտուղ կոչեմք ի կալէ և հնձանէ և ի ծառոց: Եւ դարձեալ, սովոր եմք ի մոտս աշնան, յորժամ արմտիք ժողովին ի կալոյ և յայգւոյ և ի ծառոց՝ երթամք ի սուրբ տեղիս ի վանորայս, և պաշտօն ատենեմք, մատաղօք զքահանայս և զաղքատս կերակրեմք. հացն ի կալոյն լաժին, և մորթելիքն յանասնոց, և դրամն յայլ ընշից» (Քարոզգիրք, ամարաւ հատոր, էջ 481):

Կալից և հնձանից վերցվող պտղի կամ երեխայրիքի, ինչպես նաև եկեղեցական մյուս տուրքերի մասին շատ ավելի մանրամասն տվյալներ են պահպանվել կաթողիկոսական հնագույն կոնդակներում: Այդպիսիներից է Գրիգոր Ս. կաթողիկոսի 1541 թվականի կոնդակը, ուղղված Ստեփանոս Նախավկայի վանքի թեմին:

Մանոթանանք կոնդակի եկեղեցական հարկերին վերաբերող հատվածին.

«Զինչ երէց որ ի թեմ կայ, նոցա տանէն զինչ հասք որ լինի՝ մուտքն նախավկային է. տեառնական մատաղն որ լինի՝ երին, մորթին իւր աթոռոյն է, յանկարծաման որ լինի քառասնիցն ու մատաղն եպիսկոպոսին է, և կողոպուտք՝ լաւ խալին մի կամ լաւ շուրջառ տան յաթոռն:

Զերեխայրիս կալոյ և հնձանաց. երեխայրիքն այն է՝ յեղնագլուխ կէս մարդան հաց, յամէն հնձանէ մէկ դորակ գինի տան:

Զսրբանուէրն, որ է սրբադրամ, այդ եկեղեցւոյ և խաչի լուսագին է... որ ի շատէն շատ և ի փոքրէն փոքր, որպէս ասէ՝ տէրն յԱւետարանս, թէ որում շատ տուաւ՝ շատ խնդրեսցի ի նմանէ, և յորում սակաւ՝ սակաւ, որ յամէն տարի Ա. անգամ սրբադրամ ժողովեն, որ սրբոցն է բաժին» (Մատենադարան, ձեռ. № 8017, էջ 4բ—5ա):

Եպիսկոպոսներին ու թեմական առաջնորդներին բաժին ընկնող «հասք»-ի մասին արժեքավոր են նաև «Կանոնք ազգի ազգի մեղաց...» խորագրով մեղ հասած կանոնական խրատների մեջ գրանցված տվյալները.

«Առաջնորդաց հասք, — ասված է այնտեղ, — տուն քահանային և տուն գերեցաւագին: գգրին, ժամկոչին*, տէրունին, աստուծոյ և խաչի և սրբոց մատաղն, սուրբ խաչի պտուղն, սրբադրամն, չհասն Շ. (100) դրամ արծաթ**, պոռնիկն Խ. (40) դրամ, կանամբին Ժ. (15) դրամ, մէկ կշիռ իւղ, Ա. կշիռ պանիր, Ա. հաւ» (Մատենադարան, ձեռ. № 8509, էջ 88ա—88բ):

* Հմմ. նաև Կանոնգիրք № 655, էջ 33բ, ուր եպիսկոպոսներին հարկատու սոցիալական խավերը թվարկված են այսպես. «տուն քահանայիցն ու տանուտէրացն և ազաւացն»:

** Առաջնորդներն իրենք խախտում էին երրեքն չհասութեան համար սահմանված ազգակցութեան աստիճանները, նյութական փոխհատուցում ստանալով դրա դիմաց: Այս մասին ունենք պերճախոս վկայութիւն «Այս է արէնք հայրապետաց խորագրով. կիսադրագետ մեկի կողմից Ժ. 2. դրամ ընդօրինակված հողվածում: Այնտեղ ասված է. «Ազգականութիւն Ժ. (12) հեղ է, եթէ Ա. պակաս լինի՝ Ա. եղ մի վանից աթոռին հախ է, Բ. Բ. պակաս լինի՝ հրամանք չկա...: Խնամութիւն Ժ. (10) հեղ է, Բ. Ա. պակաս լինի՝ զօշ մի վանաց աթոռին, Բ. երկուքն պակաս լինի՝ մեղօք [է], չի լինի: Կնայապաւութիւն Ը. [8] հեղ է, Բ. մէկ պակաս լինի՝ լիտր մի ձէթ վանիցն աթոռին հախ է, Բ. Բ. պակաս լինի՝ մեղօք է, հրաման չկայ:

Ով այսպէս բաներս այնէ կամ խառնվի՝ ԳձԿԶ. հայրապետաց անիծեալ եղեցի՝ Մատենադարան, ձեռ. № 1634, էջ 159ա):

Հոգևոր առաջնորդները իրենց հասանելիք տուրքերը հոգևոր իրենց հոտից հավաքելու համար, Գրիգոր Տաթևացու պատկերավոր խոսքերով արտահայտած. «միանգամ ի տարւոյն շրջեն ի վիճակն և լնուն զքսակն արծաթով, և պատառն իբրև զգազան, և դարձեալ փախչին ի յորջս իւրեանց, և ոչ ինչ հոգան վասն ոչխարացն» (Քարոզգիրք, ամարան հատոր, էջ 288):

Վերը հիշատակված կանոնական խրատների, ինչպես և մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին մերձավոր այլ աղբյուրների մեջ* տվյալներ կան նաև «իրիցական հասք»-ի, այսինքն երեցների ու քահանաների եկամտաբեր աղբյուրների մասին:

Կանոնական խրատների մեջ գրված է. «Իսկ իրիցական հասք — պսակին՝ Գ. դրամ, այրն Ը. դրամ, կին Բ. դրամ, հոգադրամ՝ Ա. դրամ, գերեզման օրհնելոյ Ա. դրամ, խաչի համբոյր և այլ ինչ որ սահմանեալ կայ սուրբ հայրապետաց: Ննչեցելոց՝ բազմականն զինչ ունի անպակաս. ով տառապեալ է Ա. կտաւ, ծերոց՝ կապուտ, տղայոց՝ սպիտակ, թէ ունեւոր է՝ կարպետն է, բարձն, չվանն, հագուստն անպակաս տան ի վանքն» (Մատենադարան, ձեռ. № 8509, էջ 88բ):

Մահացածի ունեցվածքի տնօրինման մասին կանոնական այս սահմանման ամենուրեք կիրառված լինելը հաստատում է Մատթեոս Զուլայեցին. նա գրում է. «Նւ այս է զոր կարգեալ է ի Հայաստան եկեղեցիս, զի մեռելոյն ինչքն քահանային է» («Ի զլիսոյն Ղուկասու հաւաքումն բանից», ձեռ. № 5232, էջ 76ա):

Եկեղեցականները, սակայն, չէին բավարարվում «Հայաստան եկեղեցու» կանոններով սահմանված տուրքերով. հայ հպատակները ստիպված էին վճարել նաև «խոստովանադրամ» և «հաղորդադրամ» կոչված տուրքերը, որոնք Գրիգոր Տաթևացու նման ամենագետ եկեղեցականի վկայությամբ իսկ՝ «խորթ է, յադահութեանց երիցանց սահմանեալ և ոչ ըստ կանոնաց» («Գիրք հարցմանց», էջ 684):

Այսպիսով, հայ եկեղեցին հոգևոր իր հոտից գանձում էր հետևյալ հարկերն ու տուրքերը.

ա. Պտուղ և երեխայրիք կալոյ և հնձանաց.

բ. Տեառնական մատաղ.

գ. Կողոպուտք.

դ. Սրբանուէր կամ սրբադրամ.

ե. Խոստովանադրամ.

զ. Հաղորդադրամ.

է. Զանազան տուգանքներ (չհաս ամուսնության և այլ առիթներով) և այլն:

Սակայն հայ եկեղեցին ոչ միայն հարկահավաք, այլև հարկատու էր: Իրենց հասույթների զգալի մի մասը թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսներն ու վանքերի հայրապետները պարտավոր էին վճարել մահմեդական իշխողներին:

Աստվածատուր վարդապետը Մկրտիչ Նաղաշի վարքագրության մեջ (շարադրված է 1449 թ.), նկատի ունենալով Աղ-Կոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի շրջանները և Միջագետքի հայաշատ վայրերը, փոքր ինչ չափազանցնելով գրում է. «Եկեղեցիք Միջագետաց ի ներ-

* Տե՛ս, օրինակ. Գարեգին վրդ. [Հովսեփյանի] «Քահանաների վարձաբուխյունը ժ. Գ. (») դարու մահովածի մեջ հրաաարակված «Երիցական հախն և իրօուներն այս է» փոքրիկ բնագիրը («Արարատ», 1916 թ., էջ 217—218):

քոյ դիմոսկան հարկի կային և եպիսկոպոսք՝ մարքսապետք, զի զամենայն զոր ինչ առնուին ի քրիստոնէից՝ ի մաքս տաին» (ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 625—626):

Անտարակույս նույն վիճակում էին գտնվում նաև հայկական մյուս եպիսկոպոսական թեմերը:

1530 թվականից պահպանվել է ուշագրավ մի հիշատակարան Կամախի եպիսկոպոսական «մալ»-ի շափի մասին: Այնտեղ ասված է. «Ես՝ Մաղաքիա վարդապետս Դերջանեցի... գնացի ի յՍտանպուլ առ մեծ աշխարհական սուլթան Սուլէմանն, զի Կամխայ և Ասագ վանացն եպիսկոպոսութեան մալն ԺԲԹ. (12.000 սպիտակ) էր, և յոյժ նեղացաւ վանքն և երկիր, և այլ ոչ կարէին տալ: Վասն այն հարկեցաւ ի բազմաց և գնացի ի սուլթան Սուլէմանն ի թվին ԶՀԹ. (1530) և ի ԶԹ. (6000) իշուցի զմալն, և զարեզաից խարաճս ու ղիսպանճն բարձաք ի բաց, և եկեղեցեաց նորոգման հրաման առաք, եկաք դարձեալ յԱւաք վանք» (Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարան, ձեռ. № 55, էջ 298—299 — տե՛ս Ս. Տեր-Ավետիսյանի ձեռագիր ցուցակ և «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, № 10—12, էջ 581 — Ն. Ակինյանի «Մաղաքիա վ. Դերջանեցի...» հոդվածը):

Հարկավ շատ քչերին էր հաջողվում սուլթանների ու փառիշահների տեսութայանն արժանանալ և կիսով չափ իջեցնել «եպիսկոպոսական մալը», ուստի սխալված չենք լինի կարծելով, որ եկեղեցու կողմից գանձվող հարկերի ու տուրքերի մի զգալի մասը, դարձյալ մտնում էր մահմեդական բռնակալների գանձարանները:

* * *

Քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական այսպիսի ծանր պայմաններում, անընդհատ ու ավերիչ պատերազմների թոհոբոհում, քաղցի ու համաճարակային հիվանդությունների իրար հաջորդող տարիներին են ստեղծվել ԺԾ. դարի հայերեն ձեռագիր կոթողները, որոնց հիշատակարանները իրենց մեծ մասով առաջին անգամ հրատարակվում են սույն ժողովածուի էջերում:

Թե ինչ արժեք են ներկայացնում նրանք տրպես պատմական սկզբնաղբյուր, երևում է հենց առաջաբանի փոխարեն գրած «Հայաստանը ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակում» խորագրով համառոտ այս ուսումնասիրությունից, որը հնարավոր էր շարադրել գերազանցապես հիշատակարանների մեջ ցրված մեծարժեք ու բազմաբովանդակ նյութերի հիման վրա:

Մեր նպատակը չի եղել բնավ սպառել հրատարակվող հիշատակարանների պարունակած բոլոր նյութերը. այդ պատմաբանների, լեզվաբանների, գրականագետների, մանկավարժության և գիտության այլ բնագավառների պատմության մասնագետների մի քանի սերունդի գործ է:

Եթե մեր ուսումնասիրությունը դույզն ինչ չափով դյուրացնի հիշատակարանների սույն ժողովածուն ուսումնասիրողների աշխատանքը, դրանով մենք հասած կլինենք մեր նպատակին:

Լ. ԽԱԳԻԿՅԱՆ